RELIGIOZNOST STANOVNIKA VUKOVARA ZA VRIJEME OPSADE 1991.

Bendra, Ivana

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:865077

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Ivana Bendra

RELIGIOZNOST STANOVNIKA VUKOVARA ZA VRIJEME OPSADE 1991.

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2015.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Ivana Bendra

RELIGIOZNOST STANOVNIKA VUKOVARA ZA VRIJEME OPSADE 1991. GODINE

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr. sc. Vine Mihaljević

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

Centre for Croatian Studies

Ivana Bendra

RELIGIOSITY OF THE POPULATION DURING THE SIEGE OF VUKOVAR 1991.

DOCTORAL THESIS

Supervisor: dr. sc. Vine Mihaljević

Zagreb, 2015.

Zahvale

Veliku zahvalnost dugujem prof. dr. sc. Vini Mihaljeviću na pruženoj pomoći tijekom izrade ovoga doktorskog rada, koji je svojim savjetima pomogao, osim u provedbi samoga istraživanja, i u konceptualnoj izradi ovoga rada. Također, veliku zahvalnost dugujem i djelatnicima Instituta Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, mr. sc. Sandri Cvikić i prof. dr. sc. Draženu Živiću, koji su mi pomogli korisnim savjetima u pojedinim fazama rada.

Naposljetku, zahvaljujem i Niki, Luciji, Karlu i Zoranu Bendra na pruženoj podršci, ljubavi i strpljenju tijekom izrade doktorskoga rada.

PODATCI O MENTORU

Vine Mihaljević je znanstveni savjetnik zaposlen u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Bavi se pastoralnom teologijom, a posebno proučavanjem suvremene sociologije religije te značenjem i ulogom sredstava društvene komunikacije u suvremenom informatičkom i tehnološkom društvu. Također se bavi i istraživanjima religijske dimenzije Domovinskoga rata i novih religijskih pokreta u postmodernom razdoblju u Hrvatskoj. Izvanredni je profesor na studiju komunikologije iz kolegija: *Teorije i sustavi televizijskoga komuniciranja*, na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Član je *Hrvatskoga sociološkog društva*, *Međunarodnoga studija religije u Srednjoj i Istočnoj Europi* te *Svjetskoga društva sociologa religija*.

Objavio je više znanstvenih i stručnih radova, kao i nekoliko knjiga (3 knjige u koautorstvu i 10 poglavlja u knjigama). Radovi su mu objavljeni u domaćim i međunarodnim publikacijama.

SAŽETAK

Socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj započela su krajem 60-ih godina prošloga stoljeća. Iako se navedenom fenomenu pristupalo kao kompleksnom, u početnim istraživanjima većinom je istraživana samo crkvena religioznost. No, s vremenom se, prihvaćanjem petodimenzionalnoga modela (Glock i Stark), takav jednodimenzionalan pristup zamjenjuje višedimenzionalnim, koji omogućava istraživanje i onih dimenzija fenomena religioznosti koje nisu izravno vezane uz crkvenu pripadnost. Navedeni model s vremenom postaje uobičajeni model koji se primjenjuje u socioreligijskim istraživanjima fenomena religioznosti u Hrvatskoj. Iako petodimenzionalni model nudi mogućnost sveobuhvatnoga istraživanja fenomena religioznosti, mišljenja smo da navedeni model, uz uobičajenu primjenu u okviru kvantitativnih istraživanja i metode standardiziranih strukturiranih intervjua, ipak nije dostatan za istraživanje fenomena religioznosti u određenim specifičnim kontekstima. Naime, cilj ovoga istraživanja je istražiti koju je važnost i ulogu imao fenomen religioznosti u specifičnom kontekstu krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Stoga smo mišljenja da istraživanje fenomena religioznosti za stanovnike grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine i naknadno tijekom boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora treba provesti pomoću paradigmatskoga modela utemeljene teorije (Strauss i Corbin) koji nudi mogućnost sveobuhvatnijega istraživanja fenomena religioznosti u navedenom specifičnom kontekstu. Naime, prema navedenom modelu moguće je pomoću kvantitativno-kvalitativnoga istraživanja i primjene određenih tehnika analize (kodiranje, metoda konstantne komparativne analize) prikupljenih podataka utvrditi koji su uvjeti (izravno ili neizravno), unutar konteksta Domovinskoga rata, utjecali na pojavu i promjene proučavanoga fenomena religioznosti, koja su se religijska djelovanja, stavovi i osjećaji pojavili kao odgovor na promijenjene uvjete te s kakvim posljedicama na individualno i društveno ponašanje stanovnika. Rezultat takvoga istraživanja razvijena je supstantivna utemeljena teorija koja se odnosi na jedno specifično područje grada Vukovara, na specifičnu populaciju (civila, branitelja i civila/branitelja zatočenika srpskih koncentracijskih logora) u specifičnim okolnostima krizne ratne situacije Domovinskoga rata.

Ovim istraživanjem došlo se do zaključka da je, s obzirom na nepovoljne okolnosti kojima su bili okruženi, među katoličkim stanovništvom grada Vukovara prije svega porasla razina osobne religioznosti. Osobna religioznost prakticirana je ponajprije kroz izravno religijsko/religiozno djelovanje, odnosno kroz osobnu molitvu, a potom kroz neizravno religijsko djelovanje, odnosno nošenje sakralnih predmeta (krunice). Osim izravnoga ili neizravnoga religijskog djelovanja vidljiva je i značajna pojava specifičnih osobnih religioznih iskustava u obliku emotivno zasnovanih osjećaja Božje prisutnosti i zaštite. Na temelju navedenih izravnih i neizravnih religijskih djelovanja te religioznoga osjećaja Božje prisutnosti i zaštite među katoličkim stanovnicima grada Vukovara vidljivo je zasnivanje individualnog i osobnog odnosa prema Transcendentnom biću. Individualnost u odnosu proizlazi iz činjenice da je na temelju analize podataka vidljivo kako je odnos prema Transcendentnom specifičan za svaku osobu pojedinačno, kako je samostalno osmišljen, uvjetovan okolnostima u kojima su se nalazili te s vrlo malom primjenom klasičnih, institucionalno oblikovanih molitvi.

Na temelju provedenoga istraživanja, primjenom paradigmatskoga modela utemeljene teorije, došli smo do zaključka da je uloga koju je imala osobna religioznost na individualno i društveno ponašanje stanovništva suočenoga s kriznom ratnom situacijom postignuta sekundarna kontrola nad životom. Sekundarna kontrola nad životom, nastala kao supstitucija na nemogućnost primarne kontrole nad vlastitim životom, postignuta je kroz individualni i osobni odnos prema Transcendentnom. U individualiziranom, osobnom, nekonvencionalnom, samostalno konstruiranom odnosu koji je ovisio o specifičnim teškim i nehumanim uvjetima u kojima se katoličko stanovništvo nalazilo, vidljiv je isto tako i kolaborativan pristup u postizanju kontrole nad vlastitim životom, gdje pojedinci, zajedno s Transcendentnim bićem, kao aktivni partneri, sudjeluju u suočavanju s kriznom ratnom situacijom. Postignuta sekundarna kontrola nad vlastitim životom pružala im je duhovnu snagu i time omogućavala da lakše podnose nehumane i teške uvjete u kojima su se nalazili u okviru krizne ratne situacije, odnosno Domovinskoga rata u Vukovaru.

Ključne riječi: Vukovar, Domovinski rat, religioznost, osobna molitva, osobno religiozno iskustvo, utemeljena teorija.

SUMMARY

Socio-religious research of the religious phenomenon in Croatia was initiated at the end of the 1960s. Even though complexity of the religious phenomenon was taken into consideration, the initial research was focused mainly on the religiosity of the Church. Over the time, with the introduction and use of Glocks' and Starks' five-dimensional model, the one-dimensional approach was replaced, which enabled a research of different religious phenomenon apart from the religious denomination. The wide application of this model has become predominant way of socio-religious research into the religiosity phenomenon in Croatia. However, we believe that this five-dimensional model is insufficient for the research in question and related to the specific contexts, even though it offers venues for the comprehensive study of the religious phenomenon. The aim of this research is to study the importance and the role of religiosity phenomenon in the specific context of the war crises situations such as Homeland War in Vukovar in 1991. We are of the opinion that the research of the religiosity phenomenon for the Vukovar population during the siege in 1991 and afterwards during their captivity in the Serbian concentration camps should be conducted with the application of the grounded theory paradigm model (Strauss and Corbin) since it offers more comprehensive study of the phenomenon in question. According to this model, it is possible to use qualitative - quantitative research and apply certain analytical tools (coding, constant comparative analysis method) to sample data and determine: the conditions (direct or indirect) within the Homeland War context, that were detrimental for the appearance and change in the studied religiosity phenomenon; what religious actions, attitudes and feelings have occurred in response to the changed conditions, and with what consequences for the individual and social behavior of the inhabitants. Result of this research is a well developed substantive grounding theory related to the one specific Vukovar city area, its specific population (civilians, defenders and civilian/defenders prisoners of war captive in Serbian concentration camps) in special circumstances of the war crises situation during the Homeland War.

In conclusion, this research has indicated that in those unfavorable war conditions in the city of Vukovar the level of the Catholic populations'personal religiosity has increased. Personal religiosity was practiced mainly through direct religious activities, namely through personalized prayers, and afterwards through indirect religious activities with the usage of the sacral objects – Rosemary chain. Next to the direct or indirect religious actions, we have observed a substantial occurrence of the personal religious experiences in the form of

emotionally based feelings of Gods' presence and protection. Based on the direct and indirect religious actions and religious feelings of Gods' presence and protection among the Catholic population in the city of Vukovar, it is evident that they have established an individual and personal relationship with the Transcendental Being. The individuality of the relationship is derived from the fact that (based on the analyzed data) each relationship with the Transcendental Being is unique to every person, as it is independently conceptualized and conditioned by the circumstances they found themselves in, and with little use of classical institutional forms of prayers.

Based on the conducted research, with the application of the grounded theory paradigm model, we can conclude that with the individual religiosity role - that influenced the individual and social behavior of the population confronted with the war crises situation - was achieved a secondary control of life. Secondary control of life formed as a substitute for the inability to establish a primary life control, is achieved through individual and personal relationship with Transcendence. In individualized, personal, nonconventional, independently constructed relationship dependable on specific, difficult and inhumane circumstances that Catholic population was in, one can detect also a collaborative approach in inhabitants' efforts to seize the control over their own lives, by which a person together with the Transcendental Being as an equal partner participate in the confrontation with the war crises situation. The secondary control over their own lives has provided them with spiritual strength and enabled them to cope with the inhumane and difficult conditions in which they found themselves during the Homeland War crises situation in Vukovar.

Key words: Vukovar, Homeland War, religiosity, personal prayer, personal religious experience, grounded theory.

SADRŽAJ

1. UVOD…….1

2. FENOMEN RELIGIOZNOSTI U SOCIORELIGIJSKIM ISTRAŽIVANJIMA U HRVATSKOJ…….6

2.1. Kvantitativna socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj……13

2.2. Istraživanja fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata……...19

3. PROSTORNO-VREMENSKI KONTEKST ISTRAŽIVANJA……...23

3.1. Grad Vukovar do 1991. godine……..25

3.2. Domovinski rat u Vukovaru 1991. godine…….27

4. METODOLOGIJA RADA……...34

4.1. Istraživački ciljevi i pitanja……36

4.2. Metode prikupljanja podataka i uzorkovanje…….38

4.2.1. *Tekstualna građa zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru*…….38

4.2.2. *Dubinski intervjui*……....42

4.2.3. *Standardizirani strukturirani intervjui* ……...47

4.2.4. *Znanstvena literatura o Domovinskom ratu i fenomenu religioznosti*……49

4.3. Analiza podataka…….…...50

4.3.1. Metodologija utemeljene teorije…….50

4.3.1.1. *Metodologija utemeljene teorije prema Strauss i Corbin*……52

4.3.1.2. *Metodologija utemeljene teorije prema Glaseru*…….58

4.3.1.3. *Metodologija utemeljene teorije prema Charmaz*……...58

4.3.2. Analiza tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru i dubinskih intervjua……60

4.3.3. Poteškoće i kritike vezane uz primjenu metodologije utemeljene teorije……...62

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA……...64

5.1. Dimenzija civili u skloništima/podrumima tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine……67

5.1.1. *Uvjeti boravka civila u skloništima/podrumima tijekom opsade grada*……70

5.1.2. *Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji civila tijekom opsade grada*…....79

5.1.3. *Zajedničke molitve i mise civila*……..92

5.1.4. *Posljedice religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja civila*……...97

5.2. Dimenzija branitelji grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine……100

5.2.1. *Uvjeti boravka branitelja na ratištu tijekom opsade grada Vukovara*……102

5.2.2. *Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji branitelja tijekom opsade grada*.....117
5.2.3. *Zajedničke molitve i mise branitelja*……134
5.2.4. *Posljedice religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja branitelja*……..136
5.3. Dimenzija civili/branitelji zatočenici srpskih koncentracijskih logora……139
5.3.1. *Uvjeti boravka civila/branitelja u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima*……..144
5.3.2. *Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji civila i branitelja tijekom zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima*……158
5.3.3. *Zajedničke molitve i mise civila i branitelja zatočenika*……...174
5.3.4. *Posljedice religijskih djelovanja, stavova i osjećaja civila i branitelja zatočenika srpskih koncentracijskih logora*…….....179
5.4. Neki aspekti religioznosti religioznosti vukovarskih civila, branitelja i zatočenika prema kvantitativnom istraživanju.....……..183
5.5. Analitički prikaz razvijanja supstantivne utemeljene teorije……...190
5.6. Supstantivna utemeljena teorija o religioznosti stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskoga rata……195
6. ZAKLJUČAK……201
7. POPIS LITERATURE……206
8. PRILOZI……216
ŽIVOTOPIS……302

1. UVOD

Tijekom proteklih 23 godine provedena su brojna znanstvena istraživanja o Domovinskom ratu u Republici Hrvatskoj i napisani brojni znanstveni i publicistički radovi na temu Vukovara u Domovinskom ratu 1991. godine. No, unatoč tomu do sada nije provedeno nijedno interdisciplinarno istraživanje o ulozi i značenju fenomena religioznosti za vrijeme Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Razlozi za odabir proučavanja uloge religioznosti stanovnika, koji su boravili u Vukovaru za vrijeme opsade grada, nalaze se u činjenici kako je potrebno dubinski razumjeti silnice koje su (osim visoke motiviranosti i hrabrosti) pomogle stanovnicima pod opsadom i naknadno u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima kako bi preživjeli i lakše izdržali okolnosti u kojima su se tada nalazili.

Poticaj za provođenje istraživanja nastao je nakon iščitavanja tekstova u kojima su iznesena osobna svjedočanstva branitelja, civila i zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima, koja su postala kulturnom i povijesnom memorijom Domovinskog rata i iz kojih je vidljivo često navođenje i opisivanje osobne religioznosti. Iz iskaza je vidljivo kako je za mnoge od njih vjera bila jedina koja im je pružala utjehu u bezizlaznim situacijama, jedina koja im je pružala nadu kada su se osjećali napuštenima od svih. Isto tako, iz radova pojedinih autora jasno je vidljivo kako je, kroz pojedinačne povijesno-kulturne i socioreligijske mikro analize, utvrđeno postojanje visoke razine osobne religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine i posljedično njezina utjecaja na lakše podnošenje boravka u navedenim uvjetima krizne ratne situacije (Mihaljević 2005, 2007, 2011; Mihaljević i Bendra 2012; Perković, 2000). U istraživanjima koja se odnose na Domovinski rat u drugim dijelovima Hrvatske također je utvrđena značajna uloga i važnost osobne religioznosti. Tako primjerice bivši generalni vikar mons. Josip Šantić navodi kako je „krunica bila izvor posebne duhovnosti i snage naših branitelja“ (Šantić 2000: 48). Nošenje krunice, koju je oko vrata nosio gotovo svaki branitelj, predstavljalo je za one koji je nose znak osobne religioznosti, ali i religijski predmet koji im je pružao sigurnost i utjehu. Isto tako, krunica oko vrata, bila je izvorom dodatne duhovne snage, bila je znakom zaštite u najtežim trenutcima. Navođenja branitelja kako su bili „naoružani samo krunicom“ u obrani svojih domova i kako je Bog bio na njihovoj strani, samo su jedan od pokazatelja koliku je važnost imala religija i osobna religioznost tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj.

Osnovni je cilj ovoga rada, naime, steći određene znanstvene spoznaje o religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara te o značenju i ulozi religioznosti na individualno i

društveno ponašanje stanovnika za vrijeme srpske opsade grada. S obzirom da se pomoću primijenjene metodologije utemeljene teorije želi sveobuhvatno istražiti fenomen religioznosti nad katoličkim stanovništvom grada Vukovara, koje je boravilo u gradu tijekom opsade, na temelju prvotne analize iskaza pripadnika skupine civila i branitelja, danima tijekom provedenih dubinskih intervjua, kao i zapisanih svjedočanstava u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru, došlo se do zaključka da je za dobivanje sveobuhvatne slike o važnosti i ulozi fenomena religioznosti potrebno uključiti i skupinu zatočenika srpskih koncentracijskih logora. Time je, unatoč tome što je primarno razdoblje, koje je odabrano u ovom istraživanju, razdoblje opsade grada Vukovara u trajanju od 24. kolovoza do 18. studenoga 1991. godine, naknadno u istraživanje uključeno i razdoblje zatočeništva, u trajanju do 14. kolovoza 1992. godine. Na taj je način skupina zatočenika srpskih koncentracijskih logora odabrana kao kontrolna ciljana skupina kojom se htjela postići teorijska zasićenost podataka, odnosno sveobuhvatnost istraživanja proučavanoga fenomena u širem kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru.

Premda se primjenom metodologije utemeljene teorije radne hipoteze ne postavljaju prije početka analize podataka, već se hipoteze smatraju odgovorima na pitanja o odnosima i načinima povezivanja kategorija, koje su proizašle iz podataka, ukoliko bi se pak postavila početna hipoteza, ona bi glasila: *U kriznim ratnim situacijama povećava se razina osobne religioznosti*. Iz navedene hipoteze proizlaze dva osnovna istraživačka pitanja na koja se ovim istraživanjem željelo dati odgovor. Prvo pitanje je: Kakvu je ulogu i značenje imala osobna religioznost katoličkoga stanovništva grada Vukovara u suočavanju s kriznom ratnom situacijom (Domovinskim ratom)? I drugo pitanje je: Povećava li se razina osobne religioznosti među stanovnicima tijekom krizne ratne situacije u Domovinskom ratu u Vukovaru 1991. godine?

Kako bi se dobili odgovori na navedena pitanja, korišten je interdisciplinarni kvalitativno-kvantitativni pristup metodologije utemeljene teorije gdje se pomoću metode analize zapisanih svjedočanstava, u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru, metode dubinskih intervjua te metode standardiziranih strukturiranih intervjua pristupilo izradi supstantivne utemeljene teorije. Kvantitativni dio istraživanja, proveden metodom standardiziranih dubinskih intervjua, koristit će se, u okviru primijenjene triangulacijske tehnike, u svrhu nadopune podataka prikupljenih kvalitativnim metodama istraživanja te dodatnoga potvrđivanja rezultata do kojih se došlo kvalitativnim dijelom istraživanja.

Metodologija utemeljene teorije odabrana je kao najprimjereniji istraživački pristup iz više razloga. Prije svega nakon početne analize dosadašnjih istraživanja o fenomenu religioznosti provedenih u Hrvatskoj, primijećeno je da je među samim autorima prisutna svijest o ograničenjima i poteškoćama koje proizlaze iz primjene isključivo kvantitativne metodologije u istraživanjima o fenomenu religioznosti (Ćimić 1991; Jukić 1991; Marinović-Jerolimov, D. 1995; Tadić 1998; Marinović Bobinac 2005; Črpić, G. i Zrinščak, S. 2010). Nadalje, nakon provedenoga kvantitativnog istraživanja za potrebe ovoga doktorskog rada, došli smo do sličnoga zaključka, gdje smo utvrdili kako je za sveobuhvatno istraživanje fenomena religioznosti potrebno provesti i kvalitativno istraživanje (Mihaljević i Bendra 2012). Stoga predlažemo metodologiju utemeljene teorije kao jedan od kvalitativnih pristupa, odnosno kombinaciju kvalitativnoga i kvantitativnoga pristupa, kao novi metodološki pristup i kao moguće rješenje za cjelovitije istraživanje fenomena religije i religioznosti. Nadalje, metodologiji utemeljene teorije pristupilo se i iz razloga jer na istraživanu temu nije moguće primijeniti postojeće teorijske modele koji se primjenjuju u okviru sociologije religije, poput teorijskoga modela sekularizacije ili petodimenzionalnoga modela. Navedeni modeli nedostatni su za istraživanje fenomena religioznosti stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade i boravka u srpskim koncentracijskim logorima iz više razloga. Prije svega, kako bi se provelo kvantitativno istraživanje s reprezentativnim rezultatima potreban je točan popis populacije, koji, u slučaju navedenih ciljanih skupina, ne postoji. Isto tako, nijedna od navedenih teorija ne nudi mogućnost cjelovitoga istraživanja fenomena religioznosti na način da se religioznost objašnjava kroz razumijevanje religioznih iskustava sudionika u konkretnom kontekstu. S obzirom na to da je cilj istraživanja istražiti fenomen religioznosti unutar specifičnoga konteksta Domovinskoga rata u Vukovaru (na primjeru opsade grada Vukovara 1991. i boravka u srpskim koncentracijskim logorima 1991./1992. godine), model utemeljene teorije, koji predlažu Strauss i Corbin, odabran je kao najprimjerniji. Paradigmatski model kojega su razvili Strauss i Corbin, omogućava istraživanje fenomena religioznosti tako da se analizom utvrđuje koji su uvjeti unutar konteksta Domovinskoga rata utjecali na pojavu i promjene proučavanoga fenomena religioznosti, koja su se religijska djelovanja, stavovi i osjećaji pojavili kao odgovor na promijenjene uvjete i koje su posljedice takvog odgovora na individualno i društveno ponašanje.

Ovim istraživanjem razvijena je supstantivna utemeljena teorija koja se odnosi na jedno specifično područje grada Vukovara, na specifičnu populaciju u specifičnim okolnostima Domovinskoga rata. Ciljane skupine koje su odabrane za potrebe ovoga istraživanja skupina

su civila i branitelja u opkoljenom Vukovaru i skupina civila/branitelja, zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Razlog odabira navedenih ciljanih skupina je namjera za cjelovitim istraživanjem fenomena religioznosti u navedenom kontekstu Domovinskoga rata. Navedene ciljane skupine odabrane su u svrhu teorijskoga zasićivanja podataka i otkrivanja različitosti u religijskom ponašanju s obzirom na religiozne stavove i iskustva i različitost uvjeta u kojima su se nalazili u kontekstu opsade Vukovara, boravka u podrumima/skloništima, boravka na ratištu ili boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

S obzirom na činjenicu kako je Vukovar jedini grad u Hrvatskoj gdje su postojale takve specifične okolnosti (boravak pod opsadom tri mjeseca i zatočeništvo u logorima velikoga broja stanovnika), ova supstantivna teorija nema mogućnost objašnjavanja i uopćavanja rezultata na neka druga područja. Međutim, ona može imati važne opće implikacije i relevantnost te može postati ideja vodilja za razvijanje formalne utemeljene teorije, primjerice o tome kako se čovjek suočava s različitim oblicima kriznih situacija, odnosno ratnih situacija.

Nakon uvoda, u poglavlju *Fenomen religioznosti u socioreligijskim istraživanjima u Hrvatskoj,* prikazat će se način definiranja ključnih pojmova u ovom istraživanju, a to su pojmovi religija, religioznost i religiozno iskustvo. Nakon predstavljanja ključnih pojmova u ovom istraživanju, dat će se kraći pregled načina definiranja i proučavanja fenomena religioznosti u okviru socioreligijskih istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća. Naposljetku će se dati kraći pregled dosadašnjih istraživanja o važnosti i ulozi religije i religioznosti u okviru Domovinskoga rata u Hrvatskoj, posebice u Vukovaru.

U poglavlju *Prostorno-vremenski kontekst,* u okviru metodologije utemeljene teorije, dat će se prikaz kako je definiran prostorno-vremenski kontekst u okviru kojega smo proučavali značenje i ulogu religioznosti na individualno i društveno ponašanje katoličkoga stanovništva te razinu religioznosti katoličkoga stanovništva. S obzirom na navedeno, u ovom poglavlju dan je kraći prikaz konteksta Domovinskoga rata u Vukovaru, s naglaskom na pregled događanja za vrijeme Vukovarske bitke i opsade grada.

U poglavlju *Metodologija rada* predstavljeni su istraživački ciljevi, pitanje i hipoteza te metode prikupljanja i uzorkovanja podataka. Potom je predstavljena metodologija analize podataka, metodologija utemeljene teorije. S obzirom na to kako je u Hrvatskoj navedena metodologija rijetko primjenjivana (usp. Božić 2010), u okviru navedenoga poglavlja, dan je

i kraći pregled razvoja utemeljene teorije. Nakon kraćega pregleda razvoja utemeljene teorije, predstavljene su procedure i tehnike kod razvijanja utemeljene teorije prema Straussu i Corbin u okviru planiranja i uzorkovanja utemeljene teorije, zatim analize podataka, koja sadrži metodu konstantne komparativne analize, kodiranje (otvoreno, aksijalno, selektivno), paradigmu kodiranja (elemenata paradigmatskoga modela) te bilješke i dijagrame kroz tri vrste kodiranja i na kraju pisanja utemeljene teorije s kriterijima za evaluaciju utemeljene teorije.

U četvrtom poglavlju *Rezultati istraživanja* tumače se dobiveni analizirani rezultati u skladu s metodologijom utemeljene teorije tako što se najprije opisuju i objašnjavaju dobiveni rezultati, koji se potom stavljaju u okvir analitičke priče iz koje na koncu proizlazi supstantivna utemeljena teorija o ulozi osobne religioznosti za vrijeme Domovinskoga rata u Vukovaru.

U završnom poglavlju *Zaključak* sintetički se predstavljaju dobiveni rezultati u okviru metodologije utemeljene teorije te se obrazlažu dobiveni rezultati s obzirom na postavljena pitanja, ciljeve i hipotezu. Nadalje, daje se i prijedlog moguće šire primjene dobivenih rezultata iz supstantivne utemeljene teorije o religioznosti stanovnika za vrijeme opsade Vukovara 1991. godine.

Na kraju donosimo priloge iz kojih je vidljivo na temelju kojih se podataka proučavala razina religioznosti te značenje i uloga religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara tijekom opsade i boravka u srpskim koncentracijskim logorima. Prvi prilog odnosi se na primjerak standardiziranoga strukturiranog intervjua. Drugi prilog odnosi se na transkribirani tekst dubinskih intervjua. Treći prilog odnosi se tekst koji je pročitan svim ispitanicima dubinskih intervjua sa svrhom njihova upoznavanja s ciljem provođenja istraživanja, kao i s njihovim osobnim pravom da mogu u bilo kojem trenutku prekinuti i odustati od sudjelovanja u intervjuima. Četvrti prilog odnosi se na popis koncepata nastalih na temelju inicijalne analize tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru. Peti prilog odnosi se na popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru (1991. – 2010.). Šesti prilog odnosi se na popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu (2010. – 2014.).

2. FENOMEN RELIGIOZNOSTI U SOCIORELIGIJSKIM ISTRAŽIVANJIMA U HRVATSKOJ

S obzirom na nepostojanje socioreligijskih istraživanja na temu osobne religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine, kao ni onih u kojima je primjenjivana kvalitativna metodologija utemeljene teorije (usp. Božić 2010), u ovom poglavlju dat će se kratki pregled uobičajenoga načina istraživanja fenomena religije i religioznosti koji se najčešće primjenjivao u dosadašnjim socioreligijskim istraživanjima zadnjih dvaju desetljeća u Hrvatskoj: *Vjera i moral u Hrvatskoj, Europsko istraživanje vrednota, Komparativna Europska studija vrednota: Hrvatska i Europa, Aufbruch, Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu, Mir u Hrvatskoj, Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca, Novi laički crkveni pokreti u Hrvatskoj.* Prije samoga pregleda navedenih socioreligijskih istraživanja prikazat će se način definiranja ključnih pojmova u ovom istraživanju, a to su pojmovi religija, religioznost i religiozno iskustvo. Nakon predstavljanja ključnih pojmova u ovom istraživanju dat će se kraći prikaz načina definiranja i proučavanja fenomena religioznosti u okviru navedenih socioreligijskih istraživanja. S obzirom na to da prema cilju istraživanja i primijenjenoj metodologiji ovo istraživanje nije ni u kakvom suodnosu s dotičnim istraživanjima, nećemo ulaziti u iscrpne rasprave o navedenim istraživanjima, već je cilj samo ukazati na primjenjivanu metodologiju i teorijske okvire, ali i ukazati na poteškoće koje se mogu pojaviti kod primjene isključivo kvantitativne metodologije pri istraživanju fenomena religioznosti, a koje su i dovele do toga da je u ovom istraživanju odabrana primarno kvalitativna metodologija. U drugom dijelu ovoga kraćeg pregleda dosadašnjih istraživanja predstavit će se isto tako dosadašnja istraživanja pojedinih autora u kojima se propitivala važnost i uloga fenomena religije i religioznosti u okviru Domovinskoga rata u Hrvatskoj, posebice u Vukovaru.

Prije svega potrebno je reći nekoliko rečenica o samoj etimologiji riječi *religija*. Pojam religije ekstenzivno se primjenjuje i na istočne religije iako je, povijesnim i kulturnim kontekstom, određen zapadnom kršćanskom uljudbom. U predstavljanju etimologije riječi *religija* odlučili smo se slijediti promišljanja njemačkoga filozofa P. Fischera, koji u svojim promišljanjima daje detaljan prikaz etimologije riječi *religija* u različitim povijesnim kontekstima (Fischer 2010: 10–13). Prema Fischeru, koji se poziva na natuknicu pojma religija, prema *Povijesnom rječniku filozofije*, ističe se kako etimologija riječi *religio* dolazi od latinske riječi *relegere*, koja, prema Ciceronu, označava „brižno paziti“. Ciceron je u

svom djelu *De natura deorum* (II, 28, 72) napisao oko 45. godine prije Isusa Krista: „Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinerent diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo". Naime, u latinskim prvim dokumentima riječ *religio* označavala je savjesno, bogobojazno, djelovanje koje je izraz štovanja prema božanskomu s jedne te zaštita od drugoga praznovjerja s druge strane. U tom smislu riječ *religio* odnosi se na normativnost koja nastaje iz pravoga bogobojaznog djelovanja. Izvorno je prema tome značenje vršenje određenoga kulta, obreda na koje treba brižno paziti. Sličan način upotrebe te riječi možemo susresti i kod drugih kultura i u drugim jezicima. U tom smislu sličnu analogiju nalazimo u kineskoj, indijskoj, grčkoj ili hebrejskoj kulturi. Zajedničko je svim kulturama i jezicima to da se analogije pojmova, riječi, odnose na „određene radnje, na određene zakone, na određene načine odgoja i učenja" (Fischer 2010: 11). Tim imenicama je zajedničko isticanje *vršenja* određenih radnji koje upućuju na božansko. Time zapravo analogijska upotreba riječi *religio* označava učinkovito, brižno i savjesno izražavanje istinske bogobojaznosti, strahopoštovanja pred Bogom, a sama pak etimologija riječi religija upućuje na pojam Boga, na božansko ili sveto.

U ranom kršćanstvu, ističe autor, umjesto pozornosti na kult i na božansko u značenju riječi *religio* ističe se *povezanost* duše s Bogom i povezanost dušâ međusobno. Takvu *povezanost, koja* označava jedinstvo svih stvari u Bogu, ističe crkveni otac Laktancije. U patrističkom naime razdoblju, Laktancije, nazvan „kršćanski Ciceron" u 3. – 4. stoljeću nakon Isusa Krista, u svom djelu *Divinae institutiones* (IV, 28) preuzima korijen riječi glagola *religare* te upotrebljava termin *religio* koji prilagođuje novim potrebama kršćanstva. Odbacuje ciceronsko razumijevanje, a pojam religije premješta od termina *relegere* na *religare*: „Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus, unde religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo". Odatle dolazi pojam *religija,* a ne od Ciceronova tumačenja riječi *relegendo*. Laktancije je, naime, termin religija prilagodio kršćanskom poimanju transcendencije, ponašanju kršćanskih vjernika i poimanju vjere u kršćanstvu (usp. Prandi 1997: 286; Lestingi 2003: 13).

Riječ pak *religio* u srednjem vijeku označava „red", odnosno zajednicu monaha (redovnika). Pored toga značenja, riječ *religio* označava i ćudorednu sposobnost koja se smatra urođenom sposobnošću koju je Bog darovao ljudima, što uvelike koristi Toma Akvinski. Tu pak urođenu sposobnost treba kultivirati kao krepost. „Religiozno-ćudoredna krepost shvaća se u svezi ljubavi prema Bogu, sa strahopoštovanjem pred Bogom i nužnošću koje ti stavovi nose

sa sobom. Religija je dio pravednosti. Vjera, ljubav i nada određuju se pokatkad kao vidovi toga *religio*." (Fischer 2010: 12).

Riječ *religio* potom na prijelazu iz srednjega u novi vijek, naime, u renesansi, humanizmu i reformaciji, upotrebljava se u jednini i u množini, a takvu upotrebu uzrokovali su raskol na Katoličku i Pravoslavnu crkvu, reformacija i religijski ratovi. Tako Nikola Kuzanski upotrebljava *religio* u jednini kako bi označio istinsku vjeroispovijest, koja se temelji u naravi čovjeka, koja ujedinjava kršćane i izbjegava religijske ratove. Pojam pak *religio* u množini, oprečno, označava različite kultove koji uzrokuju sukobe. Tako pojavom reformacije i početkom novoga vijeka „religija" postaje zbirnom imenicom za različite kultove i vjeroispovijesti, a takvom razlikovanju pridonijela su putovanja u novi svijet i otkrića novih religija i njihove međusobne usporedbe. U tom kontekstu, ističe Fischer, nastaje i pojam *religioznost* krajem 18. stoljeća u Njemačkoj pod kojim se podrazumijeva opća čovjekova sposobnost izobrazbe u različitim religijama (usp. Fischer 2010: 12).

Slična promišljanja o etimologiji riječi religija vidljiva su i kod drugih autora. Tako na primjer prema njemačkom sociologu Knoblauchu, također se ističe kako je religija pojam koji se razvio na području latinsko-zapadnoeuropske tradicije, prije svega kršćanske, te kako je gotovo nemoguće jednoznačno etimološki objasniti riječ religija. Isto tako Knoblauch u svojim promišljanjima o etimologiji riječi religija polazi od rimskoga filozofa Cicerona koji je pojam *religio* izvodio iz latinskoga glagola *relegere* koja je označavala službu čašćenja bogova. Osim Cicerona, Knoblauch navodi i kršćanskoga teologa Augustina, prema kojem pojam *relegere* potječe od latinskoga pojma *religare* i izražava povezanost s Bogom. Augustin isto tako ističe kako je moguće da je pojam religija proizašao iz latinskoga glagola *reeligere* koji označava čin kojim se čovjek ponovno odlučuje za Boga, nakon što ga je napustio (Knoblauch 2004: 6). Knoblauch, naime, ističe kako se, zbog činjenice da je riječ religija nastala u zapadnokršćanskoj tradiciji, u nekim jezicima koji ne pripadaju toj tradiciji, ne mogu pronaći ekvivalenti za riječ religija. Na temelju pak istraživanja Maxa Müllera, za određene jezike ipak su pronađeni ekvivalentni pojmovi pa se tako u kineskom jeziku religija prevodi sa „zong jiao" a označava *nebeski nauk*, u sanskrtu riječ „dharma" označava *zakon, običaj, red*, riječ „bhakti" *vjerujuće povjerenje* te „sraddha" koja označava *vjeru u božanstvo koje se očituje u prirodnim silama* (Knoblauch 2004: 6). Od ostalih autora čija smo promišljanja proučavali u emitološkom određivanju riječi religija ističe se austrijski psiholog C. G. Jung, prema kojemu riječ *religere* prije svega znači „brižno uzeti u obzir i razmatrati" što religiji daje pravu empirijsku osnovu, odnosno način religijske prakse ili religijskoga

života koji nije puko vjerovanje ili oponašanje (Jung 1990). Naposljetku, prema *Općem religijskom leksikonu*, riječ religija izvodi se iz *relegare*, koja označava *uvijek se ponovno okretati na neko mjesto,* glagola *religare* (povezivati) i glagola *re-eligere* (posvetiti mnogo pozornosti), odnosno od imenice *religio* koja dolazi od navedenih glagola (*Opći religijski leksikon,* 2002: 798–802). Iz navedenoga izvode se uglavnom tri značenja riječi religija: biti vezan, poštovati i obraćanje. Prema dokumentu Drugoga vatikanskog sabora „Nostra aetate" religija je „odgovor o skrivenim zagonetkama ljudske egzistencije koje, kako nekad tako i danas, duboko uzbuđuju ljudska srca: što je čovjek, što je smisao i cilj našega života, što je dobro, što je grijeh, odakle boli i zašto, koji put vodi do istinske sreće, što je smrt, sud i nagrada nakon smrti i što je napokon onaj konačni i neizrecivi misterij koji obuhvaća našu egzistenciju i odakle smo došli i kamo idemo?" (*Nostra aetate,* 1).

Etimologija riječi „religija", odnosno „religioznost" pokazuje nekoliko glavnih obilježja: prije svega za religiju je bitan *odnos* prema Bogu ili prema transcendenciji koji bitno određuju ljudski bitak. Taj odnos je izraz štovanja i čovjekove težnje za transcendencijom, iz toga odnosa nastaju mudrost življenja i moralni i društveni propisi prema kojima pojedinac izgrađuje svoj život i društveni život zajednice u različitim kulturnim i povijesnim oblicima (Fischer 2010; Giddens 2002; Mandarić 2000: 23 – 26).

U sociologiji religije pak ne postoji jednoznačan i općeprihvaćen pojam religije, nego postoje brojni pokušaji definicije religije koje je u osnovi vrlo teško ili ih je nemoguće podijeliti. Jedni autori ističu odnos s Apsolutnim, a drugi ističu misteriozno, intimno, mistično. Unatoč svim poteškoćama u određivanju pojma religije u sociologiji, danas su opće prihvaćena dva poimanja religije: substantivno i funkcionalno (Šušnjić 1982; Zrinščak 2008). Prema prvom poimanju religija je doživljeni susret čovjeka sa stvarnošću Svetoga i čovjekovo odgovarajuće djelovanje koje je određeno Svetim. Polazi se od činjenice da nešto kao Sveto postoji i sve što je na to Sveto usmjereno, jest religija. Ovdje se religija promatra kao sadržaj, odnosno kao Sveto. Ako ne postoji Sveto, ne postoji niti religija. Prema drugom poimanju religija vrši određenu ulogu u društvu i ona je solidarni sustav religijskih predodžbi i djelovanja koji se odnose na sakralne stvari. Čovjek izdvaja sakralni prostor iz stvarnosti i na takvu se izdvojenost usmjeruje i to je religijsko ponašanje. Na taj način substantivne definicije religije ističu što religija jest, dok funkcionalne što religija čini ili bolje što vrši.

Mnogostruk je i složen način kako religija utječe na društvo, kulturu, pojedince, naime, na procese očuvanja i promjene društva, na strukturu normativnih sustava, na zadovoljavanje i na frustracije ljudi i slično (Milanesi i Bajzek 1990: 10–12; Đ. Šušnjić 1982: 193–197).

Ovisno o cilju istraživanja, ovisi i način definiranja pojma religije. Stoga je i u ovom istraživanju kao način definiranja religije i religioznosti odabran onaj koji će nam ponajbolje omogućiti razumijevanje suodnosa religije i religioznosti s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. U definiranju religije poslužili smo se već postojećim pokušajem njezina definiranja jer smatramo da omogućava i jasno određuje bit analize ovoga istraživanja.

Religiju smo stoga definirali kao „potpun odgovor čovjekova cjelovitog bića na ono što doživljava kao posljednju zbilju“ (Wach 1951: 32–33, prema Jukić 1991: 63), odnosno bit religije je „susret i doticaj sa svetim ili življeno iskustvo čovjekova zajedništva s transcendentnom Zbiljom“ (Jukić 1991: 56; Nesti 1985). Iz odabira definicije religije može se zaključiti da je u ovom istraživanju religija, kao društvena činjenica, promatrana prvenstveno kroz religioznost, kao subjektivni izraz religije, kao osobno religiozno iskustvo. Naime, u uvjetima boravka u kriznoj društvenoj situaciji, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru, religioznost je proučavana kao čovjekov odnos prema Bogu, transcendentnom, koji je oblikovao cjelokupni njegov život u navedenom kontekstu. U proučavanju i otkrivanju kakav je odnos postojao i što je taj odnos zbiljski značio onima koji su ga doživjeli važno je ne samo proučavati vanjske obredne činjenice religijskoga života već i pitati same aktere, subjekte toga religioznog iskustva, o tome što im je taj odnos značio. Pri tome je potrebno posve uvažavati njihove iskaze i mišljenje (Tadić 2002: 6). Upravo stoga je i odabrana kvalitativna metodologija jer držimo kako ona jedina omogućava otkrivanje značenja odnosa prema transcendentnom i istinske religioznosti koja je postojala među katoličkim stanovništvom grada Vukovara u kontekstu Domovinskoga rata. Posebice je takav pristup bitan jer je na temelju istraživanja vidljivo kako je zbog specifičnih okolnosti u kojima se stanovništvo nalazilo vanjske i ritualne forme religijskoga života bilo gotovo nemoguće prakticirati. Stoga je, kako bi se otkrio unutarnji doživljaj transcendentnoga i utjecaj navedenoga na njihovo življenje u navedenim uvjetima, kako je istaknuto, potrebno omogućiti i dopustiti onima koji su doživjeli religiozna iskustva da vlastitim riječima ispričaju što im je ono značilo. Do takvih iskaza i mišljenja ne može se doći na temelju kvantitativne metodologije. Tu će posebice biti važno odrediti specifične uvjete i kontekst u kojima su se religiozna iskustva dogodila. Iz navedenoga je vidljivo da je u ovom istraživanju fenomen religioznosti proučavan kroz osobnu religioznost te da je naglasak stavljen na dimenziju osobnoga religioznog iskustva, koja je definirana kao „postojanje bliskog osjećaja kontakta između pojedinca (vjernika) i jedne nadnaravne sile“ (Tadić 2002:

61). Religiozno iskustvo je, dakle, usmjereno na nadnaravno, na Boga ili božanstvo, koje čovjeka u potpunosti zahvaća, na koje on potom reagira odgovorom ili odbijanjem odgovora Bogu. Upravo odgovor Bogu osobe koja je zahvaćena religioznim iskustvom ključan je element proučavanja fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru. Naime, upravo je proučavanje kako su doživljena osobna religiozna iskustva utjecala na promjene određenih stavova i ponašanje katoličkoga stanovništva u Vukovaru način kojim se želi ponuditi odgovor na pitanje koju je važnost i ulogu imala religioznost na individualno i društveno ponašanje stanovnika u navedenim specifičnim uvjetima u kontekstu Domovinskoga rata.

U uskoj svezi s proučavanjem religioznoga iskustva je pojam svetoga koji se obično javlja u pojmovnom paru svjetovno – sveto (*profanum – sacrum*). *Homo religiosus* je svjestan kako se sveto pokazuje kao nešto različito od profanoga, kao nešto različito od prirodnih pojava. Takve manifestacije svetoga M. Eliade označava pojmom hijerofanija koja je zapravo tajanstveni čin i manifestacija nečega „posve drugačijeg“. Naime, religijski čovjek „uvijek vjeruje da postoji apsolutna stvarnost, svetost, koja nadilazi ovaj svijet, ali koja se tu manifestira te ga stoga posvećuje i čini ga stvarnim“ (Eliade 1955, prema Poupard 2007: 26). Hijerofanija se očituje pomoću simbola čime *homo religiosus* postaje *homo simbolicus*. Religiozno iskustvo svetoga, koje je središte svake religije, ističe Poupard, „prikazuje živi odnos s transcendentnim. Svjestan da doživljava apsolutnu realnost, svetost, misterij nevidljive božanske prisutnosti koju manifestiraju hijerofanije i koja je drugačija, apsolutna realnost; ona je živa i predstavlja izvor života“ (Poupard 2007: 109).

Sveto je, kako ističe Rudolf Otto, *korjenito drugo* (Otto 1926; Acquaviva i Pace 1996). Religiozno iskustvo povezano je prije svega uz Boga ili božanstvo, koje je R. Otto povezao uz iskustvo stvarnosti te na temelju toga iskustva, u svim religijama vidio dva izvorna iskustva: *tremendum i fascinans*. Tremendum nije strah od nečega, nego je riječ o strahu od božanskoga, od nepredvidivoga. Naime, tremendum pokazuje strah do „radikalno drugog“ i njegova odjeka u čovjekovoj bijedi. Fascinans je u religioznom smislu utjeha i radost onoga tko proživljava iskustvo božanske blizine. Isto tako, osim postojanja dvaju izvornih iskustava postoje i dva načina na koje se može shvaćati sveto, ono „korjenito drugo“ (Auquaviva i Pace 1996). Naime, iskustvo svetoga može prouzročiti stavove, modalitete i prakse te odnošaje prema svetome kao imanentnom ili svetom kao transcendentnom (Acquaviva i Pace 1996; Tadić 2002). Ukoliko ga se promatra kao transcendentno, kao što je slučaj u ovom istraživanju, onda to zapravo predstavlja jasnu razgraničenost ljudskoga od božanskoga, ali

ne i odjeljenje od njega, gdje se smatra da je Bog ili sveta sila sve stvorila ili je sve iz njega proizašlo, a transcendentno, božansko i sveto čine obzor konačnoga, najdubljega smisla postojećega poretka (Acquaviva i Pace 1996: 99; Tadić 2002: 66). Upravo na tragu pronalaženja konačnoga smisla čovjeka i postojećega poretka promatran je u ovom istraživanju odnos prema svetom kao transcendentnom, kao načinu kojim se pokušavao pronaći smisao, ali i prevladati imanentno. Odnos prema transcendentnom u uvjetima krizne ratne situacije predstavljao je čovjekovu težnju da pronađe smisao situacije u kojoj se nalazio, da na temelju odnosa prema transcendentnom prevlada imanentno kojim su bili okruženi i nad kojim nisu imali nikakvu kontrolu.

Ključnu ulogu u proučavanju osobnog religioznoga iskustva, osim samoga iskustva, odnosno doživljaja kontakta ili susreta s transcendentnim ima i molitva. Molitva je pak osobno obraćanje molitelja transcendentnom s kojim se želi i pokušava uspostaviti određeni kontakt, iznijeti prošnju ili jednostavno doći u dodir (Črpić i Kušar 1998: 531). Isto tako, za potpuno razumijevanje doživljenih osobnih religioznih iskustava katoličkoga stanovništva grada Vukovara važno je razumjeti kako su se ona dogodila u okviru specifičnoga društvenog konteksta (krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskoga rata 1991. godine), koji je uvjetovao pojavu specifičnih osobnih religioznih iskustava te specifičnosti u osobnom obraćanju transcendentnom kroz osobnu molitvu (osim tradicionalnih molitvi, najčešće molitvama koje su samostalno oblikovane).

Slijedom navedenoga potrebno je isto tako navesti da ćemo, svjesni poteškoća znanstvenoga, pa tako i sociološkoga određivanja osobnog religioznoga iskustva, u ovom istraživanju maksimalno uvažavati stavove i mišljenja onih koji su doživjeli osobna religiozna iskustva, koja ćemo potom analizirati metodologijom utemeljene teorije i predstaviti ih, najprije na deskriptivnoj, a potom na analitičkoj razini. U samoj analizi religiozna smo iskustva proučavali pomoću sljedećih elemenata, odnosno pokazatelja: a) postojanje subjektivnoga uvjerenja o prisutnosti nadnaravne moći; b) postojanje osjećaja da ta nadnaravna moć vlada nad osobom, da je posjeduje i ispunjava; c) da taj trenutak „susreta" bitno obilježava individualnu i društvenu praksu i na kraju d) da se nakon toga susreta smanjuje psihološki stres, tjeskobe, napetosti i osmisli situacijsko trpljenje (Acquaviva i Pace 1996: 100–101).

Nakon što smo predstavili način definiranja ključnih pojmova u ovom istraživanju, ukratko ćemo iznijeti i način definiranja i proučavanja fenomena religioznosti u prethodno navedenim socioreligijskim istraživanjima u Hrvatskoj. Osim samoga predstavljanja načina definiranja i proučavanja fenomena religioznosti u navedenim socioreligijskim istraživanja,

ukratko ćemo se osvrnuti i na poteškoće koje se javljaju kod primjene isključivo kvantitativne metodologije pri istraživanju fenomena religioznosti, a koje su i utjecale na odabir primarno kvalitativne metodologije u ovom istraživanju.

2.1. Kvantitativna socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj

Kao što je već prethodno navedeno, s obzirom na činjenicu kako ne postoje socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Hrvatskoj, pa time niti u Vukovaru, u ovom su kraćem pregledu obuhvaćena socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj, nastala u posljednjim dvama desetljećima, bez obzira na kontekst u kojem je istraživanje provedeno.

Prvo je takvo istraživanje, koje je proučavano za potrebe ovoga doktorskog rada, *Aufbruch*. Aufbruch je međunarodno interdisciplinarno istraživanje u okviru kojega su proučavana vrijednosna i religijska usmjerenja građana u deset postkomunističkih zemalja. Hrvatska se uključila u istraživanje 1997. godine koje je provedeno pod vodstvom pastoralnoga teologa u Đakovu prof. dr. sc. Pere Aračića. U okviru navedenoga istraživanja proučavano je kako je prelazak Hrvatske iz komunističkoga u demokratsko društvo, utjecao na Crkvu, na religijsku situaciju i na ulogu Crkve u postkomunističkoj, tranzicijskoj Hrvatskoj (Aračić, Črpić i Nikodem 2003).

Drugo istraživanje je istraživanje pod nazivom *Vjera i moral u Hrvatskoj*. Navedeno istraživanje također je međunarodno istraživanje koje je u Hrvatskoj proveo Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu od 1997. do 2001. pod vodstvom moralnoga teologa KBF-a prof. dr. Marijana Valkovića. U tom istraživanju proučavani su vjera i moral u Hrvatskoj, kao bivšoj komunističkoj zemlji (Črpić i Rimac 1999; Valković 1999; Valković, Črpić i Rimac 1999; Črpić i Kušar 1999).

Treće istraživanje pod nazivom *Religiozni identitet zagrebačkih srednjoškolaca* provedeno je također 1998. godine kao osnova za izradu doktorske disertacije s. Valentine Blaženke Mandarić. Navedeno istraživanje o religioznosti adolescenata i mladih provela je s. Mandarić nad srednjoškolcima grada Zagreba s ciljem utvrđivanja njihove religioznosti i njihova odnosa prema Crkvi (Mandarić 2000).

Četvrto istraživanje, koje je proučavano za potrebe ovoga istraživanja, je istraživanje pod nazivom *Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu*. Istraživanje je proveo Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1999. godine, pod vodstvom dr. sc. Nikole Skledara na području grada Zagreba i Zagrebačke županije. Istraživanje je proučavalo tradicionalnu crkvenu religioznost u širem kontekstu bivšega socijalističkog sustava i prelaska u novi postkomunistički tranzicijski kontekst (Marinović Jerolimov 2000a; Marinović Jerolimov 2000b; Marinović Jerolimov 2000c).

Peto istraživanje, pod nazivom *Europsko istraživanje vrednota* dijelom je širega međunarodnog istraživanja *European Values Study,* u koje se Hrvatska uključila 1999. godine, pod vodstvom dr. sc. Josipa Balobana, profesora pastoralne teologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu iz Zagreba. Istraživanje je u Hrvatskoj provedeno 1999. i 2008. godine, gdje je u kontekstu postkomunističkih zemalja religija istraživana kao jedan od vidova koji utječu na vrijednosni sustav i usmjerenja u raznim područjima ljudskih odnosa i ljudskoga djelovanja (Črpić i Zrinščak 2010: 4; Baloban 2000; Baloban, Črpić i Rimac 2000; Zrinščak, Črpić i Kušar 2000; Baloban i Črpić 2000).

Šesto istraživanje pod nazivom *Komparativna Europska studija vrednota: Hrvatska i Europa* odnosi se na nastavak projekta *European Values Study* koje je pod vodstvom prof. dr. sc. Josipa Balobana provedeno 1999. godine. Istraživanje koje se odnosi na područje Hrvatske, kao postkomunističke zemlje suočene s brojnim društvenim promjenama proučavalo je i religiju kao jednu od sastavnica temeljnih vrednota čovjekova osobnoga i društvenoga života (Baloban 2005).

Sedmo istraživanje je *Mir u Hrvatskoj* koje su 2000. godine proveli Hrvatski Caritas i Franjevački institut za kulturu mira iz Splita. Istraživanje je provedeno u okviru projekta *CROPAX (Croatia patiens pacificat – Hrvatska na patnji gradi mir).* Istraživanjem je proučavana tema oprosta i pomirenja između Hrvata i Srba nakon Domovinskoga rata (Vuleta i Batarelo 2001).

Posljednje socioreligijsko istraživanje, koje je proučavano za potrebe ovoga istraživanja, je istraživanje pod nazivom *Novi laički crkveni pokreti u Hrvatskoj* koje su 2001. godine proveli sociolog religije dr. sc. Stipe Tadić i dr. sc. Vine Mihaljević, kao religijska grupa s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Istraživanjem je proučavan fenomen laičkih crkvenih pokreta u kontekstu društvenoga, kulturnoga i religijskoga pluralizma i individualizma u hrvatskom tranzicijsko-transformacijskom društvu s naglaskom na istraživanje subjektivnoga religioznog iskustva i odnosa laičkih crkvenih pokreta prema

Crkvi i društvu (Tadić 2002; Mihaljević 2005b). To je istraživanje nastavak istraživanja (anketa, dubinski intervjui s članovima crkvenih pokreta i opservacija sa sudjelovanjem na susretima pojedinih crkvenih pokreta) koje je za svoju doktorsku disertaciju proveo dr. sc. Stipe Tadić, naslovljenu *Suvremeni eklezijalni pokreti u Katoličkoj crkvi u Hrvata (Sociološka analiza s posebnim osvrtom na Mali tečaj – Kursilja),* koju je obranio u Zagrebu 1997. (Tadić 1997).

Socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti provode se u Hrvatskoj od 60-ih godina prošloga stoljeća. Istraživanja su provođena na način da se njima uglavnom istraživala tradicionalna crkvena religioznost, kao najrasprostranjeniji oblik religijskoga pripadanja u Hrvatskoj (Marinović Jerolimov 2000: 25). Nakon početne faze socioreligijskih istraživanja u Hrvatskoj, kojima se istraživala isključivo crkvena religioznost, s vremenom je postalo uvriježeno stajalište da je religioznost suviše složen i multidimenzionalan fenomen kako bi se mogao promatrati isključivo kroz crkveni (institucionalni) oblik religioznosti. Stoga su s vremenom u istraživanja uključene i one dimenzije religioznosti koje ne moraju biti vezane uz pripadanje ili prakticiranje religioznosti isključivo unutar Crkve. Jednodimenzionalan pristup istraživanja fenomena religioznosti zamijenjen je višedimenzionalnim pristupom, gdje se prvenstveno ističe primjena višedimenzionalnoga pristupa, odnosno petodimenzionalnoga modela, koji su razvili Glock i Stark (1965.). Prema navedenom, općeprihvaćenom modelu u socioreligijskim istraživanjima fenomena religioznosti u Hrvatskoj, istraživanje navedenoga fenomena provodi se kroz pet dimenzija: dimenziju religijskoga vjerovanja, dimenziju religijske prakse, dimenziju religijske spoznaje, dimenziju religioznoga iskustva i dimenziju religijskoga pripadanja.

Primjenom petodimenzionalnoga modela osnovni indikatori pomoću kojih se istražuje religijska struktura su konfesionalna pripadnost, religijska samoidentifikacija te pohađanje vjerskih obreda. Osim kroz pohađanje vjerskih obreda, dimenzija religijske prakse istražuje se i kroz prakticiranje molitve, ispovijedi i pričesti te obreda prijelaza i primljenih sakramenata. Dimenzija vjerovanja istražuje se kroz prihvaćanje temeljnih vjerskih istina, vjere u Boga, života poslije smrti te vjere u pakao, raj ili grijeh. Dimenzija religijske spoznaje (znanja) odnosi se na postojanje minimuma znanja i informiranosti iz religijskoga područja potrebnoga da bi se moglo govoriti o religijsko-religioznom pripadanju nekoga vjernika (Tadić 2002: 59). Dimenzija religijske pripadnosti ili posljedična dimenzija bavi se čovjekovim odnosom prema čovjeku i svijetu, gdje se promatra ponašaju li se pripadnici određene religije u skladu s preporukama o ponašanju i određenim stavovima religije kojoj

pripadaju (Marinović Jerolimov 2000a). Dimenzija religioznoga iskustva, kao ona kojom se istražuje „najintimniji kontakt s transcendentnim, onostranim“ (Aračić, Črpić i Nikodem 2003: 64) ili „kao doživljaj susreta sa svetim, transcendentnim koji onima koji ga dožive daje snagu za nadilaženje imanentnog” (Aračić, Črpić i Nikodem 2003; Tadić 2002; Mihaljević 2004) neznatno je zastupljena u navedenim istraživanjima.

U navedenim istraživanjima u hrvatskom jezičnom području, religiju, kao društvenu činjenicu, najčešće se definira kao „sustav ideja, vjerovanja i prakse, koja se sastoji od međusobno povezanih sljedećih elemenata: doktrine, iskustva, obreda, vrijednosti, normi, ustanova i vjerskih ličnosti“ (Marinović Jerolimov 2000a: 25), kao „zbilju koja nadilazi čovjekovu zbilju“ (Mandarić 2000: 23) ili kao „potpun odgovor čovjekova cjelovitog bića na ono što doživljava kao posljednju zbilju“ (Wach 1951: 32–33, prema Jukić 1991: 63; Mihaljević 2005b: 14), odnosno bit religije je „susret i doticaj sa svetim ili življeno iskustvo čovjekova zajedništva s transcendentnom Zbiljom“ (Jukić 1991: 56; Nesti 1985).

Na temelju analize dosadašnjih socioreligijskih istraživanja fenomena religioznosti vidljivo je da su gore navedeni elementi religije, kao i njihov međuodnos, istraživani najčešće na razini pojedinaca te da je u većini istraživanja fenomen religioznosti općenito definiran kao emocionalni odnos spram transcendentnoga (Zrinščak, Črpić i Kušar 2000; Tadić 2002; Aračić, Črpić i Nikodem 2003; Baloban 2005; Črpić i Kušar 1998; Mihaljević 2005b; Črpić i Zrinščak 2010) ili kao „onaj segment religijskog ponašanja u kojem je osobito izražen složeni subjektivni religiozni osjećaj i intimni doživljaj svetog, kao i osobna usmjerenost prema predmetu vjere“ (Mandarić 2000: 26, preuzeto iz Grubišić 1997: 40). Nešto širu definiciju daju u okviru istraživanja *Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu* gdje se religioznost definira kao „subjektivni aspekt religijskog fenomena, subjektivni sistem vjerovanja koji uključuje osobite oblike vjerovanja, mišljenja, osjećaja i tendencija reagiranja usmjerenih prema natprirodnom i svetom te se javlja kao sistem unutarnjih trajnih dispozicija koje se manifestiraju na verbalan i neverbalan način u ponašanju vjernika (Marinović Jerolimov 2000a: 32, preuzeto iz Bahtijarević 1975: 335).

Na temelju analize navedenih socioreligijskih istraživanja vidljivo je kako sva navedena istraživanja po svom sadržaju i strukturi imaju sličan:

1. teorijsko-metodološki okvir:

- kvantitativna istraživanja s primijenjenom metodom standardiziranih strukturiranih intervjua

- oslanjanje na teoriju sekularizacije i petodimenzionalni model
- istraživanje religioznosti ponajprije kao tradicionalne crkvene religioznosti u kontekstu društveno-političkih promjena;

2. koncept po kojem je provedeno istraživanje: vrlo slično strukturirane ankete u onim pitanjima koja se odnose na dimenzije religioznosti.

Očito je da se kod provođenja dosadašnjih socioreligijskih istraživanja fenomena religioznosti, najčešće primjenjuje kvantitativna metodologija uz primjenu metode standardiziranih strukturiranih intervjua s unaprijed ponuđenim odgovorima, kojima je interes usredotočenost uglavnom na vanjsku, manifestativnu, obrednu stranu religijsko-religioznoga fenomena (Tadić 1998: 359; Marinović Bobinac 2005). Na temelju provođenja takvih istraživanja dobivaju se odgovori o zastupljenosti ili dominantnosti pojedinih elemenata jedne od dimenzija iz kojih se potom zaključuje o tipu religije, religioznosti ili tipu vjernika (Marinović Bobinac 2000: 96).

Iako je navedenim petodimenzionalnim modelom omogućeno cjelovito istraživanje fenomena religioznosti te je, kao što i Jukić tvrdi, „teško zamisliti da postoji još neki način na koji se može biti religiozan, barem što se tiče kršćanstva i njemu sličnih religija“ (Jukić 1991: 12), nedostatak navedenoga modela za postizanje sveobuhvatnoga istraživanja javlja se kod primjene isključivo kvantitativnih metoda istraživanja. To se prije svega odnosi na primjenu standardiziranih strukturiranih intervjua kod istraživanja dimenzije religioznoga iskustva, što je utvrđeno i preliminarnim istraživanjem provedenim za potrebe ovoga doktorskog rada (Mihaljević i Bendra 2012). Jer, kao što i Poloma tvrdi, „zadaća je sociologije proučavati vezu objektivnog društvenog konteksta i njegov utjecaj na religiozno iskustvo, kao i subjektivne interpretacije religioznog iskustva i njihov utjecaj na društvo“ (Poloma 1995, preuzeto iz Marinović 2005: 340). Primjena isključivo kvantitativne metodologije onemogućava sveobuhvatno istraživanje fenomena religioznosti pa se događa kako takva istraživanja često ne zahvaćaju dublju pozadinu religijskoga ponašanja. Stoga i ne iznenađuje činjenica da je najvažnija dimenzija religioznosti – osobno religiozno iskustvo, podzastupljena i zanemarena u velikom broju socioreligijskih istraživanja, upravo zbog toga što je njezin sadržaj nemoguće dohvatiti kvantitativnim metodama istraživanja (Marinović-Jerolimov 1995; Tadić 1998). S jedne strane, kao što Jukić tvrdi (1991.), kvantitativna metodologija čovjeka i njegova religiozna iskustva, shvaćanja i osjećaje svodi na brojke i postotke, pretjerano je fokusirana i usmjerena na istraživanja crkvene religioznosti, a zanemaruje tretiranje ljudi kao cjelovitih bića koja na dubljoj razini vlastitih promišljanja o proživljenom omogućavaju uvid u prikupljene podatke o skrivenom značenju i razumijevanju

dimenzija religioznosti kao što je osobno *religiozno iskustvo*. S druge strane, sastavne procedure i tehnike prikupljanja, analize i definiranje religioznosti u okviru navedenoga pristupa isključuju istraživanje širega okvira i specifičnoga društvenog konteksta u kojem se elementi religioznosti istražuju. Istraživanje provođeno kvantitativnom metodologijom isključivo na temelju prikupljenih podataka metodom standardiziranih strukturiranih intervjua onemogućava sveobuhvatno istraživanje fenomena religioznosti u okviru složenih društvenih uvjeta i istraživanja koja se provode za točno određenu populaciju, slučaj, događaj ili društveni proces.

Slijedom navedenoga, vidljivo je kako i sami autori, u svojim radovima koji se temelje i proizlaze iz navedenih socioreligijskih istraživanja (Marinović Bobinac 2005; Črpić i Zrinščak 2010), jasno ističu nedostatnost i ograničenost isključivoga korištenja kvantitativne metodologije istraživanja fenomena religioznosti, i ukazuju na znanstveni potencijal uporabe dodatnih, kvalitativnih metoda istraživanja. Prema njima, kvantitativni pristup nije u mogućnosti sveobuhvatno istražiti složenost fenomena religioznosti. Isto tako, Ćimić (1991.) i Jukić (1991.) ukazuju na činjenicu da za cjelovitije istraživanje fenomena religije i religioznosti nisu dostatna samo kvantitativna istraživanja te je potrebno provesti i dodatna kvalitativna istraživanja. Tako primjerice Esad Ćimić (1991.) predlaže korištenje određenih kvalitativnih tehnika prikupljanja podataka, poput provođenja dubinskih intervjua, otvorenih razgovora te analize dnevnika, biografija, svjedočanstava kao što je dijelom ostvaren u doktorskom radu Stipe Tadića (Tadić 1997, doktorat), koji je djelomično objavljen (Tadić 2002). Istovremeno, Jakov Jukić, koji u većini svojih knjiga kritizira kvantitativna empirijska istraživanja fenomena religioznosti, navodi kako je u socioreligijskim istraživanjima fenomena religioznosti zamjetna primarna usmjerenost i fokusiranost na crkvenu religioznost te smatra da su takva istraživanja fenomena religioznosti neprimjerena jer se navedeni fenomen svodi na brojke i postotke (1991.).

Stoga bi, kao što i Marinović Bobinac tvrdi, navedeni petodimenzionalni pristup trebao biti samo jedan od načina stjecanja spoznaje o religioznosti. Kako bi se pak dobio cjelovit uvid, potrebno je petodimenzionalni pristup povezati s drugim kvalitativnim teorijskim pristupima i polazištima (Marinović Bobinac 2005: 342).

Sukladno navedenom, ovim se istraživanjem željelo ponuditi jedno od mogućih rješenja za cjelovitije istraživanje fenomena religioznosti, o čemu će više biti riječi u sljedećim poglavljima.

2.2. Istraživanja fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata

U drugom dijelu ovoga poglavlja cilj je predstaviti pojedine autore koji su u svojim socioreligijskim mikroistraživanjima propitivali fenomen religije i religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Hrvatskoj i posebice u Vukovaru. Naime, sveobuhvatnih istraživanja, koja bi se odnosila na fenomen religije i religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata, do sada se nije provodilo. No, pojedinačnih socioreligijskih istraživanja određenih segmenata o ulozi religije i religioznosti tijekom Domovinskoga rata provodilo su u okviru istraživanja Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. To se posebice odnosi na istraživanja koja je provodio Mihaljević (2005a, 2006., 2007., 2011a, 2011b, 2012.), koja se tematski odnose na istraživanja o važnosti i ulozi religije za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom opsade grada Vukovara, gdje progovara o odnosu Srpske pravoslavne crkve naspram Katoličke crkve prema srpskoj agresiji na grad Vukovar. U iznošenju položaja Srpske pravoslavne crkve i njezina odnosa prema agresiji na grad Vukovar ističe se funkcionalna društvena dimenzija Srpske pravoslavne crkve i njezina naklonjenost prema srpskoj agresiji na grad Vukovar. Položaj Katoličke crkve, za razliku od Srpske pravoslavne crkve, bitno je drukčiji. Njezino je djelovanje bilo usmjereno protiv nasilja, s ciljem zaštite ljudskoga dostojanstva i slobode svojih vjernika. Istaknuta je važnost katoličkih svećenika, vukovarskih franjevaca, za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom opsade grada, koji su ostali zajedno sa svojim vjernicima do samoga pada grada, ali i u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima. Svojom solidarnošću i ostankom u gradu, katolički svećenici su pružali katolicima, i svim drugim stanovnicima grada Vukovara, utjehu u patnji i duhovno osnaživanje. Vukovar je na neki način paradigma Muke, koja se očituje kroz iskustvo trpljenja vukovarskih civila, ranjenika, branitelja i zatočenika, koji su, u potpunom predanju Bogu (kristološki), trpjeli sve patnje srpske agresije na grad i zlostavljanja u zatočeništvu – s utemeljenom nadom smisla u trpljenju i muci Isusa Krista na križu (Mihaljević 2005a). Mihaljević se isto tako u svojim istraživanjima osvrće i na važnost i ulogu religije za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom boravka u progonstvu gdje posebice ističe značenje vjerskih zajednica i katoličkih svećenika. Treba, naime, imati u vidu kako je, prema bazi podataka Ureda za prognanike i izbjeglice Republike Hrvatske i podatcima dobivenim iz istraživanja na reprezentativnom uzorku prognanika u jesen 1994. i ljeti 1995., koji je proveo Institut za primijenjena društvena istraživanja (kasnije Institut društvenih znanosti Ivo Pilar), iz Općine Vukovar bilo izbjeglica 31.160, a prema vjeroispovijedi 94,3 % bili su katolici

(Rogić, Esterajher, Knezović, Lamza-Posavec i Šakić 1995: 231). Isto tako Mihaljević u svojim istraživanjima propituje i važnost i ulogu religije za katoličko stanovništvo grada Vukovara u razdoblju nakon mirne reintegracije Vukovara i povratka katoličkoga stanovništva u svoje domove, gdje progovara o važnosti ekumensko-dijaloških susreta te o važnosti katoličkih svećenika.

Osim navedenih teorijskih propitivanja o važnosti i ulozi religije i religioznosti tijekom opsade grada Vukovara, proveli su anketno istraživanje (*Religioznost stanovništva Vukovara za vrijeme opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991. godine*) (Mihaljević i Bendra, 2012.), koje je naknadno poslužilo kao preliminarno istraživanje za potrebe ovoga doktorskoga rada. Empirijsko istraživanje, koje je provedeno 2010. godine, u okviru Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar i Centra za religijske studije Instituta Ivo Pilar iz Zagreba utvrdilo je postojanje povećane razine religioznosti vukovarskoga katoličkog stanovništva tijekom suočavanja s kriznom ratnom situacijom (opsadom grada od strane srpskoga agresora) u kojoj im je bio ugrožen život (Mihaljević i Bendra 2012). Istraživanje je pokazalo kako su religija i religiozno iskustvo pomogli katoličkom stanovništvu u suočavanju s kriznom ratnom situacijom tako što su pretvorili navedenu kriznu situaciju u obzorje nadnaravnoga, transcendencije, u obzorje križa i time uz iskustvo prisutnosti nadnaravnoga trpljenje prihvatili kao oslobođenje, a ne kao kaznu. Njihova religioznost i doživljena osobna religiozna iskustva pomogli su im u preživljavanju, odnosno katoličko stanovništvo grada Vukovara preživjelo je, i živi, jer su vjerovali (Mihaljević i Bendra 2012).

Isto tako o važnosti religioznosti stanovništva tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru pisao je i fra Anto Perković (2000., 2012.), gdje iznosi kako je duhovnost katoličkoga stanovništva bila bitan čimbenik u obrani grada Vukovara. Fra Anto Perković ističe kako je na duhovnost stanovništva utjecala činjenica da ih nisu napustili njihovi svećenici, što im je pružalo dodatnu motivaciju i sigurnost. Nadalje, osim same prisutnosti svećenika u gradu, na duhovnost stanovništva, posebice branitelja utjecala je i činjenica da su svećenici ostvarivali kontakt sa stanovništvom kroz obavljanje molitvi i svetih misa po skloništima te zajedničkom molitvom krunice putem Radio Vukovara. Naposljetku, kao znak duhovnosti branitelja ističe i nošenje sakralnih predmeta, posebice krunice oko vrata, koja je braniteljima pružala dodatnu hrabrost, ali i sposobnost da ne mrze, pa čak ni tako brutalnoga neprijatelja (Perković 2000: 36). Perković (2012.) isto tako pripovijeda i o iskustvu žrtve i mučeništva katoličkoga stanovništva grada Vukovara, posebice onih koji su boravili u zatočeništvu u

srpskim koncentracijskim logorima. Ističe kako je žrtvama srpske agresije temeljni smisao u hrabrom i dostojanstvenom podnošenju žrtve i muke bila borba za pravdu i slobodu.

Osim navedenih teorijskih propitivanja i empirijskoga istraživanja koja se odnose na propitivanje nekih vidova fenomena religioznosti tijekom krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru, jedino dostupno istraživanje u Hrvatskoj u kojemu se isto tako propituje utjecaj rata i društvene krize na odnos vjernika prema Crkvi i vjeri, jest istraživanje koje je 1994. godine proveo sociolog Antun Šundalić (1999.). Riječ je, naime, o sociološkom istraživanju koje je proučavalo konfesionalni identitet i identifikaciju vjernika u uvjetima društvene krize na području Đakovačke i Srijemske biskupije. Istraživanje je provedeno u trima seoskim župama (Semeljci, Petrijevci i Veliškovci) te u trima gradskim župama s područja grada Osijeka, a analizom se pratio utjecaj promijenjenoga političkog ozračja, utjecaj društvene krize – rata te lokalne životne sredine (urbane ili ruralne) na aktualnu i tradicionalnu konfesionalnost.

Ostala pak istraživanja o fenomenu religioznosti na nacionalnoj razini u kontekstu Domovinskoga rata najčešće se ne odnose na istraživanje osobne religioznosti, već je pažnja usmjeravana na tradicionalnu, institucionalnu religioznost, odnosno na propitivanje odnosa religije prema društvenim sukobima te ulogu religije u integracijskim procesima (Skledar, Marinović Jerolimov, Zrinšćak, Mihaljević, Vuleta, Jukić, Vrcan, Mojzes, Perica, Ramet i drugi). U navedenim istraživanjima autori se uglavnom osvrću na odnos Katoličke crkve prema društveno-političkim promjenama u okviru procesa tranzicije, odnosno raspada komunizma.

Osim propitivanja uloge religije u kontekstu društveno-političkih promjena, u dosadašnjim istraživanjima važnosti fenomena religije i religioznosti tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj postoje i pojedinačne teorijske mikro analize koje se odnose na važnost krunice u Domovinskom ratu (Šantić 2000; Mihaljević 2002 i Burilović-Parlov 2013). U navedenim istraživanjima ističe se kako je krunica kao religijski simbol predstavljala izvor posebne duhovnosti i snage naših branitelja te da im je pomogla da, unatoč okruženosti nasiljem i brutalnošću neprijatelja, ostanu ljudi i pravedni (Burilović-Parlov 2013: 169). Krunica je potom predstavljala znak raspoznavanja i identifikacije, ali i ono nešto što im nitko ne može oduzeti, a to je njihova vjera, koja se nalazila duboko u njima, a koja ih je štitila i bodrila u najtežim trenutcima. Stoga se krunica, kao znak religioznosti i povjerenja čovjeka u Boga, predstavlja simbolom Domovinskoga rata.

Naposljetku, osim socioreligijskih istraživanja fenomena religije i religioznosti tijekom Domovinskoga rata, u drugim znanstvenim disciplinama također su provođena pojedina mikroistraživanja, primjerice u psihologiji je provedeno istraživanje o utjecaju duhovnosti i religioznosti na suicide branitelja (D. Marčinko, B. Vuksan-Ćusa).

Nakon što smo u ovom poglavlju predstavili način na koji smo definirali ključne pojmove u ovom istraživanju te dali kraći prikaz socioreligijskih istraživanja fenomena religioznosti koja su provođena u Hrvatskoj u posljednjim dvama desetljećima, te prikaz dosadašnjih istraživanja pojedinih autora u kojima se propitivala važnost i uloga fenomena religije i religioznosti u okviru Domovinskoga rata u Hrvatskoj, posebice u Vukovaru, u sljedećem ćemo poglavlju predstaviti kako je definiran prostorno-vremenski kontekst u kojem je provedeno ovo istraživanje.

3. PROSTORNO-VREMENSKI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Kao što je već prethodno navedeno, predmet ovoga istraživanja je steći određene znanstvene spoznaje o razini religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara te o važnosti i ulozi religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovnika za vrijeme Domovinskoga rata u Vukovaru. S obzirom na to da su za potrebe istraživanja fenomena religioznosti tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru definirane tri ciljane skupine: skupina civila, branitelja i zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima, potrebno je i definirati prostorni kontekst istraživanja prema specifičnih prostornim kontekstima unutar kojih su se nalazili pripadnici navedenih ciljanih skupina tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru. Stoga je, kako bi se dobila potpuna slika u kojim su se uvjetima nalazili pripadnici pojedinih skupina, kao i u okviru kojih uvjeta se proučavalo značenje i uloga religioznosti na individualno i društveno ponašanje pojedinaca, prostorni kontekst podijeljen na kontekst boravka u skloništima/podrumima, kontekst boravka na ratištu i kontekst boravka u srpskim koncentracijskim logorima.

Istraživanje je prostorno obuhvatilo teritorij grada Vukovara zajedno s njegovim naseljima Mitnica, Sajmište, Lužac, Borovo naselje te uži centar grada. Osim navedenih u istraživanje je uključeno i prigradsko naselje Bogdanovci zbog činjenice da je tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine imao ključnu ulogu u organizaciji obrane grada Vukovara. Bogdanovci su kao „najisturenija tvrđava“ obrane grada Vukovara hrabrošću i domišljatošću svojih branitelja uvelike doprinosili obrani Vukovara sve do njegova zauzimanja od strane srpskoga agresora 10. studenoga 1991. godine (Nazor 2008: 67). Kao takav doprinosi cjelovitosti istraživanja fenomena religioznosti tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru te je stoga i uključen u ovo istraživanje. Nadalje, istraživanjem su obuhvaćeni srpski koncentracijski logori i kućni pritvori na teritoriju grada Vukovara i njegove šire okolice te srpski koncentracijski logori na teritoriju Srbije. Iako ne postoji točan podatak o stvarnom broju logora na teritoriju grada Vukovara i njegove šire okolice, poznato je da su srpski koncentracijski logori i kućni pritvori postojali na Ovčari, u „Veleprometu“, Negoslavcima, Petrovcima, Bršadinu, Marincima, Boboti, Trpinji, Pačetinu, Veri, Borovu Selu, Dalju, Bijelom Brdu, Sarvašu i Bogojevu (Rehak i Sučić 2006: 203). Prema Završnom izvješću koje je 1995. godine objavila Komisija Ujedinjenih nacija navodi se da je na teritoriju Srbije postojalo ukupno 60 logora (Jurčević i Ivanda 2004). Najpoznatiji logori i oni u kojima je boravilo najviše zatočenika s područja grada Vukovara nalazili su se u Begejcima, Stajićevu, Sremskoj Mitrovici, Nišu, Beogradu, Novom Sadu, Bubanj Potoku i Aleksincu.

Nadalje, osim što se kontekst u kojem su se nalazili pripadnici pojedinih skupina razlikuje prostorno, on se razlikuje i vremenski. Stoga su u istraživanju obuhvaćena dva razdoblja, koja se međusobno nadovezuju, i zapravo čine cjelinu kako bi se dobila sveobuhvatna slika o promjenama u religioznom ponašanju ciljanih skupina u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru.

Prvo razdoblje, koje obuhvaća naše istraživanje, razdoblje je od 24. kolovoza do 18. studenoga 1991. godine. Razlog odabira 24. kolovoza kao početka istraživanoga razdoblja je činjenica da je od toga dana započeo proces opsade grada Vukovara te službeno uključivanje jedinica JNA u oružani sukob i otvoreno priklanjanje na stranu srpskih pobunjenika napadom zrakoplova na Borovo naselje (silos Đergaj), dok su se do tada jedinice JNA postavljale kao neutralna vojska koja smiruje dvije zaraćene strane. Nadalje, 24. kolovoza odabran je i iz razloga jer se taj datum uzima i za određivanje početka pravoga rata u Vukovaru i jačih napada koordiniranih iz više smjerova s ciljem potpune izoliranosti i odsječenosti Vukovara od ostatka Hrvatske (Nazor 2008; Nazor 2011). Odabir 18. studenoga 1991. godine kao kraja prvoga razdoblja istraživanja odabran je iz razloga jer predstavlja službeni datum kojim se obilježava okupacija grada Vukovara, iako je zapravo toga dana okupiran središnji, istočni i južni dio grada Vukovara, dok je zapadni i sjeverozapadni dio grada okupiran sljedećeg dana, odnosno 19. studenoga 1991. godine.

Drugo razdoblje, boravak u srpskim koncentracijskim logorima na području grada Vukovara i Republike Srbije, obuhvaća osim navedenoga razdoblja i razdoblje od 18. studenoga 1991. godine do 14. kolovoza 1992. godine, kada je službeno razmijenjena i posljednja skupina vukovarskih zatočenika iz srpskih koncentracijskih logora. Ovo razdoblje odabrano je nakon početne analize iskaza pripadnika ciljanih skupina civila i branitelja, gdje se, na temelju njihovih iskaza došlo do zaključka da je, za sveobuhvatnu sliku o ulozi i važnosti fenomena religioznosti tijekom Domovinskog rata u Vukovaru, potrebno uključiti i razdoblje zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima, odnosno ciljanu skupinu zatočenika. Stoga je razdoblje zatočeništva u ovom istraživanju promatrano kao sastavni dio Domovinskog rata u Vukovaru i kao takvo uključeno u ovo istraživanje.

S obzirom da su specifični prostorni konteksti u kojima su se nalazili pripadnici definiranih ciljanih skupina civila, branitelja i logoraša detaljno prikazani u okviru poglavlja *Rezultati istraživanja*, u ovom će se poglavlju dati samo prikaz općega konteksta Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine, s naglaskom na prikaz razdoblja opsade grada od 24. kolovoza do 18./19. studenoga 1991. godine. Cilj ovoga prikaza širega konteksta Domovinskoga rata u Vukovaru nije navoditi cjelokupni tijek ratnih događanja, već je cilj, u okviru metodologije

utemeljene teorije, dati samo kratak prikaz širega konteksta unutar kojega su se proučavale promjene u religijskom ponašanju ciljanih skupina.

3.1. *Grad Vukovar do 1991. godine*

Grad Vukovar smješten je na krajnjem istoku Republike Hrvatske i središtem je Vukovarsko-srijemske županije od 1745. godine. Prvi pisani zapisi o Vukovaru (Vukovo) spominju se u spisima kraljeva Stjepana I. i Ladislava I. iz 1009. i 1093. godine (Klaić 1983). Područje Općine Vukovar naseljeno je još od prethistorijskoga doba, a na teritoriju samoga grada Vukovara nalazilo se naselje Vukovo koje je osnovano još u 9. stoljeću. Iz sačuvanih pisanih dokumenata vidljivo je da su se osim naziva Vukovo upotrebljavali svojedobno i nazivi Wolkow, Walk, Walkov, Wlko ili Walko. Od 14. stoljeća, u vrijeme kada se Hrvatska nalazila u državnopravnoj zajednici s Ugarskom, počinje se upotrebljavati pomađareni izraz Vukovar. Naziv Vukovar se u pisanom obliku prvi put spominje u povelji kralja Ljudevita od 11. lipnja 1347. godine (Horvat 2000: 262). Vukovar je poveljom hercega Kolomana od 1231. godine imao status slobodnoga grada. Prostire se cijelom svojom dužinom na desnoj obali Dunava, u kojega se utječe rijeka Vuka. Rijeka Vuka je ujedno i mjesto na kojem se Vukovar dijeli, pa je tako na desnoj obali Vuke smješten stari dio grada, a na lijevoj obali novi dio grada zajedno s Borovim naseljem. Reljef mu je pretežito nizinski, s obroncima Fruške gore.

Vukovar je oduvijek bio razvijeno gospodarsko središte s razvijenom poljoprivredom, a povoljan prirodnogeografski smještaj na desnoj obali Dunava utjecao je na razvijanje najvažnije hrvatske riječne luke upravo na Dunavu u gradu Vukovaru.

Zbog izrazito plodnoga tla stanovništvo se oduvijek bavilo uzgojem raznih vrsta žitarica i vinogradarstvom te ostalim poljoprivrednim kulturama. Osim ratarstvom, stanovništvo se bavilo i svilogojstvom, brodogradnjom, a od ostalih grana bilo je razvijeno ribarstvo i stočarstvo (govedarstvo i svinjogojstvo) te obrtništvo i trgovina (Horvat 2007).

Industrijska proizvodnja počinje se značajnije razvijati u 30-im godinama 20. stoljeća pa je tako osnovana tvornica obuće „Bata“, tvornica čarapa „Stolin“, tvornica pokrivača „Muller“, i „Kudeljara“. Intenzivniji industrijski razvoj, uglavnom prerađivački, počinje 50-ih godina prošloga stoljeća gdje su najveću ulogu odigrale tvornice „Borovo“, „Vuteks“ i „Vupik“. S razvojem industrije dolazi i do porasta broja stanovništva i razvijanja Vukovara kao važnoga gospodarskog središta istočne Slavonije.

Vukovar se također ističe i po svome prapovijesnom kulturnom bogatstvu, a kao najpoznatija ističe se vučedolska kultura iz bakrenoga doba (nalazište Vučedol kod Vukovara s brojnim očuvanim predmetima, od kojih se ističe keramička posuda u obliku golubice koja danas predstavlja simbol grada Vukovara). Osim navedenoga nalazišta Vučedol, postoje i lokaliteti na kojima su pronađeni ostatci bjelobrdske i starčevačke, vinčanske i sopotske kulture. Ostale kulturne znamenitosti, kulturnoga ili sakralnoga karaktera, po kojima se ističe grad Vukovar su dvorac Eltz (danas Muzej grada Vukovara), kapela-grobnica obitelji Eltz, Franjevački samostan i crkva sv. Filipa i Jakova zajedno s bogatom knjižnicom, crkva Gospe Fatimske u Borovu naselju, palača Srijemske županije, barokna crkva sv. Roka, kapela Žalosne Gospe, kapela Gospe od Hrasta, Radnički dom, rodna kuća Lavoslava Ružičke itd., od kojih su gotove sve u potpunosti stradale za vrijeme srpske agresije na Vukovar 1991. godine.

Vukovar je zbog svoga prometno-geografskog i geostrateškog položaja oduvijek bio jedan od najvažnijih narodnosnih, kulturnih i gospodarskih središta na istočnom dijelu Republike Hrvatske (Feletar 1994). Kroz svoju povijest bio je u sastavu brojnih država pa je tako od 1526. godine do 1687. godine bio pod okupacijom osmanske vladavine. Nakon odlaska Turaka u gradu je ostalo svega 106 stanovnika, no naseljavanjem različitih nacionalnih skupina (Nijemci, Mađari, Židovi, Ukrajinci, Srbi, Rusini i Slovaci), grad se počinje oporavljati od stradanja (Horvat 2000: 268). Nakon oslobođenja od osmanske okupacije, grad Vukovar ulazi u sastav Austrijskoga Carstva, a nakon 1868. godine u sastav Austro-Ugarske Monarhije i ostaje sve do 1918. godine. Razdoblje do početka procesa osamostaljenja Republike Hrvatske od SFRJ proveo je najprije u okviru prve Jugoslavije (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije (do 1941. godine), zatim NDH (do 1945. godine), a potom druge Jugoslavije, SFRJ.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine grad Vukovar imao je ukupno 44.639 stanovnika te je svojom veličinom bio 11 najveći grad. U sastavu stanovništva Hrvata je bilo 47,2 %, Srba 32,3 %, Rusina 2,1 %, Mađara 1,5 %, Jugoslavena 9,8 % i pripadnika ostalih nacionalnosti 7 %. Konfesionalni sastav grada Vukovara prema istom popisu stanovništva iz 1991. godine izgledao je ovako: 47,9 % rimokatolika, 29,6 % pravoslavaca, 3,6 % ostale vjere i 18,9 % nepoznato (Državni zavod za statistiku RH, 1998: 3319-3333).

3.2. Domovinski rat u Vukovaru 1991. godine

Početkom 90-ih godina, u okviru širega procesa raspada višenacionalnih komunističko/socijalističkih zemalja Europe (SSSR, Čehoslovačka) dolazi i do procesa raspada višenacionalne druge Jugoslavije (SFRJ). Hrvatska započinje proces osamostaljenja i borbu za državnu samostalnost, što je od strane Srbije bio povod za početak oružane agresije na teritorij Republike Hrvatske. Općeprihvaćeni naziv za srpsku oružanu agresiju na teritorij Republike Hrvatske je pojam Domovinski rat. Domovinski rat je naziv koji se odnosi na razdoblje novije hrvatske povijesti u 90-im godinama 20. stoljeća, u kojem je stvorena, a potom u nametnutom ratu i obranjena suvremena Hrvatska (Nazor 2011: 10). Prema Nazoru, ukoliko se želi cjelovito sagledati Domovinski rat, treba ga promatrati kao cjelinu koja obuhvaća nekoliko razdoblja. Prije svega to se odnosi na razdoblje koje je prethodilo srpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku, tijekom kojega su se provodile završne pripreme srpskoga agresora na Republiku Hrvatsku s ciljem ostvarenja velikosrpske politike prema kojoj bi svi Srbi trebali živjeti u jednoj državi. U navedenom razdoblju, od sredine 1990-ih, provodilo se i protuustavno i terorističko djelovanje te naoružavanje s povremenim oružanim pobunama dijela Srba u Hrvatskoj (u vojnoj terminologiji tzv. puzajuća ili prikrivena agresija) (Nazor 2011: 10). U ovom razdoblju, od kolovoza 1990. godine započinju se isto tako ustrojavati i hrvatske obrambene snage. Sljedeće razdoblje odnosi se na početak rata i otvorene agresije Srbije i Crne Gore, odnosno Jugoslavenske narodne armije (JNA) i srpsko-crnogorskih postrojbi na Hrvatsku od ljeta 1991. godine (odmah nakon što je Sabor Republike Hrvatske, 25. lipnja 1991. godine donio Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske) (Nazor 2011: 10). Posljednje razdoblje odnosi se na razdoblje nakon završetka srpske agresije na Republiku Hrvatsku, odnosno na početak obrane Republike Hrvatske i oslobađanje najvećega dijela njenoga privremeno okupiranoga teritorija vojnim putem od kraja 1991. do kraja 1995. godine (Nazor 2011: 10).

Uzroci koji su doveli do srpske oružane agresije na teritorij Republike Hrvatske su višestruki, no pravi razlog zapravo krije se u ideji stvaranja Velike Srbije, staroj gotovo dva stoljeća (Jurčević 1994; Karaman 1994; Antić 2007; Nazor 2011 i dr.). Temelji srpskoga nacionalističkog pokreta i ideje stvaranja Velike Srbije započeti su u „Načertanijama“ Ilije Garašanina iz 1844., a dovršeni „Memorandumom“ SANU iz 1986. godine. Glavni ciljevi su potpuna srbizacija jugoslavenskoga političkog, društvenog i ekonomskog sustava, stvaranje Velike Srbije vođene idejama velikosrpskih ideologa „Srbi svi i svuda“, „Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi“, „Srbija je tamo gdje su srpski grobovi” ili „Zapadne granice Srbije

pružaju se do crte Virovitica – Karlovac – Ogulin – Karlobag“ (Elez i Živić 2012). U takvom ozračju neprestanoga uvjeravanja Srba kako im prijeti opasnost od Hrvata, dolazi do oružane pobune među dijelom srpskoga stanovništva u Hrvatskoj (Jurčević 1994; Barić 2006 i dr.). Zbog svoga geografskog položaja Vukovar je bio početna točka srbijanske agresije na Hrvatsku i poprište najžešćih sukoba i stradanja.

Kao što je već prethodno navedeno, Domovinski rat, odnosno srpska oružana agresija na Republiku Hrvatsku, a time i na grad Vukovar, treba se promatrati u okviru širega konteksta događaja koji su prethodili neposrednoj agresiji. Stoga se srpska oružana agresija na grad Vukovar i njegovu okolicu, u kronološkom smislu, dijeli na četiri osnovna razdoblja (Živić i Sučić 2007; Živić 2008).

Prvo, *pripremno razdoblje,* trajalo je od 20. travnja 1990. do 1. svibnja 1991. godine. U navedenom razdoblju „srpsko se stanovništvo Vukovara i okolnih naselja sa srpskom etničkom većinom mobilizira na planu ostvarenja velikosrpskog državnog projekta“ (Živić 2008: 32–33). Isto tako u ovom razdoblju počinje se sustavno provoditi velikosrpska propaganda i blokada informacija iz nepodobnih izvora uz popratna sankcioniranja nepoštivanja navedenoga. Sve više se ističe ideja nacionalnoga jedinstva Srba uz isticanje ugroženosti Srba od Hrvata.

Drugo razdoblje je *razdoblje pozicioniranja*, odnosno zauzimanja JNA ključnih pozicija oko grada Vukovara i trajalo je od 2. svibnja do 24. kolovoza 1991. godine. U ovom razdoblju dogodio se prvi napad srpskoga agresora kada su 2. svibnja 1991. godine lokalni pobunjeni Srbi u Borovu Selu ubili 12 hrvatskih redarstvenika te ih 21 ranili (Nazor 2008, 2011; Jurčević 1994 i dr.). Nakon ubijanja 12 hrvatskih redarstvenika počinju povremeni napadi srpskoga agresora koji se intenziviraju od srpnja 1991. godine, kada jedinice JNA počinju s učestalijim topničkim i zrakoplovnim napadima na Vukovar, posebice na Borovo naselje. Osim povremenih napada, srpski agresor je ovo razdoblje koristio i za određivanje ključnih pozicija za napad na grad Vukovar te za dovlačenje ljudstva i tehnike, za koje je JNA koristila naselja koja su bila većinski naseljena srpskim stanovništvom (Mirkovci, Markušica, Tenja, Bijelo Brdo, Borovo Selo, Bršadin, Pačetin, Trpinja, Bobota, Vera i Negoslavci) (Nazor 2008, 2011). Na taj način srpski agresor postupno je stvarao okruženje koje je predstavljalo osnovicu za napad na Vukovar. U tom razdoblju nije bilo intenzivnijih i organiziranijih napada na Vukovar. Povremeno su se događali napadi na pojedine dijelove grada, ali su isto tako postojale i faze mira koje je civilno stanovništvo koristilo za organiziranje i pripremanje skloništa, a branitelji za organiziranje obrane grada.

Treće razdoblje je *razdoblje neposredne ratne agresije* u trajanju od 25. kolovoza do 20. studenoga 1991. godine. Tijekom ovoga ključnog razdoblja Vukovarske bitke i srbijanske agresije na grad Vukovar počinju intenzivnije borbe koje će rezultirati gotovo potpuno uništenim gradom i brojnim ljudskim žrtvama.

Za potrebe ovoga istraživanja istraživano je upravo ovo razdoblje, kao ključno razdoblje Vukovarske bitke, razdoblje neposredne srbijanske agresije na grad Vukovar i potpune opsade grada. Navedeno razdoblje trajalo je od 24. kolovoza do 20. studenoga 1991. godine, a prema Sučić i Živić (2007.) i Živić (2008.) podijeljeno je na četiri podetape koje se međusobno razlikuju prema intenzitetu borbi i vojno-tehničkim obilježjima napada:

1. podetapa: od 24. kolovoza do 14. rujna 1991. godine

Vukovarska bitka započinje 25. kolovoza 1991. godine kada je oklopno-mehanizirana grupacija JNA, zajedno sa srpskim paravojnim postrojbama iz Srbije te pobunjenim Srbima iz Hrvatske započela koordinirani napad na Vukovar iz više smjerova. Tim činom započela je otvorena srpska agresija na grad Vukovar i početak neprekidnoga tromjesečnog granatiranja grada iz svih raspoloživih oružja, pri čemu su se koristile i zabranjene kazetne bombe, fosforne bombe i bojni otrovi (Nazor 2008: 46). Povod za napad bio je događaj iz prethodnoga dana, 24. kolovoza, kada je hrvatski branitelj Luka Andrijanić pogodio dva borbena zrakoplova JNA, nakon što su isti napali položaje hrvatskih gardista u Vukovaru (Nazor 2011: 219; Dedaković-Jastreb, Mirković-Nađ i Runtić 1997). Zrakoplovnim napadom JNA na naselje Borovo, 24. kolovoza 1991. godine, JNA se po prvi put službeno uključila u otvoreni oružani sukob na hrvatske branitelje i priključila agresoru Republike Hrvatske (Rehak i Sučić 2006: 198). U obrani grada počinje se ustrojavati cjelovita obrana grada prema vojnim načelima pa tako vukovarske obrambene snage dobivaju zapovjednika – dopukovnika Dedakovića-Jastreba, zamjenika zapovjednika – kapetana Branka Borkovića – Mladoga Jastreba, načelnika veze – Julija Novaka, šifranta – Žarka Sabljaka, vezu sa svim zapovjednim mjestima na terenu, bolnicom, policijom te vezu sa svim selima i punktovima (Dedaković-Jastreb, Mirković-Nađ i Runtić 1997: 38–39). Dolazi do intenzivnijih pokušaja proboja neprijatelja u središte grada. Posljedica je bila početak *opsade grada* te potpuna izoliranost i opkoljenost Vukovara. Jedina moguća komunikacija s ostatkom svijeta bila je ona kroz tzv. „Kukuruzni put“ (linija Vukovar – Lužac – Bogdanovci – Marinci – Nuštar – Vinkovci). Taj put, iako je bio vrlo opasan i okružen neprijateljima sa svih strana, bio je jedini mogući put kojim se mogla dopremiti pomoć u ljudstvu, naoružanju, kojima su izlazili konvoji s ranjenicima iz Vukovara, jedini put kroz koji su mnogi uspjeli spasiti svoje živote.

2. podetapa: od 14. rujna do 2. listopada 1991. godine

U ovom razdoblju započinje opći napad na Vukovar i okolna naselja. Osniva se 204. vukovarska brigada. Dolazi do potpunoga zatvaranja neprijateljskoga obruča oko Vukovara i njegove potpune izolacije od ostatka Hrvatske. Jedina veza je „Kukuruzni put“.

3. podetapa: od 2. listopada do 10. studenoga 1991. godine

U ovom razdoblju nastavljaju se jaki napadi srpske vojske i vode se teške borbe. Prekretnica koja se dogodila u ovoj podetapi Vukovarske bitke, a koja je obilježila cjelokupni daljnji tijek bitke, dogodila se dana 1. listopada kada su jedinice JNA uspjele zauzeti Marince i time presjekle jedinu komunikaciju koju je Vukovar imao s ostatkom Hrvatske jer su Marinci činili dio rute „Kukuruznoga puta“ (Vukovar – Bogdanovci – Marinci – Nuštar – Vinkovci). Blokadom „Kukuruznoga puta“ Vukovar se, zajedno s Bogdanovcima, našao u potpunom okruženju što je dodatno otežavalo njegovu daljnju obranu od srpskoga agresora.

4. podetapa: od 10. studenoga do 20. studenoga 1991. godine

Ova podetapa predstavlja završetak razdoblja neposredne srpske agresije na grad Vukovar. Naime, unatoč velikom otporu branitelja obrana Vukovara bivala je svakim danom sve teža jer je postojao problem u odnosu snaga i sve manjem broju branitelja te u konstantnom nedostatku naoružanja i opreme (posebice protuoklopnih i topničkih sredstava). Nadalje, postojao je problem oko ustroja, organizacije i mobilnosti vojnih jedinica i uspostave čvrstoga zapovjednog lanca. Nakon pada Bogdanovaca i Lušca dolazi do prestanka organizirane obrane te se obrana počinje svoditi na obranu pojedinih strateških točaka, sa svrhom da se spriječi agresora u daljnjem širenju i presijecanju nekih ključnih veza (Živić i Elez 2012).

Zbog sve većega nedostatka naoružanja i opreme, sve većega umora branitelja te velikoga broja civila koji su boravili u skloništima/podrumima u sve težim uvjetima, branitelji su se odlučili predati vojsci JNA (Živić i Sučić 2007: 87–91).

Četvrto razdoblje je *razdoblje okupacije* i trajalo je od 21. studenoga 1991. godine do 15. siječnja 1996. godine. U navedenom razdoblju Vukovar je bio okupiran od strane srbijanskoga agresora i predstavljao je središte novoosnovane Republike Srpske Krajine. Sve do početka procesa mirne reintegracije grada Vukovara u sastav Republike Hrvatske

hrvatskim institucijama, kao i predratnom stanovništvu grada Vukovara nesrpske nacionalnosti, bio je potpuno onemogućen ulazak u grad.

Bez obzira na predaju branitelja srpskom agresoru i okupaciju grada, od strane srpskoga agresora, činjenica da su branitelji pružali otpor srpskom agresoru čak 87 dana smatra se ključnim događajem u suvremenoj hrvatskoj povijesti, događajem koji je omogućio da se srpski agresor zaustavi i ne prodre dublje u Republiku Hrvatsku. Premda je u taktičkom smislu Vukovarsku bitku Hrvatska vojska (u nastajanju) izgubila, na strateškoj razini ona je bila uvod u konačnu vojnu pobjedu nad agresorom (Živić i Elez 2012: 196). Vukovar je trebao biti samo polazna točka za osvajanje teritorija koji bi trebao obuhvaćati Veliku Srbiju (granica linija Virovitica – Karlovac – Ogulin – Karlobag). Bez obzira na to što su se branitelji morali predati srbijanskom agresoru i što je protjerano nesrpsko stanovništvo iz Vukovara, Vukovarska bitka smatra se svojevrsnom pobjedom i ključnim događajem koji je odredio daljnji tijek Domovinskoga rata u Hrvatskoj (Nazor 2011; Marijan 2013; Jurčević 1994). Naime, s obzirom na činjenicu da su se vukovarski branitelji odupirali srbijanskom agresoru gotovo tri mjeseca, omogućeno je da se Hrvatska u međuvremenu vojno organizira, nabavi potrebno naoružanje i ostala potrebna ratna sredstva, stvori Hrvatsku vojsku te intenzivira diplomatske aktivnosti s ciljem međunarodnoga priznavanja Hrvatske (Nazor 2011). Dakle, posebnost Vukovarske bitke je s jedne strane činjenica da se smatra prekretnicom i ključnim događajem u okviru Domovinskoga rata u Hrvatskoj jer su duljinom trajanja otpora omogućili vojno organiziranje RH. S druge strane, Vukovarska bitka je najzorniji primjer nerazmjera organiziranosti i učinkovitosti protivnika (Žunec 2007). Loše vođenje operacija i loše odnošenje prema vlastitim vojnicima, naspram motiviranosti branitelja pridonijelo je da su se, iako potpuno nerazmjernoga odnosa, kako u ljudstvu, tako i u naoružanju i opremi, branitelji uspjeli odupirati neprijatelju tri mjeseca.

Posljedice srbijanske oružane agresije na Vukovar su mnogobrojne. Na području Vukovara srbijanski agresor 1991. godine počinio je genocid, kulturocid, memocid, urbicid, ekocid te etničko čišćenje svoga hrvatskog i ostalog nesrpskog stanovništva. Grad je bio u potpunosti razoren, a ukupna materijalna šteta procjenjuje se na 9,5 milijardi kuna (Živić i Sučić 2007: 76). Osim stambenih i gospodarskih objekata srpski agresor razrušio je ili oštetio gotovo sve vukovarske građevine koje su predstavljale vjerske, kulturne ili povijesne simbole grada Vukovara. Među vukovarskim građevinama koje su teško oštećene tijekom srbijanske oružane agresije na grad posebice se ističe Franjevački samostan s crkvom sv. Filipa i Jakova, koji je, do razaranja, predstavljao najstariji očuvani barokni spomenik i uopće najstariju vukovarsku građevinu (Jagodić 2011: 208). Osim jasnoga cilja uništavanja

hrvatske prisutnosti i postojanosti u Vukovaru kroz uništavanje vjerskih, kulturnih i povijesnih simbola grada Vukovara, posebna okrutnost srpskoga agresora vidljiva je u uništavanju vukovarske Opće bolnice, koja je, svakodnevno intenzivno napadana i bombardirana najrazličitijim eksplozivnim sredstvima i avionskim bombama (Bosanac 2007). Osim samoga potpunog uništavanja objekta, vukovarska je Ratna bolnica postala i polazišnom točkom za počinjenje najvećega masovnog zločina u Europi nakon Drugoga svjetskog rata.

Premda još uvijek ne postoji cjelovit popis o broju poginulih civila i branitelja, općenito se smatra kako je svega nekoliko stotina ljudi izašlo iz Vukovara u proboju kroz tzv. „Kukuruzni put“ nakon pada grada, dok su svi drugi, koji su ostali u gradu, odmah zatočeni i ubijeni ili odvedeni u neki od srpskih koncentracijskih logora na teritoriju Srbije. Proboj kroz tzv. „Kukuruzni put“ odvijao se zapravo kroz improvizirani poljski put koji se kretao linijom Vukovar – Lužac – Bogdanovci – Marinci – Nuštar – Vinkovci. Različiti autori navode različite podatke o broju poginulih pa je tako prema izvješću Poglavarstva grada Vukovara iz 1995. godine poginulo 3.450 osoba, od kojih je 1.600 civila te 1.850 branitelja (Rogić 1998: 27). Na temelju podataka Glavnoga sanitetskog stožera Republike Hrvatske u Vukovaru izneseno je kako je poginulo oko 1.100 civila, od kojih je 86-ero djece i oko 600 branitelja, ranjeno 2.500 ljudi, od kojih je 570 ostalo trajnim invalidima, bez jednoga ili oba roditelja ostalo je 858-ero djece, prognano je 2.200 ljudi, a oko 1.500 odvedeno ih je u srpske koncentracijske logore (Marijan, 2006: 129). Prema podatcima Opće bolnice Vukovar, poginule su ukupno 1.624 osobe, a ranjeno 2.557 (Sučić i Živić 2007: 92). Prema Sučić (2011.) ukupan broj poginulih branitelja, koji su bili pripadnici 204. vukovarske brigade, je 422, ranjenih 777 i nestalih 457. Smatra se da je nakon zauzimanja grada od strane srbijanskoga agresora, od ukupnoga broja stanovnika, koji se kreće oko 14.100 civila (Nazor 2011) i oko 4.000 branitelja (Nazor 2011; Sučić 2011), nakon pada zarobljeno oko 5.000 osoba (Živić 2012), od kojih je polovina ubijena odmah po zarobljavanju na nekoj od sabirnih lokacija („Velepromet”, „Borovo”, Ovčara, „Drvena pijaca“ i drugdje), a preostali dio stanovništva završio je u nekom od srpskih koncentracijskih logora na teritoriju Srbije (Živić 2012: 78). Nestalim osobama s područja grada Vukovara do danas vodi se još 340 osoba (Nazor 2011). Na širem području Vukovara do danas ukupno su ekshumirana 1.232 tijela žrtava rata, od kojih je 938 ekshumirano iz masovne grobnice na vukovarskom Novom groblju te 200 iz masovne grobnice na Ovčari, a preostale manje grobnice nalazile su se na području grada Vukovara te naselja Berak, Dalj, Negoslavci, Borovo, Lovas, Novi Jankovci,

Petrovci, Slakovci, Svinjarevci, Tordinci, Sotin i drugdje (Nazor 2011: 222–223; Živić, 2012: 78).

Iz opkoljenoga Vukovara, koji je tijekom tromjesečne opsade bio neprestano izlagan topničkom razaranju i bombardiranju, protjerano je ukupno oko 22.000 osoba u višegodišnju prognaničku neizvjesnost u 560 mjesta diljem Hrvatske (Jagodić 2011: 244). Isto tako mnogi su protjerani stanovnici završili raseljeni po cijelom svijetu, otkuda se mnogi nisu nikada vratili. Oni pak koji su se odlučili na povratak u Vukovar za to su dobili priliku tek nakon početka procesa mirne reintegracije grada Vukovara 15. siječnja 1998. godine, kojim je stanovnicima hrvatske i druge nesrpske nacionalnosti omogućen povratak u Vukovar.

4. METODOLOGIJA RADA

Na temelju analize ranije navedenih radova vidljivo je kako je među hrvatskim znanstvenicima iz područja sociologije religije već duže vrijeme prisutna svijest o ograničenjima i poteškoćama koje proizlaze iz primjene isključivo kvantitativne metodologije u istraživanjima o fenomenu religioznosti (Ćimić 1991; Jukić 1991; Marinović-Jerolimov 1995; Tadić 1998; Marinović Bobinac 2005; Črpić i Zrinšćak 2010; Mihaljević i Bendra 2012). Unatoč tome kvalitativnim strategijama istraživanja još uvijek se premalo posvećuje pozornosti. Pronalaženje novih metodoloških rješenja stoga je veliki izazov, ali i potreba za istraživanje onih fenomena za koja nisu dostatna hipotetičko-deduktivna kvantitativna istraživanja. Stoga smo u ovom našem istraživanju izabrali kvalitativan pristup, odnosno kombinaciju kvalitativnoga i kvantitativnoga istraživačkog pristupa prema metodologiji utemeljene teorije kao primjeren metodološki pristup za sveobuhvatnije istraživanje fenomena religije i religioznosti.

Utemeljenu teoriju bira se kada se želi objasniti neki proces, a u postojećoj pak literaturi istraživanja tema je zapostavljena, površno obrađivana ili uopće nije moguće pronaći teoriju koja bi bila primjenjiva na uzorak populacije koji je u interesu istraživača, odnosno postojeće su teorije neprimjerene ili ih treba mijenjati/prilagođavati (Creswell 2000: 103). Postojeći teorijski modeli modernizacije i sekularizacije te petodimenzionalni model nedostatni su za istraživanje fenomena religioznosti stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade i boravka u srpskim koncentracijskim logorima iz više razloga. Prije svega to se odnosi na primjenu petodimenzionalnoga modela u okviru kojega se istraživanja provode isključivo kvantitativnom metodom standardiziranih strukturiranih intervjua. Primjenom navedene metode, u okviru petodimenzionalnoga modela, fenomen religioznosti istražuje se pomoću unaprijed određenih elemenata koji se nalaze unutar pojedine dimenzije fenomena religije i religioznosti. Iako sam petodimenzionalni model nudi mogućnost sveobuhvatnoga istraživanja fenomena religije i religioznosti, problem se pojavljuje upravo u njegovoj primjeni uz isključivo kvantitativnu metodologiju čiji nedostatak posebice dolazi do izražaja pri istraživanju dimenzije religioznoga iskustva gdje se pokazalo kako metoda standardiziranih strukturiranih intervjua ne može dohvatiti njezin sadržaj u potpunosti. Za potvrdu teze o nedostatnosti istraživanja dimenzije religioznoga iskustva primjenom standardiziranih strukturiranih intervjua, može poslužiti i činjenica kako je kod većine ispitanika tijekom provedenih dubinskih intervjua za potrebe ovoga istraživanja vidljivo kako je doživljeno religiozno iskustvo, koje je za njih imalo veliku važnost, često bilo povezano s

nekom naoko beznačajnom situacijom ili predmetom, poput civila koji je tvrdio kako je osjećao povezanost s Bogom preko jedne noćne svjetiljke, za koju je smatrao kako ga preko nje Bog čuva i štiti. Takav podatak bilo bi nemoguće doznati primjenom standardiziranih strukturiranih intervjua.

Osim što nijedna od navedenih teorija ne nudi mogućnost sveobuhvatnoga istraživanja fenomena religioznosti kojim bi se religioznost objašnjavala pomoću razumijevanja iskustava sudionika u konkretnom kontekstu, razlog zbog kojega isto tako nije odabrana nijedna od navedenih teorija nalazi se i u činjenici da je za provođenje kvantitativnoga istraživanja s reprezentativnim rezultatima potreban točan popis populacije, koji, u slučaju navedenih ciljanih skupina, u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru, ne postoji.

Iako je postojala mogućnost odabira i primjene petodimenzionalnoga modela uz provođenje dodatnoga kvalitativnog istraživanja, kojim bi se postiglo sveobuhvatnije istraživanje, dodatan razlog zbog kojega se propitivala dostatnost navedenoga petodimezionalnog modela nalazi se u činjenici da se ovim istraživanjem želi istražiti fenomen religioznosti u okviru konkretnoga društvenog konteksta (konteksta krizne društvene situacije, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine) te utjecaj navedenoga konteksta na promjene fenomena religioznosti. Naime, s obzirom da je cilj ovoga istraživanja utvrditi koju je važnost i ulogu imala osobna religioznost u procesu suočavanja stanovništva grada Vukovara s kriznom ratnom situacijom, te kako je osobna religioznost utjecala na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara, za odgovor na navedena pitanja potrebno je i dodatno provođenje istraživanja kojim bi se istražio sam kontekst krizne ratne situacije i način kako je on utjecao na proučavani fenomen religioznosti. Stoga je paradigmatski model, u okviru metodologije utemeljene teorije, odabran kao jedan od mogućih rješenja za sveobuhvatnije istraživanje fenomena religioznosti u specifičnim kontekstima. Pomoću navedenoga modela fenomen osobna religioznost istražuje se u okviru nekoga specifičnog konteksta tako da se proučava koje su okolnosti (uvjeti) doveli do promjena proučavanoga fenomena, koje su se akcije/djelovanja poduzimale u suočavanju s promijenjenim okolnostima i koje su bile posljedice poduzimanih akcija/djelovanja. Navedeni model uz primjenu kvalitativnih metoda istraživanja pruža veće mogućnosti za istraživanje osobne religioznosti kroz proučavanje različitih vidova religijskoga djelovanja usmjerenoga prema Transcendentnom biću, kao i otkrivanje specifičnosti u odnosu prema Transcendentnom biću kroz otkrivanje različitih kategorija koje se odnose na religijska djelovanja, religiozne stavove i osjećaje te međusobnu povezanost navedenih kategorija, kao i povezanost navedenih kategorija sa specifičnim kriznim ratnim kontekstom u kojem su se nalazili.

Stoga smo i izabrali paradigmatski model koji su razvili Strauss i Corbin, u okviru metodologije utemeljene teorije, kao najprimjereniji jer svojim sveobuhvatnim načinom istraživanja određenih fenomena, koji do sada nisu bili dovoljno istraženi, nudi mogućnost za bolje razumijevanje istraživanoga fenomena unutar određenoga konteksta.

4.1. Istraživački ciljevi i pitanja

Kao što je već prethodno navedeno, osnovni cilj ovoga rada je steći određene znanstvene spoznaje o religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara te o ulozi i utjecaju religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovnika u navedenom kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru, kao i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima. Ova je tema do sada bila neistražena iako je, ako se uzme bilo koja knjiga u kojoj su opisana svjedočanstva onih koji su boravili u Vukovaru, za vrijeme opsade grada ili u nekom od srbijanskih logora, vidljivo kako je osobna religioznost tema koja se vrlo često spominje.

U primjeni metodologije utemeljene teorije radne hipoteze ne postavljaju se prije početka analize podataka, već se hipoteze smatraju odgovorima na pitanja o odnosima i načinima povezivanja kategorija koje su proizašle iz podataka. No, ukoliko bi se pak postavila početna hipoteza, ona bi glasila: *U kriznim ratnim situacijama povećava se razina osobne religioznosti*. Iz navedene hipoteze proizlaze dva osnovna istraživačka pitanja. Prvo pitanje: Koju je ulogu imala religioznost katoličkoga stanovništva grada Vukovara u suočavanju s kriznom ratnom situacijom (Domovinski rat)? I drugo pitanje: Povećava li se razina osobne religioznosti stanovnika tijekom krizne ratne situacije u Domovinskom ratu u Vukovaru 1991. godine?

Kako bi se dobili odgovori na navedena pitanja, korišten je interdisciplinarni kvalitativno-kvantitativni pristup metodologije utemeljene teorije gdje se pomoću metode analize zapisanih svjedočanstava tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru, metode dubinskih intervjua te metode standardiziranih strukturiranih intervjua pristupilo izradi supstantivne utemeljene teorije. Utemeljena teorija kao takva predstavlja skup dobro razvijenih koncepata (kategorija) povezanih međusobno iskazanim odnosima koji zajedno čine integrirani okvir korišten kako bi se objasnio ili predvidio određeni fenomen (Strauss i Corbin 1998: 15). Utemeljena teorija isto tako označava one teorije koje proizlaze izravno iz podataka, a temelje se na sustavnom prikupljanju i analizi podataka koji se odnose na određeni fenomen (Strauss i Corbin 1998). Supstantivna utemeljena teorija, razvijena u ovom

istraživanju, ima za cilj objasniti značenje i ulogu religioznosti u kriznoj ratnoj situaciji, naime, u Domovinskom ratu u Vukovaru, na individualno i društveno ponašanje pojedinih branitelja, civila i logoraša. Primjenom metodologije utemeljene teorije daje se odgovor na postavljena istraživačka pitanja tako da se kroz rezultate objašnjava koji su čimbenici utjecali na promjenu fenomena religioznosti, kako su se manifestirale te promjene i s kakvim posljedicama. Stoga će se, u okviru navedene supstantivne utemeljene teorije, najprije prikazati kontekst, odnosno uvjeti u kojima je proučavani fenomen religioznosti istraživan, a koji su pak imali izravan ili neizravan utjecaj na promjene proučavanoga fenomena religioznosti. Promjene kod proučavanoga fenomena religioznosti istraživane su tako da se iz podataka iščitavalo koja su se religijska djelovanja te koji religiozni stavovi i osjećaji pojavili među katoličkim stanovništvom u navedenom kontekstu. Naposljetku se iznosi kako je pojava religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja utjecala na ulogu koju je religioznost imala na individualno i društveno ponašanje pojedinih branitelja, civila i logoraša.

Prvobitne ciljane skupine koje su odabrane za potrebe ovoga istraživanja su skupina civila i branitelja koji su boravili u gradu Vukovaru tijekom opsade 1991. godine. No, nakon prvotne analize iskaza pripadnika ciljanih skupina civila i branitelja, koji su dani tijekom provedenih dubinskih intervjua kao i u zapisanim svjedočanstvima u okviru tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu, postalo je razvidno, kako je za dobivanje sveobuhvatne slike o važnosti i ulozi fenomena religioznosti, potrebno uključiti i skupinu zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Tako je skupina zatočenika odabrana kao kontrolna ciljana skupina kojom se htjela postići sveobuhvatnost istraživanja proučavanog fenomena u širem kontekstu Domovinskog rata u Vukovaru. Isto tako odabirom navedene ciljane skupine, uz postojeće skupine civila i branitelja, htjela se postići i teorijska zasićenost podataka i otkrivanje različitosti u religijskom djelovanju i ponašanju s obzirom na stavove i iskustva te različitost uvjeta u kojima su se nalazili u kontekstu opsade Vukovara, boravka u podrumima/skloništima, boravka na ratištu ili boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

Među pripadnicima skupine zatočenika srpskih koncentracijskih logora riječ je zapravo o ispitanicima koji su tijekom opsade grada Vukovara pripadali dijelom skupini civila, dijelom skupini branitelja.

4.2. Metode prikupljanja podataka i uzorkovanje

Budući da se ovim istraživanjem želi postići sveobuhvatna analiza fenomena religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara 1991. godine, koje je boravilo u Vukovaru za vrijeme srpske opsade grada (poslije u logoru), u istraživanju će biti primijenjen metodološki pluralizam (*triangulacija*) koja podrazumijeva kombinirano korištenje različitih metoda prikupljanja podataka (*metodološka triangulacija*) te kombinirano korištenje različitih izvora podataka (*triangulacija podataka*) (Denzin i Lincoln 2000).

Primarni izvori podataka:

- podatci dobiveni analizom tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru u kojima su opisana osobna religiozna svjedočanstva stanovnika grada Vukovara
- podatci dobiveni provedenim dubinskim intervjuima.

Sekundarni izvori podataka:

- podatci dobiveni provedenim standardiziranim strukturiranim intervjuima
- znanstvena literatura koja se bavi tematikom Domovinskoga rata u Vukovaru te socioreligijska istraživanja o fenomenu religioznosti provedena u Hrvatskoj.

4.2.1. Tekstualna građa zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru

Za potrebe ovoga istraživanja popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru preuzet je od Cvikić (2012.), koja je od 1991. do 2010. godine provela sveobuhvatno istraživanje nad 903 objavljene publikacije o Domovinskom ratu.[1] Cvikić je provela istraživanje s ciljem da utvrdi zastupljenost teme Vukovara u Domovinskom ratu u domaćoj i međunarodnoj popularnoj i znanstvenoj literaturi. Navedeno istraživanje poslužilo je kao osnova za potrebe ovoga istraživanja te je prema njemu napravljen popis knjiga u kojima su zapisana osobna religiozna svjedočanstva. Kako bi se obuhvatile i objavljene publikacije od 2010. do 2014. godine, proveli smo dodatno samostalno istraživanje s kojim je u analizu uključeno još 29 knjiga.[2]

[1] Popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru od 1991. do 2010. godine nalazi se u PRILOGU 5.

[2] Dodatno istraživanje proveli smo na temelju dostupnosti literature u Knjižnici grada Vukovara te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru od 2010. do 2014. godine nalazi se u PRILOGU 6.

Prema Cvikić (2012.) popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru sastoji se od ukupno 258 knjiga koje se u cijelosti ili djelomično odnose na Domovinski rat u Vukovaru i klasificira se na nekoliko cjelina:[3]

- *Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Vukovaru; memoari i monografska izdanja (Narrations as cronicles of war accounts and personal war experience in Vukovar (Memoirs and Monographic Editions)*
- *Naracije kao priče o osobnim ratnim iskustvima; dnevnici i autobiografije (Narrations as stories of personal war experience in Vukovar; Diaries and Autobiographies)*
- *Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Hrvatskoj; biografije, memoari, monografije – u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru (Narrations as personal war experience and cronicles of war accounts in Croatia; Biografhies, Memoirs and Monographic Editions- which mention or include sections about Vukovar war events)*
- *Domaći znanstveni radovi o Vukovaru (Domestic Scholarly Work on War in Vukovar)*
- *Međunarodni popularni i znanstveni radovi o raspadu Jugoslavije i ratu u Hrvatskoj- u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru (International Popular and Scholarly Work on Yugoslavia's Dissolution and war in Croatia - Which mention or include sections about Vukovar war events).*
- *Domaći popularni i znanstveni radovi o raspadu Jugoslavije i ratu u Hrvatskoj – u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru (Domestic Popular and Scholarly Work on Yugoslavia's Dissolution and war in Croatia (Which mention or include sections about Vukovar war events).*

Za potrebe ovoga istraživanja izdvojena je ona građa u kojima su opisana individualna religiozna svjedočanstva stanovnika grada Vukovara:

- *Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Vukovaru; memoari i monografska izdanja*. U ovoj skupini nalazi se ukupno 41 knjiga, od kojih su

[3] Popis tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru načinjen je na temelju sljedećih izvora: zbirka knjiga *Vukovarensia* iz Gradske knjižnice Vukovar; zbirka knjiga multimedijalnog Muzeja Domovinskoga rata – hrvatskoga vojnog kampusa u Vukovaru; zbirka knjiga u Centru za istraživanje ratnih zločina u udruzi Hrvatskoga društva logoraša srpskih koncentracijskih logora u Vukovaru; publikacije Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskoga rata u Zagrebu; zbirka knjiga o Domovinskom ratu i raspadu Jugoslavije iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu; zbirka knjiga o Domovinskom ratu Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar – Područnoga centra Vukovar te bibliografija izdanja o Vukovaru Šimuna Penave.

izuzete one knjige koja se odnose na poeziju (ukupno 4 knjige). Od ukupno proučenih 37 knjiga zapisanih svjedočanstava, koja se odnose na osobnu religioznost, nalaze se u 15 knjiga, u obliku jednoga ili nekoliko citata, ponegdje i u obliku većega odlomka.

- *Naracije kao priče o osobnim ratnim iskustvima; dnevnici i autobiografije*. Od ukupno 51 knjige, 1 knjiga se odnosi na poeziju, a zapisanih svjedočanstava, koja se odnose na osobnu religioznost, nalaze se u 36 knjiga, u obliku jednoga ili nekoliko citata, ponegdje i u obliku većega odlomka.
- *Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Hrvatskoj; biografije, memoari, monografije (u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru).* U ovoj skupini ukupno se nalazi 80 knjiga, u kojima se u 40 knjiga Vukovar spominje samo na jednoj stranici, a u preostalih 40 u okviru manjega odjeljka. S obzirom na opseg prostora posvećenoga Vukovaru, za očekivati je da je i broj citata koji se odnose na osobna religiozna svjedočanstva malen, nalazi se u svega 8 knjiga.

Prema tome, od ukupno 258 publikacija koje su izuzete za potrebe ovoga istraživanja, njih 167 detaljno je proučeno kako bi se pronašli zapisi o osobnim religioznim svjedočanstvima. Broj publikacija u kojima su pronađena zapisana svjedočanstva o osobnoj religioznosti je 59 publikacija za razdoblje do 2010. godine. Na prvi pogled ta brojka i nije neki pokazatelj iz kojih bi bila vidljiva važnost osobne religioznosti za stanovnike grada Vukovara u navedenom razdoblju (svega 35 %). No, ukoliko se uzme u obzir da se od ukupno 167 publikacija njih 80 odnosi na svjedočanstva na razini Hrvatske te da je u navedenim publikacijama Vukovaru posvećeno svega nekoliko rečenica (40 publikacija) ili nekoliko stranica (40 publikacija), onda je jasno da navedena skupina ne može biti mjerodavan pokazatelj za važnost religioznosti stanovnicima grada Vukovara. Nadalje, i kod druge skupine publikacija koje su u potpunosti posvećene ratnim događanjima u Vukovaru, u kojoj je istraženo ukupno 87 publikacija, prepoznajemo dvije odvojene tematske cjeline, koje se međusobno uvelike razlikuju prema sadržaju. Ukupno od 87 publikacija nalazi se zapisanih religioznih svjedočanstava u 51 publikaciji (58 %), gdje je već vidljivo da je, ukoliko se uzmu u obzir publikacije koje se u potpunosti odnose na ratna događanja u Vukovaru, postotak onih koji su opisali svoja religiozna svjedočanstva znatno veći od prethodno navedenoga. Nadalje, ako se uzme u obzir da je od navedenih 87 publikacija 37 publikacija koja se odnose na memoare i monografska izdanja koje su prvenstveno kronike ratnih događanja, preostaje da se prostora za iznošenje vlastitih religioznih iskustava dalo samo u preostalih 50 publikacija koje se odnose na dnevnike i autobiografije. U navedenih 50 publikacija, koje su zapravo pravi pokazatelji važnosti osobne religioznosti za stanovnike

grada Vukovara, jer su jedino u ovim publikacijama pojedinci opisivali kako su ratna događanja utjecala na njih na osobnoj razini. Od ukupno 50 publikacija iz ove skupine, u 36 publikacija je u zapisima opisana i osobna religioznost, dakle u 72 %, što je pokazatelj da je većina stanovnika imala potrebu iznijeti i opisati koju je važnost imala njegova osobna religioznost u navedenom razdoblju.

Za razdoblje pak od 2010. do 2014. godine, za koje smo samostalno proveli istraživanje, proučeno je dodatnih 29 publikacija, od kojih je u 13 publikacija pronađen zapis o osobnim religioznim svjedočanstvima. Podatak od 44 % još je uvijek velik, iako dosta manji od prethodnih 72 %, što može biti pokazatelj da se, nakon 20 godina, smanjio interes za iznošenje osobnih svjedočanstava općenito o ratnim događanjima u Vukovaru 1991. godine, pa time i svjedočanstva o osobnoj religioznosti tijekom navedenoga razdoblja. Povrh toga treba imati u vidu kako je riječ i o kraćem vremenskom razdoblju u kojem smo proveli istraživanje, naime, samo četiri godine u odnosu na relativno dugo razdoblje od 1991. do 2010. godine.

Uzorkovanje

U prvoj fazi istraživanja od ukupno 288 publikacija izdvojena je ona literatura koja se odnosi na osobne dnevnike, memoare, autobiografije i biografije, koje su pisale osobe koje su boravile u Vukovaru za vrijeme srpske opsade grada 1991. godine. Njih ukupno 197 detaljno je proučeno, nakon čega su izdvojeni svi dijelovi u kojima su opisana svjedočanstva vezana uz osobna religiozna iskustva i osobnu religioznost za vrijeme opsade grada Vukovara 1991. godine. Prikupljena građa je potom iscrpno analizirana redak po redak prema metodologiji utemeljene teorije.

4.2.2. Dubinski intervjui

Primjenom metode dubinskih intervjua želi se steći uvid u neko do tada neistraženo područje s težnjom razumijevanja načina na koji ljudi razmišljaju i osjećaju o određenom problemu (Milas 2005: 586). Upravo stoga jer je cilj ovoga istraživanja opisivanje i razumijevanje značenja koju je ulogu i važnost imala religioznost za stanovnike grada Vukovara u razdoblju opsade (civili i branitelji) i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici), odabrana je metoda dubinskih intervjua kao najprimjerenija. Metoda dubinskih intervjua odabrana je i zbog činjenice da se nakon početnoga inicijalnog istraživanja, provedenoga metodom standardiziranih strukturiranih intervjua ustanovilo da za stjecanje potpunijega uvida o fenomenu religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata nije dostatno kvantitativno istraživanje.

Iako su intervjui uobičajeno najčešći tip tehnike kojima se pristupa na početku razvijanja utemeljene teorije, s obzirom na opseg tekstualne građe unutar zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru, u kojima su opisana osobna religiozna svjedočanstva stanovnika grada Vukovara, navedeni podatci su se koristili kao primarni za početak razvijanja kategorija s njihovim osobinama i dimenzijama, a tek nakon provedenoga inicijalnog, otvorenog kodiranja i razvijanja prvih kategorija, pristupilo se provođenju dubinskih intervjua u svrhu dodatnoga popunjavanja podataka.

S obzirom da su se pri početnoj analizi, kroz otvoreno kodiranje, tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru već razvile određene kategorije s određenim svojstvima/osobinama i dimenzijama, uzorkovanje za provođenje dubinskih intervjua bilo je određeno *teorijskim uzorkovanjem.* Rezultat teorijskoga uzorkovanja svrhovito je prikupljanje podataka za vrijeme kojega je istraživač u potrazi za događajima, lokacijama ili osobama (iz već prikupljenih podataka ili dodatnim prikupljanjem podataka) koji će mu omogućiti identificiranje varijacija unutar kategorije i odnosa među kategorijama s njihovim potkategorijama i između kategorija te popunjavanje kategorija u smislu njihovih svojstava i dimenzija (Strauss i Corbin 1998). Takvo uzorkovanje provodi se sve dok kategorije ne budu *teorijski zasićene,* odnosno kada se kategorije dovoljno razviju u smislu svojih svojstava/osobina i dimenzija, pokazuju varijacije i dobro utvrđene odnose između kategorija te se kroz analizu podataka više ne pojavljuju novi ili značajniji podatci o definiranoj kategoriji (Strauss i Corbin 1998).

Kod provođenja dubinskih intervjua u svrhu razvijanja utemeljene teorije istraživanje se provodi na manjem broju ispitanika, gdje je riječ o namjernom uzorku, tipičnom za

populaciju čije mišljenje želimo istražiti (Milas 2005: 587). Kriterij za odabir namjernoga (teorijskoga) uzorka bio je taj da su ispitanici boravili u Vukovaru od 24. kolovoza do 18./19. studenoga 1991. godine te da su bili u nekom od srpskih koncentracijskih logora. Kako bi u istraživanju bile zastupljene različite skupine koje bi se mogle razlikovati prema mišljenju i iskustvima o istraživanoj temi, u istraživanje su, osim civila zatočenih u podrumima/skloništima i branitelja, bili uključeni i civili/branitelji koje su nakon pada Vukovara boravili određeno vrijeme u nekom od srpskih koncentracijskih logora. Stoga su ispitanici odabrani po kriteriju pripadanja pojedinim ciljanim skupinama i primjenom *uzorka tipičnih slučajeva,* pripadnici su odabrani iz pojedinih udruga koje su proizašle nakon Domovinskoga rata u Vukovaru: pripadnici Udruge zatočenika srpskih koncentracijskih logora: „Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora“ (HDLSKL), pripadnici Udruge branitelja grada Vukovara: „Hrvatskih vojnih invalida Domovinskoga rata“ (HVIDRA) i pripadnice Udruge zlostavljanih žena u Domovinskom ratu: „Sunčica“ te dvije civilne osobe odabrane *tehnikom „snježne grude*“.

Broj ispitanika pri provođenju dubinskih intervjua u okviru metodologije utemeljene teorije ne određuje se unaprijed već teorijskom zasićenošću podataka. To znači da se intervjui provode sve dotle dok se kroz intervjue ne bude više ništa novo prikupilo.

Dubinski intervjui provedeni su 2014. godine, od mjeseca srpnja do mjeseca rujna, nad ukupno 12 ispitanika. Od navedenih 12 ispitanika, 4 osobe se odnose na skupinu civila (1 muškarac, 3 žene), 8 na skupinu branitelja (muškarci) te 6 na zatočenike u srpskim koncentracijskim logorima (4 muškarca, 2 žene).

Profil ispitanika

1. Ana, civilna osoba, rođena 1947. godine. Tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru i opsade grada nalazila se u naselju Mitnica, u podrumu u sklopu zgrade Doma za umirovljenike, gdje je bila zaposlena.
2. Marija, civilna osoba i zatočenica u srpskim koncentracijskim logorima, rođena 1967. godine. Tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru i opsade grada boravila je u naselju Sajmište, gdje je djelovala kao pomoćnica braniteljima u pripremi hrane. Zatočena je 14. rujna i boravila je u logoru „Velepromet“ i logorima po privatnim kućama, gdje je pretrpjela različite vrste zlostavljanja. U navedenim logorima boravila je sve do 5. prosinca 1991. godine, kada je pobjegla iz grada.
3. Jelena, civilna osoba i zatočenica u srpskim koncentracijskim logorima, rođena 1951. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada boravila je u atomskom skloništu u

sklopu stambenoga naselja Olajnica. Nakon pada Vukovara 19. studenoga 1991. godine, odvedena je i zatočena u logor „Velepromet“, gdje je pretrpjela različite vrste zlostavljanja.

4. Dražen, pripadnik civilne zaštite, rođen 1956. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada bio je zadužen za zbrinjavanje jednoga od skloništa u naselju Savulja.

5. Ivan, branitelj, rođen 1965. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada boravio je na liniji obrane u naselju Sajmište. Ranjavan je dva puta. Izašao je u proboju kroz tzv. „Kukuruzni put“.

6. Marko, branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima, rođen 1962. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada boravio je na liniji obrane na jednom od punktova u naselju Mitnica. Nakon pada Vukovara zatočen je i odveden u logor u Sremskoj Mitrovici, gdje je boravio do 14. kolovoza 1992. godine. Bio je ranjavan dva puta.

7. Luka, branitelj, rođen 1949. godine. Tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru nalazio se na liniji obrane na jednom od punktova u naselju Savulja. Bio je ranjavan. Izašao je u proboju kroz tzv. „Kukuruzni put“.

8. Petar, branitelj, rođen 1961. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada nalazio se na liniji obrane na jednom od punktova u naselju Mitnica. Bio je isto tako zadužen za pripremu hrane u javnoj kuhinji koja je djelovala u sklopu „Radničkoga doma“ (restoran „Gradska kavana“). Nakon što je ranjen, izašao je iz Vukovara s konvojem ranjenika.

9. Stjepan, branitelj, rođen 1939. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade Vukovara u početku se nalazio na linijama obrane u naselju Borovo, nakon čega je zadužen, kao pomoćno osoblje, za održavanje sustava grijanja u Općoj bolnici Vukovar. Bio je ranjavan.

10. Nikola, branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima, rođen 1949. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade Vukovara djelovao je kao sekretar Narodne obrane i na linijama obrane u naselju Borovo. Nakon pada Vukovara zatočen je i odveden u srpski koncentracijski logor u Sremskoj Mitrovici, gdje je boravio do 14. kolovoza 1992. godine. Pretrpio je ranjavanje i različite vrste psihofizičkoga zlostavljanja.

11. Mirko, branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima, rođen 1968. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada nalazio se na liniji obrane na jednom od punktova u naselju Budžak. Nakon pada Vukovara odveden je i zatočen u srpski koncentracijski logor u Stajićevu, gdje je boravio do 22. prosinca 1991. godine.

12. Božidar, branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima, rođen 1959. godine. Tijekom Domovinskoga rata i opsade grada boravio je na linijama obrane u naselju Sajmište i na Trpinjskoj cesti. Nakon pada Vukovara, zatočen je i odveden u srpski koncentracijski logor u Stajićevu, gdje je boravio do 22. prosinca 1991. godine.

Navedenim intervjuima bila je svrha prikupiti dodatne informacije iz kojih će se moći iščitati u kojim su uvjetima ispitanici boravili tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine ili tijekom boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora. Nadalje, svrha je bila prikupiti dodatne informacije iz kojih će biti vidljivo kako je boravak u navedenim uvjetima utjecao na promjene kod proučavanoga fenomena religioznosti i s kojim posljedicama na njihovo individualno i društveno ponašanje u navedenim uvjetima.

Duljina trajanja intervjua proteže se od 10 do 60 minuta. Svi intervjui provedeni su u prostorima navedenih udruga, za vrijeme kojih su snimani diktafonom. Nakon završetka provođenja intervjua, intervjui su transkribirani i pohranjeni.

Na samom početku provođenja intervjua, svim je ispitanicima objašnjena svrha provođenja istraživanja, nakon čega im je objašnjeno da mogu u bilo kojem dijelu intervjua odustati od sudjelovanja u istraživanju te da će svi do tada snimljeni podatci biti uništeni.[4] U dogovoru s ispitanicima dodijeljeni su im pseudonimi kojima je svrha zaštiti privatnost podataka.

U oblikovanju pitanja za provođenje dubinskih intervjua korišten je polustrukturirani oblik koji je dopuštao fleksibilnost istraživaču da povremeno postavi određeno potpitanje ukoliko neka jedinica unutar obrađivane teme ne bi bila obuhvaćena odgovorom ispitanika.

Intervju se sastojao od 4 osnovna pitanja i 6 dodatnih pitanja s kojima je istraživač omogućio pokrivanje svih jedinica unutar obrađivane teme.

Popis pitanja:

1. Gdje ste se nalazili tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine?
2. Jeste li nakon pada Vukovara bili zatočeni i odvedeni u neki od srpskih koncentracijskih logora?
3. Možete li mi opisati kakvi su bili uvjeti boravka u prostoru u kojem ste se nalazili tijekom opsade grada Vukovara / tijekom boravka u logoru (opis prostora u kojem su boravili / stanje na ratištu, uvjeti prehranjivanja, higijenski uvjeti, psihofizički uvjeti)?

[4] U PRILOGU 3 nalazi se tekst koji je pročitan svim ispitanicima u svrhu upoznavanja ispitanika s ciljem provođenja istraživanja, kao i s njihovim osobnim pravom da mogu u bilo kojem trenutku prekinuti i odustati od sudjelovanja u intervjuima.

4. Koju je važnost imala vaša osobna religioznost tijekom boravka u navedenim uvjetima (komu ste se najčešće molili, jeste li imali neki od sakralnih predmeta / što vam je značilo nošenje tih predmeta, jeste li doživjeli neku posebnu situaciju u kojoj ste imali osjećaj prisutnost nečega nadnaravnog)?

Iz navedenoga popisa pitanja vidljivo je da se prva tri pitanja odnose na uvjete u kojima su se nalazili ispitanici tijekom opsade grada Vukovara ili boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora, a koji su imali izravan ili neizravan utjecaj na promjene kod proučavanoga fenomena religioznosti. Stoga se od ispitanika tražilo da opišu kakvi su bili uvjeti boravka u skloništima/podrumima, na ratištu ili u srpskim koncentracijskim logorima. Isto tako ispitanici su zamoljeni da opišu kako su se prehranjivali, jesu li imali mogućnosti za osobnu higijenu te kakvo im je bilo osobno psihofizičko stanje u navedenim uvjetima.

Posljednjim pitanjem obuhvaćen je istraživani fenomen religioznosti, gdje je cilj bio dopustiti ispitaniku da sam ispriča koju je važnost za njega imala njegova osobna religioznost u navedenim uvjetima. Ukoliko kazivač svojim odgovorom ne bi pokrio određena područja koja se nalaze u okviru istraživane teme, postavljana su mu dodatna pitanja:

- Komu ste se najčešće molili?
- Jeste li imali zajedničke molitve / mise?
- Jeste li slušali radio mise?
- Jeste li imali neki sakralni predmet?
- Što Vam je značilo nošenje toga predmeta?
- Jeste li doživjeli neku posebnu situaciju u kojoj ste imali osjećaj prisutnosti nečega nadnaravnog?

Nakon što smo predstavili primarne izvore podataka, naime tekstualnu građu zbirke knjiga o Domovinskom ratu i dubinske intervjue, u sljedećem tekstu predstavit ćemo sekundarne izvore podataka.

4.2.3. Standardizirani strukturirani intervjui

Sekundarni izvor podataka koji se primjenjivao tijekom provođenja ovoga istraživanja podatci su prikupljeni metodom standardiziranoga strukturiranog intervjua. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Podružnica Vukovar i Centar za religijske studije Instituta Ivo Pilar iz Zagreba proveli su 2010. godine empirijsko istraživanje u Vukovaru. Ciljana populacija bila je katoličko stanovništvo grada Vukovara koje je 1991. godine imalo najmanje osamnaest godina i koje je za vrijeme srpske agresije na Vukovar 1991. godine boravilo u gradu duže od 24. kolovoza, barem nekoliko dana ili do pada grada 18./19. studenoga 1991. godine. Istraživanje je provedeno na području grada Vukovara, odnosno triju njegovih župa: župe sv. Filipa i Jakova, župe sv. Josipa Radnika i župe Kraljice Mučenika. Predviđeni uzorak bio je 300 ispitanika, a ostvaren 160. S obzirom na nepostojanje točnoga popisa stanovnika u Vukovaru koji su boravili u gradu do samoga pada, odabrana metoda uzorkovanja je *slučajni sustavni uzorak* koja je jedina tehnika među probabilističkim uzorkovanjima kojom se može obaviti uzorkovanje i bez popisa populacije (Milas 2005: 418). Upitnik je sadržavao 41 pitanje koje se odnosi na istraživanu temu te 5 pitanja koja se odnose na sociodemografska obilježja ispitanika. Od ukupno 46 pitanja, 2 su pitanja s otvorenim, a preostalih 44 pitanja su sa zatvorenim odgovorima. Upitnikom je mjereno ukupno 130 varijabli. Svrha provođenja istraživanja bila je provesti preliminarno istraživanje za potrebe izrade ove doktorske disertacije iz kojih će biti vidljiva važnost religioznosti za katoličko stanovništvo grada Vukovara tijekom opsade grada 1991. godine, kao i tijekom boravka u srpskim koncentracijskim logorima. Postavljena pitanja u upitniku bila su zatvorenoga tipa i odnosila su se na sljedeća pitanja:

- koliku važnost zauzima religija u njihovu životu
- smatraju li se religioznim osobama
- koji je njihov stav prema Bogu, koliko su se osjećali bliskima s Bogom
- jesu li se molili (i komu) tijekom boravka u Vukovaru, za vrijeme opsade grada 1991. godine
- koliko često su se molili
- jesu li se molili više nego u predratnom razdoblju
- jesu li imali uz sebe neke od sakralnih predmeta / što im je značio taj predmet
- jesu li imali zajedničke molitve / koliko često

- jesu li doživjeli neka posebna religiozna iskustva / ukoliko jesu, kako su ona na njih utjecala.

Nakon početne analize podataka, zaključili smo kako je navedeno istraživanje nedostatno kako bi se sveobuhvatno istražila uloga religioznosti u navedenom razdoblju te da je potrebno, osim navedenoga istraživanja, provesti i dodatno kvalitativno istraživanje. S obzirom na primijenjenu metodologiju utemeljene teorije i stav kako provedeni standardizirani strukturirani intervjui nisu dostatni za istraživanje fenomena religioznosti u navedenim uvjetima, podatci prikupljeni kvalitativnim tehnikama istraživanja odabrani su kao primarni izvori podataka, dok su podatci prikupljeni standardiziranim strukturiranim intervjuima korišteni kao nadopuna i potvrda rezultatima dobivenim na temelju analize tekstualne građe iz zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru i analize dubinskih intervjua.

Podatci prikupljeni provedenim standardiziranim strukturiranim intervjuima nisu analizirani pomoću metodologije utemeljene teorije, već pomoću standardnih statističkih metoda. Dobiveni podatci korišteni su u okviru primijenjenoga triangulacijskog procesa, s ciljem da osiguraju povećanu vjerodostojnost podataka prikupljenih tijekom provedenoga kvalitativnog dijela istraživanja.

Naposljetku, nakon što su predstavljeni sekundarni izvori podataka prikupljeni metodom standardiziranih strukturiranih intervjua, predstavit će se i znanstvena literatura koja se koristila u ovom istraživanju.

4.2.4. Znanstvena literatura o Domovinskom ratu i fenomenu religioznosti

Kao sekundarni izvori podataka u ovom istraživanju, osim podataka prikupljenih metodom standardiziranih strukturiranih intervjua, korišteni su i podatci prikupljeni analizom znanstvene literature koja se bavi tematikom Domovinskoga rata u Hrvatskoj, posebice u Vukovaru te znanstvenom literaturom koja se odnosi na socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti provedena u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća. Primjenom metodologije utemeljene teorije sekundarni izvori podataka, koji se odnose na znanstvenu literaturu o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, posebice u Vukovaru te na socioreligijska istraživanja fenomena religioznosti u Hrvatskoj ne uključuju se u samu analizu podataka već su primjenom paradigmatskoga modela rezultati prethodnih istraživanja proučavani nakon što je provedena cjelokupna analiza primarnih izvora podataka. To se prije svega čini kako dosadašnji rezultati istraživanja, prije svega socioreligijski, o fenomenu religioznosti u Hrvatskoj ne bi, na izravan ili neizravan način, utjecali na istraživačevo oblikovanje kategorija o istraživanom fenomenu. Iako smo bili svjesni postojanja određenoga prethodnog stručnog predznanja o dosadašnjim istraživanjima fenomena religioznosti, suzdržavali smo se od preuranjenih zaključaka i njezina utjecaja na samu analizu podataka do samoga završetka analize primarnih podataka i razvijanja kategorija koje su proizašle isključivo iz analize primarnih izvora podataka.

Nakon što su predstavljeni primarni i sekundarni izvori podataka, u sljedećem dijelu poglavlja metodologija rada predstavit će se kako se provodi analiza prikupljenih podataka u okviru primijenjene metodologije utemeljene teorije.

4.3. Analiza podataka

Metodologija utemeljene teorije nije do sada primjenjivanja u okviru znanstveno-istraživačkih radova unutar sociologije religije u Hrvatskoj i zbog toga ćemo ukratko predstaviti njezinu metodologiju, nakon čega će se prikazati kako je ona primijenjena u ovom našem istraživanju s navođenjem primjera analize podataka prema metodologiji utemeljene teorije.

4.3.1. Metodologija utemeljene teorije

Metodologiju utemeljenje teorije prvotno su razvila dva američka sociologa, Barney G. Glaser i Anselm L. Strauss. Istraživanje koje su proveli početkom 1960-ih odnosilo se na proučavanje odnosa bolničkoga osoblja i umirućih pacijenata, čije su rezultate objavili u knjigama *Awereness of dying* (1965.) i *Time for dying* (1968.). Na temelju toga istraživanja objavili su priručnik *The Discovery of Grounded Theory* (1967.) u kojem po prvi put iznose svoju metodologiju. Njihova ideja o generiranju teorije koja se razvija izravno iz analize podataka suprotstavljala se do tada uobičajenom modelu testiranja već postojećih socioloških teorija. Unatoč tome, ubrzo je prihvaćena i od strane drugih društvenih znanstvenika te postaje sve popularniji istraživački dizajn i u drugim područjima znanosti, poput odgojnih znanosti, zdravstva, socijalnoga rada, ali i u psihologiji, arhitekturi, komunikacijskim znanostima te socijalnoj antropologiji (Strauss i Corbin 1998; Creswell 2000; Birks i Mills 2011). Nakon više od jednoga desetljeća duge suradnje na University of California, San Francisco (School of Nursing, Deparment of Social and Behavioral Science) Glaser i Strauss se razilaze te Glaser nastavlja samostalno razvijati oblik utemeljene teorije koji se uobičajeno naziva klasični ili glaserijanski, dok Strauss nastavlja razvijati tzv. straussovski tip metodologije utemeljene teorije, najprije samostalno (1987.), a kasnije u suradnji s J. Corbin (1990., 1998., 2008.).

Metodologija utemeljene teorije (engl. Grounded theory) proizlazi izravno iz podataka i temelji se na sustavnom prikupljanju i analiziranju tih podataka putem metode konstantne komparativne analize i procesa kodiranja (Strauss i Corbin 1998).

Utemeljena teorija označava skup dobro razvijenih kategorija koje su ususstavljeno međusobno povezane putem izjava o konceptualnim odnosima između kategorija i čine teorijski okvir koji objašnjava neke relevantne društvene, psihološke, obrazovne i druge

fenomene na temelju viđenja određenoga broja sudionika (Strauss, Corbin 1998: 22). Osnovni elementi od kojih se sastoji utemeljena teorija su kategorije, osobine/svojstava i dimenzije tih kategorija te hipoteze. Kategorije su koncepti koji proizlaze iz podataka i predstavljaju određeni fenomen (Strauss i Corbin 1998: 114). Kategorije se definiraju kroz opis njezinih pojedinih osobina/svojstava te pomoću dimenzionalnoga raspona tih osobina/svojstava. Svojstva/osobine kategorija odnose se na najkompaktnija obilježja nečega (ideja, stvar, osoba, događaj, aktivnost, veza) koje se može konceptualizirati te na taj način omogućava specificiranje u svrhu analiziranja tijekom provođenja istraživanja (Strauss 1987: 20–22). To su karakteristike kategorija, opis koji definira i daje kategoriji značenje (Strauss, Corbin 1998: 101). Dimenzije kategorija odnose se na raspon u kojem osnovna/opća svojstva/osobine jedne kategorije variraju, a omogućavaju specificiranje kategorije i raznolikost teorije (Strauss i Corbin 1998: 101). Hipoteze su odgovori na pitanja o odnosima i načinu povezivanja kategorija, proizlaze izravno iz podataka kroz temeljitu komparativnu analizu podataka. One daje odgovore na pitanja tko, što, kada, gdje, zašto, kako i s kojim posljedicama se određeni fenomen pojavljuje (Strauss i Corbin 1998: 22). Teoriju obilježava brojnost i raznolikost podataka na temelju kojih se, kroz postupak kodiranja i konstantne komparativne analize, provodi indukcija (izvođenje kategorija, njihovih svojstava i dimenzija iz podataka) i dedukcija (hipotetiziranje o odnosima između kategorija) (Strauss i Corbin 1998: 22).

Nadalje, utemeljena teorija dijeli se na supstantivni i formalni oblik. Supstantivna utemeljena teorija razvija se na temelju istraživanja provedenoga na jednom supstantivnom (specifičnom) ili empirijskom području i nad specifičnom populacijom te ne namjerava nuditi objašnjenja izvan toga područja (Glaser i Strauss 1967).

4.3.1.1. Metodologija utemeljene teorije prema Strauss i Corbin

Potrebno je naglasiti da unutar metodologije utemeljene teorije postoje tri glavna pristupa koji se međusobno razlikuju u analitičkim postupcima, načinu kodiranja i pogledu na stvarnost. Pristup izradi utemeljene teorije, koji Strauss i Corbin predlažu (1990., 1998., 2008.), smatra se kako nudi najpreciznije analitičke postupke i sustavniji način kodiranja od preostala dva pristupa. Zapravo, jedna od glavnih zamjerki pristupu Straussa i Corbin je upravo u činjenici kako im je pristup previše strukturiran i kako se žele previše prilagoditi pozitivističkom načinu istraživanja s unaprijed određenim pravilima analize. Bez obzira na kritike ovaj pristup je odabran kao najpogodniji iz razloga jer se njihov paradigmatski model pokazao najprimjerenijim za proučavanje fenomena religioznosti stanovnika Vukovara 1991. godine u određenom kontekstu kriznih situacija.

Glavne analitičke metode koje se koriste za razvijanje utemeljene teorije su metoda konstantne komparativne analize i postupak kodiranja podataka. Ostale tehnike, koje se koriste kao pomoć pri provođenju kodiranja, su teorijsko uzorkovanje, teorijska zasićenost, bilješke i dijagrami te uvjetno/posljedične matrice. Bilješke su zapisi istraživača o analizi, mislima, interpretacijama, pitanjima i smjeru za daljnje prikupljanje podataka (Strauss i Corbin 1998: 110). Dijagrami su analitički alat koji omogućava vizualno prikazivanje konceptualnih međuodnosa (Strauss i Corbin 1998: 217). Izradi dijagrama pristupa se u fazi kada su se već razvile kategorije sa svojim svojstvima i dimenzijama te međusobnim odnosima (hipotezama) (Strauss i Corbin 1998). Uvjetno/posljedična matrica (engl. conditional/consequential matrix) izrađuje se i primjenjuje po završetku selektivnoga kodiranja. Ona omogućava istraživaču lociranje fenomena unutar mikro- i makrodruštvenih, povijesnih i ekonomskih uvjeta u koje je ugrađen te praćenje povezanosti između mikro- i makrouvjeta, akcija/interakcija i posljedica (Strauss i Corbin 1998).

Metoda konstantne komparativne analize

Metoda konstantne komparativne analize ključna je za izgradnju utemeljene teorije. Upotrebljava se za provođenje konstantnoga provjeravanja i uspoređivanja podataka dobivenih analizom prikupljenih podataka, ne samo u svrhu klasificiranja podataka već i stvaranja i predlaganja kategorija, njihovih svojstava i hipoteza (odnosa između kategorija). Samo podatci koji prođu strogu provjeru pomoću metode konstantne komparativne metode postaju sastavnim dijelom teorije (Strauss i Corbin 1998).

Kodiranje

Za Straussa i Corbin kodiranje (engl. *coding*) predstavlja analitički proces kroz koji su prikupljeni podatci raščlanjeni, konceptualizirani te ponovno povezani/integrirani u oblik koji će generirati teoriju. Proces kodiranja omogućava istraživaču da iz mase sirovih podataka, sustavno i kreativno, prije svega definira, potom razvije i na kraju poveže podatke na višim razinama apstrakcije (Strauss 1987; Strauss i Corbin 1998). Prema Strauss i Corbin postoje tri vrste kodiranja: otvoreno, osno/aksijalno i odnosno/selektivno.

Otvoreno kodiranje predstavlja prvi analitički postupak konceptualizacije podataka za vrijeme kojega su prikupljeni podatci raščlanjeni na smislene dijelove i detaljno analizirani, korak po korak, redak po redak ili čak riječ po riječ (Strauss i Corbin 1998). Za vrijeme otvorenoga kodiranja identificira se velik broj koncepata koji se potom definiraju te razvijaju u smislu njihovih svojstava i dimenzija. Ime koncepta ili koda može odrediti sam istraživač – može ga imenovati prema nekom terminu korištenom od strane ispitanika (*in vivo kodovi*) ili ga može preuzeti iz određenoga područja znanosti (*sociološki konstrukti*).

Nakon identificiranja koncepti se međusobno uspoređuju i grupiraju prema sličnosti i smislu te povezuju pod apstraktnijim pojmom koji se naziva *kategorija*. U početku će se identificirati velik broj kategorija i njihovih *potkategorija* nakon čega slijedi daljnja analiza podataka u svrhu otkrivanja njihovih *svojstava i dimenzija*. U daljnjem tijeku analize kategorije se sortiraju u skladu s *paradigmom kodiranja* tako da se neke odnose na sržni *fenomen*, neke na *kauzalna stanja* (koji faktori su uzrokovali središnji fenomen), neke na *strategije/akcije* koje su poduzete kao odgovor na fenomen, a neke pak na *intervencijske uvjete* (šire i specifičnije situacijske faktore koji su utjecali na strategije/akcije) i *posljedice* poduzimanja određenih strategija/akcija.

Nastavno na otvoreno kodiranje, svrha *aksijalnoga kodiranja* je započeti proces ponovnoga povezivanja podataka koji su razlomljeni tijekom otvorenoga kodiranja. Kategorije se međusobno povezuju na razini svojstava i dimenzija sa svojim potkategorijama i stavljaju u međuodnos kako bi se dobila preciznija i potpunija objašnjenja o fenomenu te o odnosima između kategorije i ostalih kategorija i potkategorija. Takvo kodiranje nazvano je osnim/aksijalnim kodiranjem jer se analiza odvija oko „osi“ jedne po jedne kategorije (Strauss i Corbin 1998).

Nadalje, za vrijeme *selektivnoga kodiranja* provodi se proces integracije i pročišćavanja teorije koji započinje odabirom središnje (engl. *core*) kategorije (jedne ili više njih), nakon čega slijedi povezivanje te kategorije s drugim kategorijama. Kriteriji za odabir *središnje kategorije* su sljedeći:

- ona kategorija koja ima veliku važnost u objašnjavanju nekog fenomena (Jeđud 1992: 92)
- mora biti središnja, odnosno sve druge glavne kategorije moraju biti vezane uz nju
- mora se često pojavljivati u podatcima
- središnja kategorija se lako povezuje s ostalim kategorijama
- središnja kategorija u substantivnom istraživanju ima jasne implikacije na općenitost teorije
- kako se analitički izgrađuju pojedinosti središnje kategorije, usporedno se razvija i teorija
- središnju je kategoriju moguće izgraditi kroz maksimalan broj varijacija analize jer istraživač provodi kodiranje u obliku dimenzija, svojstava, uvjeta, posljedica, strategija itd. (Strauss 1987: 36; Strauss i Corbin 1998: 147).

Nakon što se izdvojila i iskristalizirala središnja kategorija, ostale glavne kategorije povezuju se s njom pomoću izvještaja koji objašnjavaju njihov međusobni odnos. Nekoliko tehnika može se koristiti kako bi se olakšao proces identifikacije središnje kategorije i integracije kategorija. To su naracije ili pisanje priče, korištenje dijagrama, sortiranje i pregledavanje bilješki i korištenje računalnih programa (Strauss i Corbin 1998).

Prema Strauss i Corbin kako bi teorija bila zaokružena cjelina treba sadržavati kategorije koje se odnose na fenomen koji se istražuje, uvjete, strategije/akcije koje su poduzete i posljedice akcija/strategija. One zajedno čine paradigmatski model kodiranja i propisane kategorije informacija u teoriji.

Tablica 1: Elementi paradigmatskoga modela

Fenomen	Odgovaraju na pitanje: „Što se ovdje događa?" U potrazi za fenomenima, traže se ponavljajući obrasci u zbivanjima, događanjima, ili akcijama/interakcijama koje predstavljaju ono što ljudi čine ili govore, sami ili zajedno, kao odgovor na probleme i situacije u kojima se nalaze. U kodiranju, kategorije predstavljaju fenomen. Fenomen je središnja ideja, događaj, doživljaj na koji je niz akcijsko-interakcijskih strategija usmjeren ili na koji se odnosi.
Uvjeti	Oni zajedno tvore strukturu ili skupinu okolnosti ili situacija u kojima je fenomen smješten i daju odgovor na pitanja zašto, gdje, kako dolaze i kada te objašnjavaju zašto i kako osobe ili skupine reagiraju na određene načine. Proizlaze od vremena, mjesta, kulture, pravila, propisa, uvjerenja, ekonomije, moći ili rodnih faktora, kao i društvenih svjetova, organizacija i institucija u kojima se nalazimo zajedno s našim osobnim motivacijama i biografijama. Uvjeti se otkrivaju u podatcima i prate kako bi se odredio njihov cjelovit utjecaj. Mogu imati različita svojstva, mogu se mijenjati tokom vremena, mogu utjecati na akcije/interakcije izravno ili neizravno, a kako bi

	objašnjenja uvjeta bila potpuna, moraju uključivati i mikro- i makro uvijete, kao i pokazatelje o tome kako se isti križaju međusobno i s akcijama (djelovanjima)/interakcijama.
Uzročni/kauzalni uvjeti	Predstavljaju skupove događaja ili zbivanja koje dovode do nastanka i razvoja fenomena i odgovaraju na pitanje kada, zbog čega, zašto, pod kojim okolnostima.
Interventni uvjeti	Ublažavaju ili na neki način mijenjaju utjecaj uzročnih uvjeta na fenomene. Često proizlaze iz nepredviđenih (neočekivanih događaja) te omogućuju poduzimanje određenih akcija/interakcija koje dovode do promjene situacije.
Kontekstualni uvjeti	Predstavljaju specifičan skup uvjeta koji se sijeku dimenzionalno u nekom određenom mjestu i vremenu kako bi stvorili niz okolnosti ili problema na koje osobe reagiraju kroz određene akcije/interakcije. Kontekstualni uvjeti imaju svoj izvor u uzročnim i intervencijskim uvjetima i proizvod su načina kako se oni sijeku kombinirajući različite uzorke dimenzionalno.
Akcije/interakcije	Strateški ili rutinski odgovori od strane pojedinaca ili skupina prema određenim pitanjima, problemima ili događaju/-ima koji nastaju pod određenim uvjetima i predstavljene su pomoću pitanja po kome i kako. Strateške akcije/interakcije su svrhovita ili namjerna djelovanja koja se poduzimaju kako bi se riješio neki problem i na taj način, u nekom obliku, oblikovao fenomen.
Posljedice	Kad god postoji akcija/interakcija ili nedostatak istih, uzetih kao odgovor na pitanje ili problem ili upravljanje ili održavanje određene situacije, postoje i rasponi posljedica, od kojih neke mogu biti namjerne, a druge ne. Posljedice mogu biti u jednini (obično ne) ili više njih, različitih duljina trajanja, neposredne ili kumulativne, reverzibilne ili ne, predvidive ili nepredvidive. One mogu biti vidljive nama, ali ne i drugima, ili obratno. Njihov utjecaj može biti uzak (utječe samo na mali dio situacije) ili rasprostranjen (s posljedicama koje se odbijaju s jednih na druge i stvoriti niz događaja koji u potpunosti mijenja kontekst).

Izvori: Strauss, Anselm, L. i Corbin, Juliet, M. (1998). *Basics of Qualitiative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications. Str. 128–135; Halmi, Aleksandar (2003). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap. Str. 353–357.

Vođenje *bilješki* također ima veliku važnost u procesu izgradnje utemeljene teorije. Bilješke koje se vode tijekom cijeloga procesa provođenja istraživanja i izgradnje teorije utemeljene na podatcima zapravo služe kao smjernice za istraživača i kao pomoć kasnije u fazi organiziranja podataka i izradi teorije. Bilježe se odmah nakon prikupljanja podataka i predstavljaju analitičke i konceptualne pisane zapise koji sadrže rezultate analize (dojmove i ideje). Prema metodologiji utemeljene teorije bilješke mogu biti: *kodne bilješke* (sadrže stvarne rezultate proizašle iz procesa kodiranja podataka); *teorijske bilješke* (senzibilizirajuće i sumirajuće, sadrže misli i ideje analitičara o teorijskom uzorkovanju i drugim pitanjima i često vode do operativnih bilješki, odnosno do spoznaje o tome koja se operacija treba provesti sljedeća, bilo da je riječ o postavljanju pitanja, pravljenju usporedbi ili pravljenju dodatnih promatranja ili intervjua); *operativne bilješke* (sadrže proceduralne upute i

podsjetnike koje pišemo sami sebi) (Strauss i Corbin 1998: 217–218).Vođenje bilješki se isto tako mijenja kroz različite faze kodiranja pa je tako za vrijeme otvorenoga kodiranja usmjereno na početne misli, dojmove i ideje. Mogu biti usmjeravajuće, preliminarne ili teorijske, mogu se odnositi na ideje o novim fenomenima, novim kategorijama, njihovim svojstvima ili dimenzijama te na pravljenja razlika između kategorija ili na istraživačevo sažimanje određene faze analize (Strauss i Corbin 1998: 227). Za vrijeme aksijalnoga i selektivnoga kodiranja bilješke se odnose na povezivanje kategorija s potkategorijama i razvijanje njihovih svojstava i dimenzija, odnosno u selektivnom kodiranju na integriranje koncepata oko središnje kategorije i popunjavanje kategorija te pokazuju sve veću složenost teorije (Strauss i Corbin 1998: 238).

Nakon završenoga procesa kodiranja, započinje se postupak sređivanja i razvrstavanja podataka i bilješki te se nakon detaljnoga iščitavanja bilješki i pregledavanja integrativnih dijagrama, piše opisna naracija (engl. *descriptive story*) koja se kasnije prevodi u analitičku (Strauss i Corbin 1998: 240). Kroz tu priču (naraciju) predstavit će se teorija koja objašnjava određeni fenomen unutar specifičnoga konteksta u kojem je provedeno istraživanje (kroz objašnjenje kako su se ljudi ponašali unutar određenoga društvenog konteksta).

Evaluacija i samoevaluacija metodologije utemeljene teorije

Verifikacija dobivenih rezultata provodi se kroz teorijsku zasićenost podataka, ali i kroz triangulaciju podataka. U konačnici teorija je potvrđena ponovnim uspoređivanjem sa sirovim podatcima ili njezinim predstavljanjem ispitanicima kako bi se vidjela njihova reakcija (Strauss i Corbin 1998), ali se provodi i samoevaluacija. Naime, teoretičari utemeljene teorije ne slijede tradicionalne kvantitativne načine provjere podataka jer smatraju da su neprimjereni i da ih je potrebno prilagoditi kako bi odgovarali kvalitativnim studijama. Primjerice uobičajeni znanstveni kanon za ocjenjivanje koji se primjenjuje u kvantitativnim istraživanjima, poput reprezentativnosti neprimjeren je iz razloga jer rezultati utemeljene teorije niti ne teže tome da budu reprezentativni za sve slučajeve već je njezina zasluga da nam daje uvid i razumijevanje proučavanoga fenomena unutar specifične populacije iz koje je razvijena i na koju se primjenjuje. Ona nam jedino može ponuditi veću ili manju moć objašnjavanja i preciznost, ovisno o tome koliko je široko teorijsko uzorkovanje. Dok Glaser i Strauss navode četiri kriterija za procjenu primjenjivosti teorije na fenomen – *pristajanje, razumijevanje, općenitost i kontrola* (Glaser i Strauss 1967: 237–250), Strauss i Corbin idu i korak dalje te daju još preciznije evaluacijske kriterije koji su prilagođeni metodologiji

utemeljene teorije. Ti kriteriji odnose se na procjenu kvalitete istraživačkoga procesa i rezultata studije.

Tablica 2: Evaluacijski kriteriji za ocjenjivanje primjerenosti/kvalitete istraživačkoga procesa

Kriterij	Pitanje
Kriterij 1:	Kako je odabran izvorni uzorak i na temelju kojih kriterija?
Kriterij 2:	Koje su glavne kategorije nastale?
Kriterij 3:	Koji su događaji, slučajevi ili akcije indikatori koji su ukazivali na glavne kategorije?
Kriterij 4:	Na temelju kojih kategorija je teorijsko uzorkovanje provedeno? Kako su teorijske formulacije usmjeravale prikupljanje podataka? Nakon što je završeno teorijsko uzorkovanje, na koji način se dokazuje da su kategorije reprezentativne za podatke?
Kriterij 5:	Koje se hipoteze odnose na konceptualne odnose između kategorija? Na temelju čega su ti odnosi formulirani i potvrđeni?
Kriterij 6:	Je li bilo slučajeva u kojima se pomoću hipoteza nije objasnilo ono što se događa u podatcima? Kako su te razlike prihvaćene? Jesu li hipoteze izmijenjene?
Kriterij 7:	Kako je odabrana središnja kategorija i zašto? Iznenada ili postupno, je li bilo teško ili ne? Na kojim osnovama su donesene konačne analitičke odluke?

Izvor: Strauss, Anselm, L. i Corbin, Juliet, M. (1998). *Basics of Qualitiative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications. Str. 269.

Tablica 3: Kriteriji za ocjenjivanje empirijskih temelja rezultata studije

Kriterij	Pitanje
Kriterij 1:	Jesu li koncepti proizvedeni?
Kriterij 2:	Jesu li koncepti sustavno povezani?
Kriterij 3:	Ima li mnogo konceptualnih veza i jesu li kategorije dobro razvijene? Imaju li kategorije konceptualnu gustoću?
Kriterij 4:	Jesu li varijacije ugrađene u teoriju?
Kriterij 5:	Jesu li uvjeti pod kojima se varijacije mogu pronaći ugrađene u studiju i objašnjene?
Kriterij 6:	Je li proces uzet u obzir?
Kriterij 7:	Jesu li teorijske spoznaje značajne i u kojoj mjeri?
Kriterij 8:	Je li teorija izdržala test vremena i postala dijelom javne rasprave i razmjene ideja između relevantnih društvenih i profesionalnih skupina?

Izvor: Strauss, Anselm, L. i Corbin, Juliet, M. (1998). *Basics of Qualitiative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications. Str. 272.

Nakon što je predstavljen smjer metodologije utemeljene teorije koji su razvili Strauss i Corbin i koji je primijenjen i u ovom istraživanju, u sljedećem tekstovima prikazat će se kratko preostala dva glavna smjera koja su razvili Glaser, B. i Charmaz, K.

4.3.1.2. Metodologija utemeljene teorije prema Glaseru

Za razliku od pristupa A. Straussa i J. Corbin, Glaser daje naglasak na fleksibilniji i otvoreniji oblik same metodologije. Kao odgovor i kritika na djelo Straussa i Corbin 1992. godine nastaje Glaserovo djelo *In basics of Grounded Analysis: Emergence vs. Forcing.* Glaser zamjera Straussu da se u svom radu s Corbin previše odmaknuo od njihovih originalnih ideja i da je njegova utemeljena teorija obično forsirano konceptualno opisivanje (engl. *full conceptuall description*) (Charmaz 2003). Također im zamjera previše strukturiran pristup, forsiranje podataka sa strogo određenim metodološkim tehnikama i procedurama, unaprijed stvorenim mišljenjima na koji način je potrebno analizirati podatke (Charmaz 2003). To se prije svega odnosi na paradigmu kodiranja, koju su osmislili Strauss i Corbin, a prema kojoj se analiza podataka provodi tako da se iz podataka traže unaprijed propisani tipovi analitičkih kategorija oko središnjega fenomena. Prema Glaseru metoda konstantne komparativne analize je dovoljna analitička tehnika za izgradnju utemeljene teorije. Tijekom analitičkoga procesa, istraživač konstantno uspoređuje indikatore s indikatorima, kodove s kodovima i kategorije s kategorijama te tako omogućava da se teorijska shema pojavi iz podataka, bez ikakvih unaprijed propisanih kategorija i informacija koje se prikupljaju (Creswell 2002). Osim u načinu provođenja analize razlikuju se i u terminologiji. Tako se pojedine faze kodiranja kod Glasera nazivaju: otvoreno, selektivno i teorijsko kodiranje.

4.3.1.3. Metodologija utemeljene teorije prema Charmaz

Pored navedenih, od druge generacije teoretičara utemeljene teorije ističe se K. Charmaz koja uvodi manje strukturiran – konstruktivistički pristup u razvijanju utemeljene teorije (Charmaz 2006). Za razliku od Straussa i Glasera, koji u razvijanju utemeljene teorije slijede pozitivističku tradiciju, prema kojoj znanje istraživača o stvarnosti podataka proizlazi i opravdano je izravnim promatranjem stvarnosti (koje je nesputano unatoč njegovoj subjektivnosti) slijede i objektivnu metodu, prema kojoj je analiza podataka proces u kojem analitičar pokušava otkriti stvarnost utemeljenu u podatcima i na taj način generira teoriju koja odražava tu stvarnost, za Charmaz izgradnja utemeljene teorije nije proces u kojem istraživač otkriva/kreira realnost utemeljenu na podatcima, već je ona proces u kojem istraživač kreira/konstruira stvarnost na temelju analize podataka. Charmaz, za razliku od Strauss i Corbin, smatra da ne trebaju postojati unaprijed određeni elementi podataka koji se procesom kodiranja iščitavaju iz podataka, već je samo kodiranje proces interpretativnoga

razumijevanja subjektivnoga značenja, a izgradnja utemeljene teorije interaktivni je proces u kojemu istraživač i sudionik grade zajedničku stvarnost. Faze kodiranja značenja prema Charmaz su: inicijalno, fokusirano i teorijsko kodiranje (Charmaz 2000, 2006).

Nakon što su predstavljeni glavni smjerovi u okviru metodologije utemeljene teorije, na sljedećim će se stranicama predstaviti kako se provodila analiza tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru i dubinskih intervjua.

4.3.2. Analiza tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru i dubinskih intervjua

Analiza tekstualne građe i dubinskih intervjua konceptualno je uređena tako da su se, za vrijeme otvorenoga kodiranja, podatci prije svega razvrstali u zasebne kategorije zajedno s njihovim svojstvima. S obzirom na to da su kao dimenzije određene tri skupine ispitanika prema kojima se svojstva/osobine određenih kategorija mogu razlikovati, podatci su se potom razdvojili u tri skupine i analizirali svaki zasebno. Na početku analize iz podataka je proizašlo ukupno 494 koda/koncepta. Potom se, kroz konstantnu komparativnu analizu, provelo grupiranje kodova prema smislu i značenju što je rezultiralo s 12 kategorija za skupinu civila, 14 kategorija za skupinu branitelja i 13 kategorija za skupinu zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Dobivene kategorije predstavljaju iskustva koja su se pojavila kod većine sudionika. Kategorija koja je iz podataka proizašla kao središnja je kategorija *Individualni osobni odnos prema Transcendentnom* i odabrana je iz razloga jer uključuje sve pojedine elemente razumijevanja osobne religioznosti koji su proizašli iz razgovora sa sudionicima.

Primjer analize

...Svoje osjećaje i razmišljanja o svemu proživljenom zadnjih dana mogu svesti na jedno obraćanje Bogu koje je ujedno plod straha, pokajanja i zahvalnosti: Gospode Bože, hvala ti na svemu što si mi dao sve one dane! Hvala ti za svu bol i patnju jer tek sad vidim koliko je milosrđe što sam dobio priliku za otkupljenje na takav način. Oprosti mi na svim mojim slabostima! Oprosti mi što sam se ljutio na Tebe i što sam gubio nadu kad sam trpio bol! Pomozi mi, Bože, da ove rane koje nosim ne ostave posljedice na meni i da ih Tvoja svemoćna ruka zaliječi! Neka bude, Bože, Tvoja, a ne moja volja! Daj mi snage da izdržim sve ono što je preda mnom i da znam dostojno podnositi ponizno trpjeti svaku bol duše i tijela! Dobri moj Gospode, molim Te da oprostiš mojim neprijateljima i mučiteljima! Svim mučenicima oprosti sve grijehe i primi ih u svoje vječno počivalište! (Karlović 2011: 188).		
KODOVI	KATEGORIJE	SRŽNA KATEGORIJA
Osobna molitva Bogu; Molitva za snagu; Molitva za oprost neprijateljima; Molitva za pomoć u zacjeljivanju rana.	Molitva	Individualni osobni odnos prema Transcendentnom biću

Obraćanje Bogu za pomoć; Traženje oprosta od Boga; Zahvalnost Bogu.	„Razgovor s Bogom“ (in vivo kategorija)
Strah za vlastitu sigurnost; Božja volja; Vjera u Boga; Vjera u Božju pomoć.	Prepuštanje sudbine u Božje ruke

Naposljetku, nakon što je prikazan primjer analize isječka iz tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru prema metodologiji utemeljene teorije, ukratko ćemo se osvrnuti i na glavne poteškoće i kritike vezane uz primjenu metodologije utemeljene teorije.

4.3.3. Poteškoće i kritike vezane uz primjenu metodologije utemeljene teorije

Jedna od najčešćih poteškoća vezanih uz primjenu metodologije utemeljene teorije odnosi se na problem preuranjenoga zaključivanja koje se povezuje s poznavanjem literature o istraživanom području. Naime, pri izradi vlastite teorije svaki istraživač ima određeno stručno predznanje koje mu pruža perspektivu iz koje istražuje određeni problem. Proučavanje postojeće literature ne mora nužno biti nešto loše, ali se poteškoće mogu pojaviti kod proučavanja prethodne literature o istraživanoj temi ukoliko za istraživanu temu postoji duga, brojna i vjerodostojna, empirijski utemeljena literatura koja može utjecati na stvaranje određenih predrasuda i preuranjenih zaključaka, kojih istraživač i ne mora biti svjestan.

S druge strane, poznavanje postojećih teorija unutar pojedinih disciplina može pomoći istraživaču da razvije ono što se u metodologiji utemeljene teorije naziva teorijskom osjetljivošću, odnosno može pomoći istraživaču pri interpretaciji podataka tijekom provođenja vlastitoga istraživanja. Kako bi se izbjeglo donošenje preuranjenih zaključaka, istraživačima se savjetuje da se suzdrže od proučavanja sličnih istraživanja, dok ne provedu fazu selektivnoga kodiranja, odnosno dok ne razviju u potpunosti kategorije potrebne za razvijanje teorije (Gibson i Hartman 2014). Ukoliko istraživač provodi istraživanje o temi o kojoj ima prethodno dobro razvijeno poznavanje literature, bitno je također suzdržati se od preuzimanja postojećih kategorija iz prethodnih istraživanja, dok se u vlastitom istraživanju ne bude u potpunosti razvila središnja kategorija zajedno sa setom kategorija koje objašnjavaju istraživani problem (Gibson i Hartman 2014: 201).

Druga najučestalija poteškoća ili kritika vezana uz primjenu metodologije utemeljene teorije odnose se na reprezentativnost podataka, gdje se nameće problem uopćavanja dobivenih rezultata, iako sama supstantivna utemeljena teorija i ne teži generaliziranju podataka jer je najčešće ograničena na istraživanja nekoga fenomena unutar specifičnoga konteksta.

Među ostale najučestalije poteškoće ili izazove vezane uz izradu utemeljene teorije ubrajaju se neizvjesnost u pogledu vremenskoga trajanja istraživanja te broja kazivača kako bi se postigla teorijska zasićenost, pseudopozitivistički, previše strukturiran pristup (odnosi se na inačicu koju su razvili Strauss i Corbin) i na kraju ubraja se i pribjegavanje deskripciji umjesto konceptualizaciji i apstrakciji podataka.

Nakon što smo u poglavlju *Metodologija rada* prikazali istraživačke ciljeve i pitanja, metode prikupljanja podataka i uzorkovanja, primarne i sekundarne izvore podataka, analizu podataka pomoću metodologije utemeljene teorije prema Straussu i Corbinu kao i moguće

poteškoće i kritike u primjeni metodologije utemeljene teorije, u sljedećem poglavlju predstavit ćemo rezultate istraživanja.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom poglavlju izneseni su rezultati istraživanja tako da je, prema metodologiji utemeljene teorije, prvo predstavljena opisna priča za svaku ciljanu skupinu pojedinačno, na temelju kojih je prikazan odnos između osobne religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara i događaja kojima su bili okruženi tijekom razdoblja opsade grada Vukovara 1991. godine i poslije tijekom boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora. Potom se, u drugom dijelu poglavlja, opisne priče prevode u analitičku priču na temelju koje se razvija supstantivna utemeljena teorija. Supstantivna utemeljena teorija, s obzirom na cilj istraživanja, govori o razini osobne religioznosti među katoličkim stanovništvom grada Vukovara te o ulozi religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade grada 1991. godine od strane srpskoga agresora (civili i branitelji) i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici).

Primjenom metodologije utemeljene teorije podatci prikupljeni analizom tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru te provedenim dubinskim intervjuima analizirani su prema paradigmatskom modelu (Strauss i Corbin 1998). Prema navedenom modelu, kako je ranije istaknuto, određeni fenomen istražuje se na sljedeći način:

- analiziraju se podatci u svrhu otkrivanja kategorija koje se odnose na uvjete koji su utjecali na promjene fenomena koji se proučava
- proučavani fenomen analizira se tako da se iz podataka iščitavaju kategorije koje se odnose na djelovanja, stavove i osjećaje koji su nastali kao odgovor na određene uvjete
- istovremeno se iz podataka iščitavaju i kategorije koje se odnose na posljedice određenih djelovanja, stavova i osjećaja koji su poduzimani.

Prema tome, u okviru navedenoga modela, osobna religioznost analizirana je na sljedeći način:

1. Pomoću metode kodiranja i konstantne komparativne analize iščitavaju se podatci u svrhu otkrivanja kategorija koje se odnose na uvjete koji su izravno ili neizravno utjecali na promjene proučavanoga fenomena religioznosti.
2. Istovremeno se podatci analiziraju i proučavaju kako bi se otkrile i one kategorije koje se odnose na proučavani fenomen religioznosti. Primjenom navedenoga modela fenomen religioznosti analizira se tako da se iz podataka iščitavaju sljedeći elementi:

- kategorije koje se odnose na religijska djelovanja koja su nastala kao posljedica određenih nepovoljnih uvjeta u kontekstu boravka u Vukovaru za vrijeme opsade grada 1991. godine ili boravka u srpskim koncentracijskim logorima. Pod religijskim djelovanjima podrazumijevaju se zapravo različiti oblici religijske prakse koja su se prakticirala u navedenim uvjetima
- kategorije koje se odnose na postojanje različitih religioznih osjećaja (Božje prisutnosti i zaštite), koji predstavljaju emotivno zasnovana religiozna iskustva Transcendentnoga bića
- kategorije koje se odnose na utjecaj određenoga religijskog djelovanja (religijske prakse) i religioznoga osjećaja (osobnog religioznoga iskustva) na pojavu određenih stavova i na individualno i društveno ponašanje pripadnika proučavane skupine u navedenom razdoblju.

3. Naposljetku se opisuju posljedice religijskih djelovanja te religioznih osjećaja i stavova na ulogu koju je osobna religioznost imala na individualno i društveno ponašanje civila, branitelja i zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima u navedenom razdoblju.

Kroz opisne priče, dakle, najprije su prikazani uvjeti u kojima su se nalazile ciljane skupine, koji su izravno ili neizravno utjecali na to da članovi odabranih ciljanih skupina poduzmu određeno religijsko djelovanje ili dožive određeni religiozni osjećaj. Potom su opisana sama religijska djelovanja te religiozni osjećaji i stavovi. Naposljetku su opisane posljedice poduzetih religijskih djelovanja ili doživljenih osobnih religioznih iskustava na pojavu određenih religioznih stavova te u konačnici na individualno i društveno ponašanje.

Objašnjenja dobivenih rezultata iznosi se paralelno s navođenjem citata, tako da su kroz opisnu priču opisane kategorije koje su proizašle iz analize podataka. To se čini iz razloga kako bi bilo jasno vidljivo na temelju kojih kategorija se razvila središnja kategorija pod nazivom *Individualni osobni odnos prema Transcendentnom,* kao i na temelju kojih kategorija je razvijena utemeljena teorija o ulozi religioznosti među katoličkim stanovništvom grada Vukovara za vrijeme opsade grada 1991. godine i poslije za vrijeme boravka u zatočeništvu u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

Naposljetku, nakon prikazanih opisnih priča, kroz koje su izneseni rezultati provedenoga kvalitativnog istraživanja, a prije samoga analitičkog prikaza rezultata istraživanja, predstavit će se i rezultati kvantitativnoga dijela istraživanja, provedenoga metodom standardiziranih strukturiranih intervjua. Cilj predstavljanja navedenih rezultata je primjenom triangulacijske tehnike povećati pouzdanost dobivenih rezultata kvalitativnim dijelom istraživanja. Stoga se kroz predstavljanje podataka prikupljenih metodom standardiziranih strukturiranih intervjua

želi dodatno potvrditi rezultate iznesene kroz opisnu priču. Pored toga kvantitativnim dijelom istraživanja želimo utvrditi postoji li značajnije povećanje osobne religioznosti među katoličkim stanovništvom grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine u odnosu na predratno razdoblje u Vukovaru.

5.1. Dimenzija civili u skloništima/podrumima tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine

Prva ciljana skupina nad kojom je provedeno istraživanje je skupina civila koja je za vrijeme opsade grada Vukovara, od 24. kolovoza 1991. godine do 18./19. studenoga 1991. godine, boravila u podrumima/skloništima. Smatra se da je za vrijeme opsade grada od strane srpskoga agresora u Vukovaru boravilo između 12.000 i 15.000 stanovnika, od kojih je oko 2000 bilo djece te oko 2.000 Srba (Borković 1995; Dedaković, Mirković-Nađ i Runtić 1997). Na početku rata kao skloništa su se najčešće koristili prostori kućnih podruma ili podrumske prostorije stambenih zgrada koje su stanari prenamijenili i opskrbili potrebnim namirnicama. Nakon što je boravak u podrumima postao preopasan, počela su se organizirati veća skloništa. Problem je postao nedostatak istih. Dobro uređenih atomskih skloništa nije bilo puno. Postojalo je atomsko sklonište u centru grada u sklopu stambenih zgrada na Olajnici, u sklopu stambenih zgrada u Borovu naselju, u tvornici „Borovo“ te u vukovarskoj bolnici. Uži centar grada, Slavija, osim podruma obiteljskih kuća, koristio je kao skloništa i stara skloništa ukopana u zemlji još za vrijeme Drugoga svjetskog rata, poput Wachslerova podruma u Ulici J. J. Strossmayera (Hubalek 2008: 183). Ostali dijelovi grada, primjerice Mitnica i Sajmište, koristili su uglavnom podrume obiteljskih kuća.

U gradu je također postojalo i nekoliko većih skloništa, no s obzirom na nepostojanje točnoga popisa većih skloništa ovdje ćemo navesti samo neka od skloništa koja se navode prema zapisanim iskazima svjedoka, danima unutar zbirke knjiga o Domovinskom ratu ili prema iskazima kazivača, danima tijekom provedenih dubinskih intervjua, od kojih su neka: sklonište u Strossmayerovoj ulici u sklopu Osnovne škole „Vladimir Nazor“, sklonište u Radićevoj ulici ispod crkve sv. Filipa i Jakova, sklonište u sklopu srednje tekstilne škole, skloništa u sklopu zgrada mjesnih zajednica, sklonište u sklopu „Varteksova” podruma, „Villova” servisa i druga.

Na temelju provedenoga istraživanja za dimenziju civila, u okviru metodologije utemeljene teorije, cilj ovoga poglavlja je dati opisnu priču kroz koju će se prikazati uloga fenomena religioznosti u procesu suočavanja civila s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskog rata u Vukovaru 1991. godine. Kako bi se prikazala uloga fenomena religioznosti kod skupine civila tijekom Domovinskog rata u Vukovaru 1991. godine na deskriptivan i eksplanatoran način, bit će prikazano kako su civili religijski djelovali te koje su religiozne stavove i osjećaje doživjeli s obzirom na okolnosti u kojima su se nalazili. Nadalje, s obzirom na cilj istraživanja bit će prikazane i posljedice njihova poduzetoga

religijskog djelovanja i nastalih religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje civila grada Vukovara.

Nakon detaljne analize prikupljenih podataka, provedene pomoću metode kodiranja i metode konstantne komparativne analize te ostalih pomoćnih tehnika, u okviru metodologije utemeljene teorije (teorijsko uzorkovanje, teorijska zasićenost, bilješke, dijagrami i uvjetno posljedične matrice), za dimenziju civila proizašle su sljedeće kategorije*:*

1. *Fizički uvjeti boravka u podrumima/skloništima*
2. *Psihički uvjeti boravka u podrumima/skloništima*
3. *Molitva*
4. *Razgovor s Bogom (Nebom – Transcendentnim)*
5. *Božja pomoć – zaštita*
6. *Spas života od Boga*
7. *Osjećaj Božje prisutnosti*
8. *Predavanje života u Božje ruke*
9. *Zahvalnost*
10. *Duhovna snaga – duševni mir*
11. *Osobna religioznost*
12. *Svećenici.*

Navedene kategorije u skladu su s paradigmatskim modelom (Strauss i Corbin 1998), prema kojemu su kategorije sortirane na način da se odnose:

- na kategorije koje se odnose na uvjete boravka u podrumima/skloništima tijekom opsade grada Vukovara, a koji su imali izravan ili neizravan utjecaj na promjene proučavanoga fenomena religioznosti (*Fizički uvjeti boravka u podrumima/skloništima; Psihički uvjeti boravka u podrumima/skloništima)*
- na kategorije koje se odnose na istraživani fenomen religioznosti iz kojih su vidljiva poduzeta religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji civila koji su nastali pod utjecajem okolnosti kojima su bili okruženi *(Molitva; Razgovor s Bogom (Nebom – Transcendentim); Božja pomoć – zaštita; Spas života od Boga; Osjećaj Božje prisutnosti; Predavanje života u Božje ruke; Zahvalnost; Osobna religioznost; Svećenici)*
- na kategorije koje se odnose na posljedice religijskoga djelovanja te religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje civila u navedenim uvjetima (*Duhovna snaga – duševni mir).*

S obzirom na to kako je prema navedenom modelu za proučavanje fenomena religioznosti ključan međuodnos između uvjeta, poduzetih religijskih djelovanja i posljedica religijskoga

djelovanja civila, rezultati će biti prikazani kroz predstavljanje međuodnosa između navedenih elemenata. Zbog veće preglednosti dobivenih rezultata u opisnoj priči najprije su prikazani uvjeti u kojima su boravili civili za vrijeme boravka u podrumima/skloništima, tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine i psihofizički uvjeti kod samih civila koji su doveli do poduzimanja religijskih djelovanja i pojave religioznih stavova i osjećaja. Potom je dan prikaz samih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja poduzetih kao odgovor na nepovoljne psihofizičke uvjete i uvjete boravka. Naposljetku su prikazane posljedice poduzimanja religijskih djelovanja te pojave religioznih stavova i osjećaja na ulogu koju je imala osobna religioznost na individualno i društveno ponašanje pojedinih civila za vrijeme boravka u navedenim okolnostima.

Prikaz uvjeta boravka civila u skloništima/podrumima za vrijeme opsade grada Vukovara i psihofizičkoga stanja civila dan je na temelju:

- proučavanja znanstvene i stručne literature o Domovinskom ratu u Vukovaru
- na temelju provedenoga istraživanja nad zapisanim svjedočanstvima u zbirci knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru
- na temelju iskaza kazivača svjedoka, danima tijekom provedenih dubinskih intervjua, u kojima su civili opisali svoj boravak u skloništima/podrumima.

5.1.1. Uvjeti boravka civila u podrumima/skloništima tijekom opsade grada

Na temelju proučavanja navedene literature vidljivo je kako su civili za vrijeme boravka u skloništima/podrumima, tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, pretrpjeli različite vrste nehumanih psihofizičkih uvjeta. To se prije svega odnosi na uvjete boravka civila u podrumima/skloništima gdje su civili bili izloženi višestruko nepovoljnim uvjetima: boravku u prenapučenim prostorima, često hladnim i neprimjerenim za dulji boravak, bez dovoljne opskrbljenosti vodom, hranom, odjećom i ostalim potrepštinama te lošim higijenskim uvjetima. Osim samih uvjeta boravka u podrumima/skloništima, koji su neizravno utjecali na promjene u religijskom ponašanju i pojavu religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja postojali su i oni uvjeti koji su izravno utjecali na religijsko ponašanje civila, a to su različite promjene u fizičkom i psihičkom stanju civila. Pod fizičkim stanjem civila podrazumijevaju se različita stanja od kojih su najčešća stanje umora i iscrpljenosti, gladi, promrzlosti, bolesti i ranjavanja, dok se pod psihičkim stanjem civila podrazumijevaju različiti osjećaji, poput osjećaja straha, tuge, bespomoćnosti, neizvjesnosti i izoliranosti.
Prema iskazima svjedoka vidljivo je kako je u početku bilo teško prihvatiti činjenicu da je počeo rat i svijest o tome u kakvoj se situaciji nalaze pa tako Mirković opisuje trenutak kada je postala svjesna ratnoga stanja:

> *Ivičino ranjavanje prilično je promijenilo moj odnos prema ratu. Do tada su smrt i ranjavanje bili nešto što se događalo drugim ljudima, onima koje nisam poznavala ili sam ih poznavala vrlo slabo. Mislim kako sam rat doživljavala kao nekakvu neodređenu opasnost, nešto loše što bi mi se iznenada moglo dogoditi, ali još nisam bila svjesna što to loše znači. Moje iskustvo rata još se uvijek svodilo na televizijsku sliku koja sa sobom uvijek nosi određenu količinu nestvarnog…, na osluškivanje eksplozija i pucanja, vijesti i glasine… Ipak tek kada sam ugledala ožiljke od metaka na Ivičinim leđima, kada sam pokušala zamisliti kako zadržava dah i prikriva bol da ga ne izdaju pred krvnicima koji su iznad njega stajali, kada bih pomislila da mu se to dogodilo u najnormalnijoj, svakodnevnoj, životnoj situaciji – na povratku kući s posla – tek tada sam postala svjesna kako se to može dogoditi bilo kome, kako se to može dogoditi i meni* (Mirković 1997: 108).

Nakon što su postali svjesniji ratnoga stanja koje nadolazi i svih opasnosti koje on nosi sa sobom, civili su polako počeli s pripremama života u podrumima/skloništima. „Život pod zemljom“ civili su pokušali organizirati najbolje što su mogli. Funkcionirali su kao mala zajednica u kojoj je svaka osoba imala određena zaduženja. Skloništa su pripremali za boravak na način da su izvana zaštitili prozore daskama ili vrećama pijeska, donijeli ležajeve, a neki su donosili i štednjake na drva kako bi mogli pripremati hranu i grijati prostor u kojem se nalaze. Oni koji su bili svjesniji situacije u kojoj se nalaze opskrbili su se i određenom količinom namirnica. U kućnim podrumima i manjim skloništima stanovnici su uglavnom samostalno pripremali obroke, dok su veća skloništa dobivala hranu koja se pripremala u zajedničkim kuhinjama. U gradu su postojale tri velike javne kuhinje: u Radničkom domu (restoran „Gradska kavana“), u hotelu „Dunav“, u sklopu tvornice „Borovo“ te nešto manja u Osnovnoj školi „Vladimir Nazor“. Nakon uništavanja Radničkoga doma i Hotela „Dunav“, glavna kuhinja postaje ona u tvornici „Borovo“, što će, nakon pada Lušca (naselja koje je povezivalo grad s Borovim naseljem), dovesti do problema u opskrbi cijeloga grada, koji će od tada biti prinuđen na korištenje konzervirane hrane, na traženje hrane po razrušenim kućama ili na organiziranje vlastitih manjih kuhinja (usporedi Brozović 2003a: 84; Slišković 2013: 57; Marić 2009: 63; Njavro 1992: 121; Pole 2008: 200; Šimunović 2003: 105).

Osim samih civila, veliku ulogu u organizaciji „života pod zemljom“ imale su i civilne institucije grada koje su se morale prilagoditi novonastalim okolnostima i postići normalno funkcioniranje grada. Civilnim životom upravljao je Krizni štab Općine na čelu s Marinom Vidićem-Bilim. Krizni štab bio je zadužen za organiziranje djelatnosti koje su neophodne za funkcioniranje grada u ratnim okolnostima poput: obrane grada, opskrbe grada vodom, strujom, osnovnim prehrambenim proizvodima, rukovođenjem poslovima bolnice, vatrogasne službe, transportom, brigom o poginulima, komunikacijama, platnim prometom i organizacijom skloništa (Dedaković, Mirković-Nađ i Runtić 1997: 252). Organizacija civilnoga života u samim skloništima u Vukovaru za vrijeme opsade grada 1991. godine sastojala se od sljedećih elemenata: svako veće sklonište imalo je zapovjednika skloništa, cjelodnevnu, naoružanu stražu i skupinu ljudi koja je bila određena za organizaciju prikupljanja vode, hrane i higijenskih potrepština. Veća skloništa imala su i medicinsku sestru, a u atomskom skloništu u sklopu tvornice „Borovo“ bila je organizirana i pomoćna bolnica. Nadalje, osim oko organizacije života u skloništima/podrumima civilna zaštita bila je zadužena i za sljedeće elemente civilnoga života: klanje životinja i razvoženje mesa po skloništima i javnim kuhinjama, dopremu lijekova, vode, odvoz i sahranjivanje mrtvih, popravak oštećenih objekata, popravak električne energije, popravak guma u sklopu tvornice

„Borovo“, odvoz i saniranje smeća, spaljivanje i uklanjanje mrtvih životinja s ulice (usporedi Brozović 2003a: više iskaza 67, 181, 183, 184, 199–205, 209–215, 222–231; Njavro 1992: 98–99; Runtić 1999: 197–204).

Najorganiziranije sklonište bilo je u sklopu tvornice „Borovo“, gdje je u podzemlju organiziran mali grad pa je tako postojala kuhinja, pekara, 24-satno napajanje strujom te pomoćna bolnica.

Iz opisa života u podrumima/skloništima, koji je najbolje prikazan u zapisanim svjedočanstvima u okviru zbirke knjiga o Domovinskom ratu, vidljivo je da su civili većinom boravili u neljudskim uvjetima, u prostorima koji su bili neprimjereni za dulji boravak ljudi u njima. Podrumi/skloništa bili su hladni, mračni i prenapučeni prostori, s nedovoljnim brojem ležajeva. Isto tako vidljivo je da su se civili suočavali s nedostatnom količinom hrane i vode, ali i potpuno neprimjerenim higijenskim uvjetima. Tako jedna stanovnica grada Vukovara, koja je za vrijeme opsade grada boravila u skloništu „Nove obućare“, u sklopu tvornice „Borovo“, opisuje uvjete boravka u tom skloništu ovako:

> *Bila sam završila u skloništu ‘Nove obućare’. Život u skloništu je, najbolje reći, patnja. Onaj tko to nije doživio, taj ne zna što je strah, što su neljudski uvjeti. Bilo nas je toliko naguranih da nije bilo dovoljno ležaja. Nitko nije bio reagirao kad bi mu preko ležaja prešao miš ili žaba. Spavali smo na smjenu: dok su jedni ležali, drugi su šetali po prostoru. Stariji nemoćni mogli su zadržati ležaj. U prostoru je bio muk i tišina. Nismo imali informacija iz vanjskog svijeta. Ponekad bismo na malom tranzistoru slušali Sinišu Glavaševića. Bila sam sama u tome paklu, no bilo mi je lakše jer sam znala da su moja djeca na sigurnome. Mnogi su roditelji bili u užasnom strahu zbog djece, više nitko od njih nije razmišljao o svojim životima. Mala su se djeca bila previjala uz roditelje. Nemate što za pojesti i sa čime se oprati, ne ići na WC i po 15 dana, to zna samo onaj koji je bio s nama* (Slišković 2013: 73–74).

Iz opisanih uvjeta boravka u drugom atomskom skloništu, u sklopu stambenoga naselja Olajnica, također je vidljivo da su civili bili suočeni s nedostatkom hrane i vode, ali i bolestima koje su bile posljedica loših higijenskih uvjeta (Brozović 2003: 84; Njavro 1992: 119, 123; Šimunović 2003: 118–119; Slišković 2013: 134, 266) i hladnoće (Njavro 1992: 120; Šimunović 2003: 116; Slišković 2013: 239):

…Teška glad kad ti crijeva traže hranu, a ti jednu konzervu ribe dijeliš na tri odrasle osobe i dvoje djece. Kad dolaziš u dvojbu da opereš prljave ruke kojima hraniš djecu, ili da tu istu vodu sačuvaš za piće? Pa kad padne kiša zahvališ Bogu, jer onda imaš vode i za ruke i za piće. Velike infekcije dišnih putova, visoke temperature, a lijeka nema… Mirisi mokraće i izmeta koje smo mirisali ne bi mogli suzbiti ni najskuplji francuski parfemi… (Smek 1995: 50)

Sljedeći citat kazivačice odnosi se na opisane uvjete boravka u podrumima. Iz njega je vidljivo da su se i civili u manjim skloništima (podrumima) suočavali s teškim i nehumanim uvjetima boravka. Najveću poteškoću predstavljalo im je pripremanje hrane i nabavka vode te su se stoga morali svakodnevno snalaziti na raznorazne načine kako bi, u navedenim uvjetima imali, barem jedan dnevno, topli obrok i vode za osnovne potrebe:

U samom početku smo mi imali struju, imali smo ljude koji su nam povremeno dolazili, to su uglavnom bili gardisti koji su znali nešto oko struje, nešto oko telefona i oni su dolazili kod nas i povremeno nas obilazili, pojeli nešto, popričali s nama, i tako. Uglavnom, struje i vode mislim da smo imali negdje tamo do polovice desetog mjeseca, a onda je sve to nestalo i onda smo se morali snalaziti kako znamo i umijemo. Što se tiče prehrambenih proizvoda, u početku smo to, najviše kruh, dobijali preko trgovina ili smo išli u silos. Tamo gdje je sada trgovina 'Lidl', tu je bila pekara. To je bio već deseti mjesec. Tamo smo znali ići po kruh. Nije to bio kruh ustvari, nego neke vrste lepinje. Ali već tamo početkom desetog mjeseca smo mi morali naći nešto za kuhanje s obzirom da vani više nismo mogli kuhati jer smo zapravo kuhali do tada vani. Ono, stavili četiri bloka i na njega šerpu ili šta bilo i tako smo kuhali. Doručak je bio suha hrana, večera isto tako, a za ručak smo svaki dan kuhali, do zadnjeg dana dok smo bili tamo. Međutim, obzirom na to granatiranje svaki dan i bombardiranje sve učestalije, više nismo mogli vani kuhati. Onda smo kod jednih susjeda našli onaj klasični šporet na drva i ugalj za kuhanje u jednoj garaži. To smo prenijeli dole u ložionu gdje smo bili mi. Bila sam ja i bile su moje kolegice N., D. i V. T… Tu u ložioni smo našli mjesto. I obzirom da je bio dobar

dimnjak, tamo smo stavili šporet. Onda smo praktički stalno bili unutra, nismo nigdje izlazili. Vode je bilo sve manje i manje. Kupili smo kišnicu uglavnom. Imali smo dezinfekcijska sredstva za vodu, i to smo koristili. Onda praktički voda treba stajati, mislim nekih dvadeset i četiri sata i nakon toga se može upotrijebiti i za kuhanje i za piće. Međutim, ovaj, s vremena na vrijeme smo odlazili na bunar kad smo, pa 'aj'mo reći, ocijenili da neće pucati, ali to nikad nisi znao, je l'. I onda donesemo koliko donesemo, a ostalo smo koristili kišnicu. A dao Bog bilo je kiše dosta. Tako da smo imali i problema, jer je gornji dio ploče bio ispucao pa je to curilo dole, pa smo tako znali čitave noći skupljati gore po plafonu vodu sa onim zogerima spužvenim, da nam ne pada po ljudima. Strašno je bilo (Ana).

U teškim i neljudskim uvjetima boravka u podrumima/skloništima sljedeća svjedokinja navodi da je sve drugo bilo nevažno, važno je bilo samo preživjeti. Svakodnevnicu je obilježavalo strahovanje za vlastiti život, ali i život članova svojih obitelji, pomiješan s nadom u skorašnji prestanak ratnih stradanja i razaranja od strane srpskoga agresora. Neizvjesnost i izoliranost od vanjskoga svijeta ublažavalo je jedino slušanje Radio Vukovara, na kojem se svakodnevno izvještavalo o ratnim stradanjima i razaranjima. Piše isto tako da je njihova zajednica u zgradi Šumarije bivala svakim danom sve veća i da nisu imali nikakve uvjete za normalan život:

…svakodnevnica je tekla naizgled tiho, sa strahom i nadom…, potom je *…nestalo struje, a onda i vode, stoga su uvjeti za normalan život bili sve teži… svakog dana podrumski zidovi bivaju sve niži i niži* (Kumpf 1999: 50, 55, usporedi Sablić 2000: 37–38; Njavro 1992: 119; Pole 2008: 194; Mravak 1993: 64; Šimunović 2003: 70–74; Slišković 2013: 263–265).

Nadalje, bilo je nebrojeno puno situacija gdje su i sami civili stradavali, najčešće kada se, u trenutcima kraćih zatišja, željelo, makar na kratko, otići provjeriti u kakvom je stanju kuća, otići po hranu ili vodu, ali se pogibalo i unutar skloništa jer su mnoga skloništa, nakon što bi se urušila kuća iznad njih, postala nesigurna:

U Vukovaru na sve strane gori. Ranjenima i mrtvima više se ne zna broja. Hrane i vode sve je manje. Mnogi stradaju u potrazi za hranom i vodom, a

više nije sigurno ni u podrumima jer više nema kuća da ih zadrže na površini. Straha više nema. Borba za opstanak potiskuje i bolest i strah i nemoć, gotovo sve dobre i loše emocije koje čovjek ima (Marić, 2009: 62).

Iz sljedećega citata o stradanjima civila također je vidljivo da su civili najčešće stradavali zbog izlazaka iz podruma/skloništa u potrazi za hranom, vodom ili nekim osobnim predmetom:

…A bilo je, eto, i da su nam neki korisnici poginuli u međuvremenu. Bilo je ljudi koji su, unatoč upozorenju, išli gore tražiti neke stvari. Ljudi, k'o ljudi, idu tražiti nevažne stvari i onda poginu (Ana).

Za vrijeme boravka u podrumu, civili su se isto tako suočavali i s prirodnom smrću. Mnogim je osobama bilo preteško vidjeti potpuno uništeno ono što su stvarali čitav život:

Punica je recimo vid'la svoju kuću i bilo je gotovo. A onda je trebalo kćeri njene smiriti. Onda je bilo što učiniti, umotati je, na papirić napisati ime i prezime, adresu i onda je jedan momak, koji je imao prikolicu, na sreću, da je odveze do bolnice i posle da je sahrane. Ružno, teško, strašno (Dražen).

Tijekom studenoga situacija se počinje dodatno pogoršavati. Pojavljuje se problem nedostatka hrane, lijekova, vode, higijenskih potrepština, a nastupa i sve hladnije vrijeme. U takvim uvjetima fizičko stanje civilnoga stanovništva postaje sve teže. Svakodnevno su suočeni s glađu i iscrpljenošću, a s obzirom na sve veću hladnoću, pojavljuju se i razna oboljenja.

Navedeni brojni nepovoljni uvjeti, za vrijeme boravka civila u podrumima/skloništima, doveli su s vremenom i do sve težega psihičkog stanja. Sve lošije psihičko stanje civilnoga stanovništva bilo je prvenstveno prouzrokovano svakodnevnim strahom za vlastiti život, ali i za živote članova njihovih obitelji koji su se nalazili na ratištu. Prema iskazu sljedeće svjedokinje vidljivo je da su strah i neizvjesnost za vlastitu sudbinu svakim danom postajali sve veći. Strah je obilježavao svaku minutu njihova života. Ono što je vidljivo iz navedenog citata, ali i iskaza drugih svjedokinja i kazivačica, jest da su žene najviše strahovala od zlostavljanja silovanjem, ali i od različitih tehnika mučenja koje su neprijatelji provodili prije

samoga ubijanja (Brozović 2003a: 327, 333; Njavro 1992: 118, 131; Slišković 2013: 110, 125; Šimunović 2003: 103):

> *Taj strah… u njemu su bili skupljeni svi ostali strahovi: strah od zlostavljanja, slijepe osvete, mučenja i stotinu načina smrti* (Međimorec 2004: 193).

Iz sljedećega iskaza također je vidljivo da je među ženama ponajprije bio prisutan strah od zlostavljanja:[5]

> *Nisam se plašila smrti moje ili njene već svih onih muka i poniženja za koje sam čula da trpe žene sa Sajmišta u 'Modateksu'* (Marić 2009: 72).

Nadalje, na sve lošije psihičko stanje civila utjecala je i svakodnevno prisutna patnja izazvana strahom od pogibije ili ranjavanja članova obitelji:

> *Velika hladnoća, mrkli mrak i prazan želudac nisu mogli prevladati moje bolne i jako tužne misli. I tako mi je sjedeći lice bilo potpuno mokro, bolne su mi suze za suzama tekle niz obraze, a u grudima sam osjećala veliki pritisak. Pitala sam se: 'O, Bože, što li se sve to događa?' No, iz te situacije nije bilo izlaza* (Slišković 2013: 272).

Ono što je najviše većinu civilnoga stanovništva dovodilo u teško psihičko stanje bila je pogibija bliskih osoba ili članova njihovih obitelji. Susrete sa smrću i gledanje bliskih ljudi u trenutcima umiranja civili su doživljavali gotovo svakodnevno. Posebno su bili teški ti trenutci jer bi obično te osobe bile ozlijeđene do neprepoznatljivosti:

> *Susreti sa smrću bili su svakodnevni. Uvijek je umirao netko poznat, netko drag. Najgori mi je ipak bio onaj 27. rujan 1991. godine kada je došla moja susjeda i rekla mi da mi je poginula mama. Upravo sam bila došla iz noćne smjene i, ne vjerujući joj, pošla sam s mužem prema 'Slaviji', prema ujakovoj kući. Njegov smo podrum smatrali najzaštićenijim mjestom, a nije*

[5] Zlostavljanje žena opisano je u poglavlju *Civili i branitelji zatočenici u srpskim koncentracijskim logorima* (stranice od 139 do 182).

bio, nije bilo takvog mjesta u Vukovaru. Ušavši u podrum koji je bio osvijetljen dnevnim svjetlom, jer je protutenkovska granata ostavila golem otvor sa sunčane strane, ugledala sam uza zid skvrčeno tijelo u lokvi krvi. Rekla sam samo: 'Pa ona nema glavu!' (Slišković 2013: 19).

U sljedećem iskazu kazivačica je opisala trenutak kako se osjećala kada su dvije štićenice Doma za umirovljenike, u kojem je ona tada bila zaposlena, smrtno nastradale od posljedica granatiranja Doma:

Onda me je slomilo, stvarno sam bila šokirana, jer nikad nisam bila u blizini tako okrutne smrti kao što se onda dogodilo. Onda su nam dvije korisnice poginule. Ova jedna bila je mrtva već odmah, a ova druga, bez obzira što joj je praktički utroba i tijelo bilo prepolovljeno, još je bila živa. Od tog momenta ja sam bila izvan sebe, onda mi je bilo i mučno i povraćala sam. Ja ne mogu opisati taj osjećaj koliko je to strašno kad se tako suočiš s takvim stvarima (Ana).

Slijedom navedenoga, na sve lošije psihičko stanje supruga i majki utjecao je i osjećaj bespomoćnosti i napuštenosti od sviju. Sve više su osjećale da su prepuštene na milost i nemilost neprijatelju:

Napušteni od svih i prepušteni na milost i nemilost neprijatelju koji je dovlačio sve više oružja i sve više razarao grad (Kumpf 1999: 55).

Stoga su sve više osjećale da nemaju nikakvu mogućnost kontrole nad situacijom u kojoj su se nalazile one same, ali i članovi njihovih obitelji. Iz iskaza sljedeće svjedokinje vidljivo je da su, u trenutcima neizvjesnosti za vlastitu sudbinu i sudbinu članova svojih obitelji, jedino mogle bezvoljno i bespomoćno sjediti i iščekivati:

…Očajnički sam željela na tim vratima ugledati moga muža ili nekog od mojih dečki, mojih 'divljaka', kako sam ih od milja zvala. U takvim večerima pojeli bismo večeru, onako usput, mehanički. Osluškivali smo i životarili u tom mraku, bez struje i nismo imali volje ni za što što bi nam

skratilo vrijeme. Sav život se ispraznio i pretvorio u veliko čekanje (Njavro 1992: 125).

Na ovih nekoliko svjedočenja o uvjetima boravka u podrumima/skloništima jasno je kako je bilo veoma teško prihvatiti samu činjenicu rata, a posebice svijest o fizičkim uvjetima i psihičkih uvjetima boravka u podrumima/skloništima. Civili su se suočavali s nedostatkom osnovnih potrepština za život i sa svim opasnostima u ratu, a prije svega smrću i ranjavanjem. No, pitamo se dalje, primjenjujući metodologiju utemeljene teorije, koja je uloga religije, o čemu će pak biti riječi u sljedećem tekstu.

5.1.2. Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji civila tijekom opsade grada

U takvim teškim i nehumanim uvjetima boravka, gdje se većina civilnoga stanovništva nalazila u teškom psihofizičkom stanju, civilno stanovništvo okrenulo se molitvi i osobnoj vjeri jer je to bio jedini način kojim su mogli pokušati kontrolirati situaciju u kojoj su se nalazili i umanjiti osjećaj bespomoćnosti. O tome svjedoči svjedokinja koja navodi kako se često obraćala Bogu jer ju je samo on razumio i samo joj je on mogao pomoći:

> *Gospode, tebi se često obraćam, jer samo ti znaš koliko mi je u srcu bola. Samo ti znaš koliko neisplakanih suza plačem, za kućom, sinom, svojim gradom* (Smek 1995: 76).

Na temelju analize prikupljenih podataka došli smo do zaključka kako su se civili, u navedenim teškim psihofizičkim uvjetima okrenuli svojoj osobnoj religioznosti, kao jedinom načinu koji im je pomogao izdržati u takvim uvjetima. Isto tako, iz podataka je vidljivo da se osobna religioznost prakticirala na jedan osobit, individualan način odnosa prema Transcendentnom biću, koji je bio određen navedenim uvjetima u kojima su se civili nalazili. Osobno ponašanje i odnos prema Transcendentnom biću kod skupine civila prakticiralo se ponajprije putem osobnih molitvi u kojima se individualnost očitovala tako da su kroz molitvu tragali za svojim osobnim načinom odnosa prema Transcendentnom biću, ovisno o specifičnim okolnostima i poteškoćama kojima su bili okruženi. Stoga su civili najčešće oblikovali vlastite molitve s konkretnim molbama, koje su ovisile o specifičnim okolnostima i poteškoćama kojima su bili okruženi, dok su konvencionalno oblikovane molitve puno rjeđe prakticirali u obraćanju Transcendentnom biću.

Pored osobnih molitvi iz podataka je vidljivo da su pripadnici skupine civila prakticirali i zajedničke molitve i svete mise u podrumima/skloništima, ali u puno manjoj mjeri negoli osobne molitve.

Osim religijskoga djelovanja, iskazanoga ponajprije kroz osobnu molitvu, iz podataka je vidljiva i pojava određenih religioznih stavova i osjećaja, za koje se, na temelju analize podataka, došlo do zaključka da su određivali cjelokupno ponašanje civila za vrijeme boravka u skloništima/podrumima. Oni se prvenstveno odnose na osjećaj Božje prisutnosti i zaštite u trenutcima u kojima im je bio ugrožen život, koji je, uz prakticiranje religijskih djelovanja, utjecao na pojavu određenih stavova:

- kako ih je Bog jedini štitio i čuvao

- kako im je život spašen jedino uz Božju pomoć
- kako im je život/sudbina bila jedino u Božjim rukama
- kako jedino Bogu ili nekome od svetaca, kojima su se obraćali, mogu biti zahvalni što su preživjeli razdoblje opsade grada i izlazak iz grada nakon pada
- te u konačnici kako im je jedino njihova osobna religioznost pomogla da lakše podnesu nehumane uvjete boravka u skloništima/podrumima i različite vrste teških psihofizičkih stanja koja su proživljavali za vrijeme boravka u skloništima/podrumima.

Na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo je da su se civili u svojim osobnim molitvama najčešće obraćali Bogu, a potom Gospi, svetom Antunu i Isusu Kristu.
U obraćanju Bogu najčešće mu se obraćaju za pomoć u preživljavanju članova njihovih obitelji koji su se nalazili na ratištu. Najčešće su to bili sinovi ili supružnici za koje su se svakodnevno molile majke ili supruge kako bi preživjeli boravak na ratištu i vratili im se živi kući:

> *Da, Dejo, danas ćemo pisati tati… Reći ćemo mu da ga volimo i strepimo za njega, tamo na ratištu. Moli dragoga Boga da ga čuva i vrati nam ga živ* (Smek 1995: 16).

Drugi primjer:

> *…čekajući ga, sklopljenih ruku sam hodala s jednog na drugi kraj stana i molila Boga da mi se vrati živ. Trenutci kad bih ga ugledala na vratima kako ulazi, kako se vraća, dakle, ti su trenutci najljepše što mi se događalo u životu…* (Njavro 1992: 118).

Treći primjer:

> *Najveći bi' dio dana provodile u šutnji, molitvi ili šaputanju u manjim grupama. Mnoge su se molile za svoje muške, za čiju sudbinu nisu ništa znale* (Međimorec 2004: 207).

Nadalje, kroz molitvu su se obraćali Bogu i u trenutcima kada su strahovali za vlastite živote, moleći ga za pomoć da prestane rat:

> *Ali bez molitve nije prošla niti jedna večer, niti jedna noć, pogotovo kad je žestok napad bio. Onda su se sabrale glave. Svi su molili kad je počelo da grmi i da puca, svatko je našao neku svoju nišu u kojoj se molio za konačno slobodno sutra. I onaj tko je bio nevjernik i taj se prosvijetlio i molio s dušom… 'Daj, Bože, da prestane, molim Te pomozi nam!'* (Dražen).

Slijedom navedenoga, u osobnim molitvama obraćali su se Bogu i za pomoć u trenutcima žestokih napada, da ih spasi, da im pomogne da prežive ratna razaranja:

> *Uvijek sam se molila, uvijek, nekako me molitva spašavala. Znate, uvijek kada su padale bombe ili ono kad je bilo zlo veliko, uvijek sam se molila Bože, molim te, spasi me!* (Jelena).

Nadalje, civili su se u osobnim molitvama obraćali Bogu za pomoć pri traženju načina bijega iz vlastite tjeskobe:

> *Meni se recimo događalo često, kad je bilo recimo teških situacija i kad nam je, ono već pri kraju, kad nam je ušla jedna granata u to skladište gdje smo imali lijekove ili kad nam je već bilo probilo krov gore i tako u tim situacijama. Onda kad odeš, ja sam znala obično reći ovima gore: 'Ja odoh sad spavati!' naljutim se na sve to. N. viče za mnom: 'Pa di ćete sad spavat'?' A ono gruvaju granate, k'o kiša padaju. I ja odem i legnem i pokrijem se i samo kažem: 'Bože, pomozi mi!' Je l' ti vjeruješ da sam ja uvijek u takvim situacijama za nekih pet, šest minuta uvijek zaspala* (Ana);

ili za pomoć u ublažavanju straha:

> *…To strašno jaukanje oružja u noći, budi osjećaj skorog i neminovnog nestanka… Skutrile smo se u kutu, stisnute u klupko. Jedni su šaptali molitvu, drugi jecali, a svi smo bili užasno prestravljeni* (Kumpf 1999: 78).

U molitvama su se isto tako obraćali Bogu da im pritekne u pomoć i pruži snagu kako bi izdržali neljudske uvjete u kojima su se nalazili:

> *...Molili smo dragoga Boga samo da nam dâ snage izdržati. Gledali smo ranjenike, majke s djecom i starce kako na svojim mjestima, ležajima, mole najuzvišenije biće da nam pritekne u pomoć… ljudi su se okretali svojoj unutrašnjosti, svome biću, kroz tihe molitve Spasitelju* (Slišković 2003: 40).

Iz sljedećega primjera vidljivo je da su se civili obraćali Bogu za pomoć i u trenutcima kada se među civilima pojavio nedostatak hrane, kada su sve češće počeli osjećati glad:

> *U sklopu je obućare bila i kuhinja. Ondje bi se nešto skuhalo, pa bi se donosilo u sklonište. Tada bismo stajali u redu da dobijemo koricu kruha i nešto za pojesti sa žlicom. Uzela bih koricu kruha, stisnula je u ruku i počela razmišljati: 'Bože, da mi je malo onoga otpada koji smo znali davati svinjama, pa da se najedem!' Ali Bog je dao snage da budemo zadovoljni i s onime malim što bismo dobivali. Sklonište je bilo puno žena, djece i staraca… Najgora je bila neizvjesnost što će biti s nama i proživljavanje onoga straha kad ćemo doći na red da se susretnemo s četnicima* (Slišković 2013: 73–74).

Naposljetku, civili su se obraćali Bogu u svojim molitvama i u trenutcima izlaska iz grada i pokušaja proboja kroz tzv. „Kukuruzni put“, koji su još nazivali i „Put spasa“ (Križni put). Iz citata je vidljivo da ih je cijelim putem pratila molitva Bogu da ih štiti i čuva, ali i pruži potrebnu snagu kako bi izdržali sve što ih očekuje u proboju kroz „Kukuruzni put“. Taj put, koji je bio jedini mogući izlaz iz grada, zapravo je pružao vrlo male šanse za siguran izlazak iz grada jer je bio prepun mina, tenkova i okružen srpskom neprijateljskom vojskom. Jedna stanovnica Vukovara opisuje kako im je za dolazak do Vinkovaca trebalo četiri noći, ali da joj je, unatoč gladi, žeđi i sve slabijoj fizičkoj snazi, molitva pomogla da bude ustrajna i izdrži put do kraja:

> *Tada sam već bila posve sigurna da se moramo izvući pa sam tako nakon prvog dana hoda dobivala sve više i više snage, a da nisam ništa jela ni pila.*

Cijelo sam vrijeme molila. Već nam je počelo ponestajati fizičke snage, ali ne i ustrajnosti (Slišković 2013: 334–335).

Iz svih navedenih primjera obraćanja Bogu vidljivo je kako je molitva civila bila osobna, odnosno određena prema specifičnim potrebama i osobinama pojedinačne osobe. Stoga su se civili obraćali Bogu u svojim molitvama: kako bi pomogao u preživljavanju njima, ali i članovima njihovih obitelji koji su se nalazili na ratištu; da im pomogne da prestane rat; kako bi im pomogao da se lakše nose sa strahom i pružio im snagu da izdrže neljudske uvjete u kojima su se nalazili; da učini čudo, da prestanu razaranja i da pomiri dva zaraćena naroda; kako bi im pomogao u trenutcima izlaska iz grada i pokušaja proboja kroz tzv. „Kukuruzni put".

Sljedeća molitva najbolji je primjer osobne, samostalno oblikovane molitve, gdje se jedna ženska civilna osoba obraća Bogu s konkretnom molbom, da učini čudo, da prestane razaranje i pomiri dva zaraćena naroda:

Gospode, sagradi, molim te, most života! Spoji ponovno dunavske obale, učini ga ponovno rijekom života. Znam, Gospode, da takav most postoji, znam i to da se rijetki na njega uspinju. Njegovo ime je Dostojanstvo. Učini čudo, vrati rijeci života njen sjaj, otjeraj kopce što mute njene vode, povrati ribe u život, vrati pecaroše na dunavske obale (Smek 1995: 13).

Nadalje, osim pojave religijskoga djelovanja, prakticiranoga ponajprije kroz osobnu molitvu, iz podataka je vidljiva i pojava ranije navedenih religioznih stavova i osjećaja, za koje se, na temelju analize podataka, došlo do zaključka da su određivali cjelokupno ponašanje civila za vrijeme njihova boravka u podrumima/skloništima tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine. Prije svega kod svih kazivača i većine zapisanih svjedočanstava vidljiv je osjećaj *Božje prisutnosti i zaštite* u trenutcima u kojima im je bio ugrožen život:

Ja mislim da se meni to dogodilo kad sam išla, to je bio već početak 11. mjeseca, išla sam tu dole do Građevinara. Građevinar je bio ovdje iza Županije. Tu sam išla da vidim, išla sam da vidim da li imaju neke nove informacije za muža, jer je on ostao odsječen u Borovu naselju. I kad sam se vraćala nazad K. me baš upozorio, kaže: 'Pazi sad kad ideš nazad, gore na Milovom brdu su već tenkovi.' Ustvari su se iznenadili i kad sam došla jer

nisu mogli vjerovat' da sam prošla taj most. Ali stvarno tada kad sam dolazila, ništa nije bilo. I ja sam se vraćala nazad i došla sam do ove robne kuće vukovarske, Veleprometove. I tu me zaustavio jedan naš gardist da ga povezem, on ide na Slaviju, na liniju obrane. I sjeo je on u auto. Ja sam odmah krenula i odmah prebacila u treću i dodala gas do daske, praktički sam preletila taj most. I onda su metci fijukali na sve strane. Ja sam preletila preko toga mosta i otišla sam iza Radničkog doma i nisam se mogla zaustavit' do tu di je Vuteks trgovina. I tu sam stala, noge su mi se odsjekle. Jednostavno nisam mogla doći sebi. I zato mislim da u toj situaciji samo Božja pomoć i zaštita, nema tu da si sad bio pametan pa to preletio. Tada su već imali veći dio grada pod kontrolom, ...to je već bilo pred pad (Ana).

Sljedeći kazivač tako opisuje posebnu situaciju, koja je obilježila cijeli njegov daljnji boravak u skloništu, kada je od jednoga branitelja dobio noćnu svjetiljku za koju je on vjerovao da je predstavljala znak da je Bog uz njega i da ga na taj način štiti i čuva. Kazivač isto tako navodi da se taj događaj jako teško može objasniti riječima, ali da se preko toga branitelja i svjetiljke osjećao povezanim s Bogom. Nadalje navodi da je ta svjetiljka za njega predstavljala jedno svjetlo, nadu i na taj način mu pružala snagu da izdrži sve nepovoljne psihofizičke uvjete u kojima se nalazio:

Branitelji, naši dečki koji su tamo bili, bilo je tu i mojih đaka, [hmm]moram to ispričati. Jedan je vidio mene da ja s baterlampom šetam, kaže: 'Profesore, šta je?' Pa reko': 'Evo noćas ako izdrži dobro!' On kaže: 'Evo vam moja!' A onda on tu noć pogine. I to je, kako bih rekao, bilo jedno moje svjetlo. On je bio moje svjetlo, preko njega sa Svevišnjim. To se dogodilo možda mjesec dana prije pada. Ta svjetiljka mi je dala snagu izdržati. [hmmm, zastaje, pa nastavlja i kaže:] *To se, ti događaji se jako teško mogu objasniti riječima* (Dražen).

Sljedeći iskaz kazivačice također potvrđuje da su civili, unatoč osjećaju bespomoćnosti i nemogućnosti kontrole nad situacijom u kojoj se nalaze, imali nadu u spas i preživljavanje, koju im je pružao osjećaj da je Bog uz njih, da ih štiti i čuva:

> *Znam da nam nema pomoći, a ipak u dubini duše osjećam da je Bog s nama i da nam je on jedina svjetlost* (Marić 2009: 67).

Sljedeći iskaz odnosi se na još jedan primjer u kojem je svjedokinja opisala da je imala osjećaj Božje blizine i zaštite u trenutcima proboja kroz „Kukuruzni put“. Svjedokinja opisuje situaciju kada su uporno pokušavali upaliti vatru, ali im to nikako nije uspijevalo. Na koncu se ispostavilo da im je na taj način spašen život jer bi ih inače primijetila neprijateljska vojska koja se nalazila u neposrednoj blizini:

> …M*eđutim, Bog je bio s nama i nije nam dao da upalimo vatru. Kroz kukuruzni put* (Slišković 2013: 331).

Nadalje, kao posljedica religijskoga djelovanja i osjećaja Božje prisutnosti i zaštite vidljivo je među civilnim stanovništvom i postojanje određenih religioznih stavova. Prije svega, kod većine civila vidljiv je stav da je Bog bio jedini koji ih je štitio i čuvao te da im je jedino Bog pomagao u spašavanju života u navedenim teškim uvjetima boravka u Vukovaru za vrijeme opsade grada od strane srpskoga agresora:

> *...živu si glavu mogao pokušati sačuvati jedino ako si bio u dobrom podrumu, skloništu ili ako te dragi Bog sačuvao* (Slišković 2003: 308).

Sljedeći citati odnose se na opise nekih konkretnih situacija u kojima se civilnim osobama život našao u neposrednoj opasnosti, na temelju kojih je vidljiv stav da su ih preživjele samo uz Božju pomoć i zaštitu:
Prvi primjer:

> *Taman je počeo napad kad sam ja počela vaditi krompir. I onda sam se ja sakrila ispod jednog balkona, ali ispod dole, što te recimo ne može zaštiti nikako. I hvala Bogu, eto, preživjela sam, a jedna je granata grunula točno na to mjesto gdje je i bio krumpir. Meni nije falilo ništa, ni jedan geler me nije pogodio* (Ana).

Drugi primjer:

> *A isto tako je bilo i sa korisnicima našim. Recimo, nama je isto jedna granata udarila na sama vrata. To su bila vrata za utovar, istovar drva i uglja. Limena, obična limena vrata. I tu su svi dole korisnici bili smješteni, na madracima spavali, bilo je njih tu sigurno jedno tridesetak u toj velikoj prostoriji. I ujutro, kad smo mi ustali, vidjeli smo da je od gelera i na zidu bilo rupa. I u tim madracima je bilo gelera i svugdje. Ni jedan jedini korisnik nije dobio geler ni na jednom mjestu. Zanimljivo, nikoga nije pogodilo, ni jedan komadić. A na sve strane bilo je gelera od te granate. To jednostavno ne možeš drugačije objasnit nego samo Božjom pomoći* (Ana).

Treći primjer:

> *Nije imao kuda s granatom u rukama, stajao je na krovu, dok su zrakoplovi mitraljirali iznad njega i oko njega. Samo ga je dragi Bog spasio od sigurne smrti* (Slišković 2003: 186).

Naposljetku, iz sljedećega primjera vidljivo je da su civili smatrali da im je samo Bog pomogao u preživljavanju i tijekom uspješnoga izlaska iz grada nakon njegove okupacije od strane srpskoga agresora:

> *Definitivno je molitva nama jako puno pomogla, meni barem osobno, a ja vjerujem i ostalima koji su se molili s nama. To je nešto što jednostavno čovjek ima u sebi. Ja bi' tako to rekla. I kad smo izlazili iz Vukovara, mi smo praktički ostavljeni na milost njima koji su nas čekali. Nismo znali šta će biti s nama. Očekivali smo najgore, ali ja mislim da je u tom izlasku našem samo Božja ruka pomogla, ništa više. To je bilo, to ne možete opisati. To mora čovjek doživjeti. Nekad sam svojevremeno gledala u filmovima kako vode Židove i šta im se sve događalo. Jer čovjek ne može zamisliti da su ljudi tako okrutni i da takve stvari mogu raditi. Ali, kažem, mi sa Mitnice, bez obzira što su se nama toliko prijetili, jer smo mi čuli na motorolama od branitelja onih zadnjih dana kad je to već bilo na izmaku i kad smo znali da*

će Vukovar pasti, znali smo i to da su stalno govorili da će na Mitnici poklat' sve živo (Ana).

Slijedom navedenoga, nakon nebrojeno mnogo situacija u kojima su civili doživjeli osjećaj Božje blizine i početnoga stava da ih Bog štiti i pomaže im u spašavanju života, kod većine civila s vremenom se pojavilo i stav da ne upravljaju samo oni svojim životima, odnosno da nešto nadnaravno upravlja njihovom sudbinom:

Nešto je upravljalo nama, to je ta vjera (Dražen).

Sljedeći primjer isto tako pokazuje stav jednoga civila da je sudbina/život njegova sina, koji se nalazio na ratištu, jedino u Božjim rukama. U borbi protiv višestruko nadmoćnijega srpskog agresora nitko mu ne može pomoći, samo „dragi Bog“ može:

U krajnjoj liniji nije mi ni stalo do sebe, ali na žalost, Sinu ne mogu pomoći, nitko mu ne može pomoći. Spasiti ga može samo naš dragi Bog, druge mu šanse nema. Ipak, vjerujem i molim se da preživi ovaj krvavi rat i da iz njega izađe živ, čak ako bude zarobljen, i to je za ljude (Plavšić 1994: 99).

Iz sljedećega iskaza ženske civilne osobe također je vidljiv stav da ne upravlja samo ona svojim životom već joj u tome pomaže i Bog. Svjedokinja opisuje situaciju kada je odlučila otići iz Vukovara kako bi konačno vidjela svoju djecu. Unatoč strahu od izlaganja životnoj opasnosti odlučila je napustiti sklonište i krenuti na put vjerujući da će joj Bog pomoći ukoliko se bude našla u situaciji u kojoj će joj biti ugrožen život:

…Ne znam, ali ću porazgovarati sa svojim mojim Bogom odgovaram. U skrušenoj molitvi očekivala sam Božji glas, ali od silne želje da konačno vidim djecu, kad već o Nikoli ništa ne znam, nisam razumjela Božji glas. Kažem sama sebi da idem. Ako Bog zna da ja to ne mogu, On će me voditi svojim putom (Živić 2008: 208).

Slijedom navedenoga, na temelju analize podataka, kod svih kazivača civila i većine svjedoka vidljiv je također i stav da im je tijekom opsade grada Vukovara, za vrijeme koje su bili svakodnevno izloženi neposrednoj smrtnoj opasnosti, život spašen samo zahvaljujući

Bogu i Božjoj volji. Preživljavanje svakodnevnih neprestanih napada na grad od strane srpskoga agresora, boravak u skloništima koja više nisu bila sigurna, boravak u hladnim i prenapučenim skloništima, uz nedostatnu prehranu i pitku vodu, mogli su sebi objasniti jedino na način da im je samo Bog pomogao da prežive takve teške i nehumane uvjete:

> …*Ostali smo na životu samo Božjom voljom* (Slišković 2013: 51, usporedi Slišković 2013: drugi iskazi 34, 127–128; Šimunović 2003: 69; Slonje-Šved 1994a: 210; Slonje-Šved 1994b: 114).

Drugi primjer:

> *Tri smo mjeseca bili živjeli bez struje, a po vodu smo išli na bunar koji su sustavno bili gađali. Opet znamo da nas je samo dragi Bog čuvao* (Slišković 2013: 151).

Treći primjer:

> *Ujutro smo bili zahvaljivali dragome Bogu što je noć prošla, a mi smo još živi, a navečer što je još jedan dan bio iza nas* (Slišković 2003: 190).

Četvrti primjer:

> *Vjerujte mi, tu nema, tu mi nitko ne može reći, samo vjera. Ništa drugo, jer da nismo imali vjeru, to nitko, to je bilo neizdrživo. Ona pucnjava i ono sve, pa to, to je bilo nenormalno. To, ja sam mislila da nitko, ja kad sam izlazila iz grada, ja sam mislila da tu nema živih, nije bilo ni ptice, ni životinja, ništa. Ja kad sam vidjela ljude, ja sam mislila pa di su ovoliki ljudi sačuvali svoje živote, ali sam uvjerena i uvijek rekla: 'Pa to je Božja moć, Božje djelo!' Mislim, bilo je nemoguće od onakvog pucanja da preživiš. Ja to nisam mogla zamisliti, nisam mogla zamislit' avion prođe i zgrada se ljulja. Zamislite vi, zgrada se ljulja* (Jelena).

Iz sljedećega citata je isto tako vidljiv stav da je, osim skloništa i podruma, i bolnicu čuvao Bog te da je život civila i ranjenika u bolnici spašen samo zahvaljujući Bogu, primjerice kada nekim čudom nije eksplodirala bačena bomba iz aviona na bolnicu:

> *Upravo je jednoga od ovih šest dana Katica bila svjedokom kad je avion JNA na bolnicu izbacio 'krmaču', bombu tešku 200 kg. Silna težina ove bombe probila je čak pet katova i u podrumu se zabila u goli beton između nogu jednoga ranjenika. Začudo, nije eksplodirala. Božja providnost štitila je pravednike i na ovakav način* (Runtić, 2003: 35).

Nadalje, kod civila je vidljiv stav da i za uspješan izlazak iz grada i putovanje do neokupiranoga dijela Hrvatske ili proboj iz grada, kroz „Kukuruzni put", mogu zahvaliti samo dragom Bogu:

> *Kad bi puknuli, mi smo lijegali, a granata bi prelijetala preko nas, i ja od tada kažem da nas je samo dragi Bog spasio. Nas je sačuvao samo Bog. Molila sam cijelim putem i stalno su mi ponavljali: 'Moli, tetka, moli.' Moja je molitva putem bila: 'Isuse dragi, vodi nas. Duše Sveti, rasvijetli nam put. I ti, Majko Božja, dovedi nas pravim putem.' Vjerovali vi meni ili ne, to je bilo tako* (Slišković 2003: 127–128).

Drugi primjer*:*

> *I sigurno da je Bog bio s nama, ma ne samo tada i onda kad smo lutali šest, sedam dana, kada su nas vozali po Srbiji. I onda isto, jer bilo je strašnih situacija kada sam mislila gotovo je, nema nas više, sve će nas pobiti. Međutim, zahvaljujući dragom Bogu, eto, preživjeli smo* (Ana).

Iz trećega primjera također je vidljivo da je žena odlučila pred okupaciju Vukovara napustiti grad u proboju kroz „Kukuruzni put". Navodi da joj se, nakon početne potpune iscrpljenosti, s vremenom vratila snaga te je bila u mogućnosti nastaviti put prema Vinkovcima i spasiti se. Za činjenicu da joj se vratila snaga, iako se nije u međuvremenu odmarala, zahvaljivala je Bogu na pomoći*:*

Prelazak preko Vuke: hvala Bogu, vratila mi se snaga i mislila sam sad mogu do Zagreba (Slišković 2003: 34).

Nadalje, osim Bogu, civili su se u svojim molitvama obraćali i *Majci Božjoj*, najčešće kroz zajedničku molitvu krunice:

U zajedničkim molitvama molili smo se najviše Mariji, najviše krunicu (Ana, usporedi Marić 2009: 28; Šimunović,2003: 52; Runtić 1995: 16; Živić 2011: 280; Slišković 2013: 40, 302).

Osim kroz zajedničku molitvu krunice, civili su se Majci Božjoj obraćali i kroz osobnu molitvu. Sljedeći citat tako pokazuje da su se civili obraćali Majci Božjoj za pomoć i utjehu u teškim okolnostima u kojima su se nalazili, ali i da im pruži potrebnu snagu kako bi izdržali sve nedaće koje ih iščekuju:

Opet se pomolila Bogorodici za pomoć i utjehu. Da joj dade potrebnu snagu prije smrti… Molila se premećući krunicu među prstima (Tomičić 2006: 9).

Treći primjer molitve Majci Božjoj govori o molitvi majke nad ranjenim sinom, iz koje je vidljiva vjera u pomoć Majke Božje u spašavanju njezina ranjena sina:

Stiskala je usnice kao da prkosi i gledala negdje u daljinu u kojoj je vidjela nešto samo njoj znano i samo je jedva primjetno micala usnama. Rođena i odrasla u vjeri i sada je molila i vjerovala da će Blažena Djevica, kojoj se uvijek molila, uslišati molitvu majke (Miljković 2000: 125).

Na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo je da se manji dio civila kazivača u svojim molitvama obraćao i *svetom Anti*, kojega su Vukovarci oduvijek posebno štovali (Slišković 2013: 162; Runtić 1995: 16). Iz iskaza sljedećega kazivača vidljivo je da se u svojim molitvama obraćao svetom Anti za pomoć u situacijama u kojima se nalazio u životnoj opasnosti:

Antunu, svetom Antunu, jer moj ujak je bio Antun i bio je svojevremeno u bogosloviji i onda to se s vremenom prenijelo na sve nas. Mislim, kako god,

ovo il' ono, al' kad je situacija životna, u opasnosti, onda se nema toga tko će kazat' ja ne, svi će vjerovati. Molilo se, kažem, skromno, tiho, pojedinačno, ali i svi zajedno (Dražen).

Naposljetku, na temelju analize podataka vidljivo je da se manji dio civila u svojim molitvama obraćao i *Isusu Kristu*. Premda je na temelju analize podataka proizašlo da se samo manji dio civila u svojim molitvama obraćao Isusu Kristu, kod većine je civila ipak moguće naći izjave iz kojih je vidljivo da su, tijekom boravka u podrumima ili izlaska iz grada, nakon njegova pada, često, u svojim razmišljanjima o vlastitoj muci i patnji koju proživljavaju, razmatrali o muci i žrtvi koju je prošao Isus Krist (primjerice kod kazivačice Jelene). U vlastitim razmišljanjima kako se nositi s toliko patnje uzor su pronalazili u Isusu Kristu. Smatrajući da su poput Isusa nevine žrtve nepravde, mržnje i nasilja, željeli su, po uzoru na Isusa Krista, dostojanstveno podnositi vlastitu patnju, ali isto tako i zadržati svoju humanost i ne dopustiti da ih ponese zlo i mržnja. Nadalje, vidljivo je da su civili u svojim razmatranjima o Isusu Kristu isto tako pronalazili i paralele između žrtve koju trpi grad Vukovar i njegovi stanovnici za oslobođenje cijeloga svog naroda od daljnjega nasilja, s patnjom i žrtvom koju je Isus Krist podnosio za kršćanski narod.
Prvi primjer:

Znate, uvijek kada su padale bombe ili ono kad je bilo zlo veliko, uvijek sam se obraćala Isusu: 'Zašto baš Vukovar?' Uvijek sam se molila, uvijek, nekako me molitva spašavala (Jelena).

Drugi primjer:

Isus Krist s kojim se sljubljuje vukovarska patnja i žrtva (Živić 2011: 280).

Nakon što je prikazano osobno religijsko djelovanje te religiozni stavovi i osjećaji koji su pratili civile tijekom boravka u podrumima/skloništima u razdoblju opsade grada Vukovara, bit će prikazano prakticiranje zajedničkih molitvi i misnih slavlja tijekom boravka u podrumima/skloništima u navedenom razdoblju.

5.1.3. Zajedničke molitve i mise civila

Na temelju svih navedenih nepovoljnih uvjeta jasno je da civili nisu bili u mogućnosti odlaziti na svete mise u crkvu jer je svaki izlazak iz skloništa/podruma predstavljao preveliko izlaganje opasnosti od stradavanja. Do devetoga mjeseca 1991. godine povremeno su se još i održavale svete mise u podrumu Franjevačkoga samostana, ali i tada su već na mise dolazili samo stanovnici koji su živjeli u neposrednoj blizini crkve i samostana. Nakon devetoga mjeseca počinju sve intenzivniji napadi srpskoga agresora zbog čega je civilno stanovništvo grada Vukovara prisiljeno na neprestani boravak u podrumima/skloništima. Stoga su civili, u nemogućnosti odlaska u crkvu, pored osobnih molitvi, povremeno prakticirali i zajedničke molitve:

> *Nije bilo mogućnosti otići do samostana gore do crkve. To, to je bilo jednako ludošću tih petsto ili šesto metara napraviti i otići tamo. Ali, molitva je bila nazočna svaki dan, svaki dan [*ponavlja se*]. Rekao sam i tko je vjerovao i tko nije vjerovao, ali tad je prosvijetlio…* (Dražen).

Kao što je već prethodno navedeno, civili su najčešće kroz zajedničke molitve molili krunice Majci Božjoj:

> *…Kroz zračne cijevi za provjetravanje, koje imaju otvore na brijegu iznad podruma, dobro se čuju hici na čitavoj svojoj putanji. Kad je pogodak bliži, dobiva se dojam da se valjaju neki limeni predmeti. Predlažem Dubravki da glasno molimo. Ona predvodi. Molimo krunicu. Povremeno, dok izgovara riječi molitve, to čini potpuno plačnim glasom. Naše glasne riječi, upućene prema nebu, dobivaju još glasnije odgovore topničkih projektila…* (Šimunović 2003: 92).

Drugi primjer:

> ...*Bake su molile krunicu*... (Marić 2009: 43).

Treći primjer:

> *Mi smo preživjeli sve one strašne dane. Ne želim se ni sjećati onih suza, neprospavanih noći, izmoljenih krunica i iščekivanja* (Slišković 2003: 302).

S obzirom na nemogućnost izlazaka civila iz podruma/skloništa branitelji na sebe preuzimaju odgovornost i počinju povremeno, kada su to mogućnosti dopuštale, dovoditi svećenike u neke od većih gradskih skloništa (Šimunović 2003: 109; Slišković 2013: 41–44; Slonje-Šved 1994b: 111):

> *U listopadu vjernici više nisu mogli ići u crkvu pa su počele zajedničke podrumske molitve. 23. listopada 1991. u popodnevnim satima u podrumu je održana i sveta misa…* (Živić 2008: 190).

Unatoč strahu i izloženosti neprekidnoj opasnosti od stradavanja svećenici su povremeno slavili svete mise u nekima od gradskih skloništa koja su se nalazila u neposrednoj blizini samostana (sklonište u Strossmayerovoj ulici ispod crkve, sklonište u Radićevoj ulici kod stare Osnovne škole „Vladimir Nazor“). Osim navedenih, povremeno su odlazili i u sklonište u sklopu tvornice „Borovo“. Svećenici su tako pružali vjernicima utjehu u vjeri i pokazali kako su ostali uz svoje župljane i dijele sudbinu grada i svojih vjernika. Iz sljedećih citata vidljivo je da su dolasci svećenika u skloništa imali veliko značenje za civile koji su se nalazili u sve težem duhovnom stanju. Prije svega civili su cijenili njihov ostanak u gradu i činjenicu da su odlučili dijeliti jednaku sudbinu sa svojim župljanima. Cijenili su njihovo izlaganje vlastita života opasnostima kako bi došli u neko od gradskih skloništa i održali vjerski obred. Katolički svećenici su imali značajan utjecaj na civilno stanovništvo vlastitim svjedočenjem solidarnosti u teškoj ratnoj situaciji i zbog utjehe koju su im pružali evanđeoskim riječima ohrabrenja. Tijekom vjerskih obreda svećenici su tješili i smirivali ljude i riječima utjehe pokušavali im ublažiti patnju i pružiti duhovno smirenje:

> *Kada je zavladao strah i tuga za ranjenim i poginulima, veliki doprinos u ublažavanju patnje i duhovno smirenje dali su nam svećenici Katoličke crkve sv. Filipa i Jakova na čelu s gvardijanom fra Stjepanom Brankom Koscem, koji su i pored neprekidnog granatiranja dolazili u skloništa i*

održavali vjerske obrede, tješili i smirivali ljude i tako ublažavali patnje i dijelili sudbinu grada i svojih vjernika (Živić 2010: 213).

Drugi primjer:

Nekoliko dana prije prvoga studenog rekoše da dolazi svećenik održati svetu misu u skloništu, na sam Dan mrtvih. Tiha su radost i iščekivanje ispunili skloništе tih dana. 'Dolazi nam svećenik, dolazi nam onaj koji može ojačati naš duh i vjeru.' Radovali smo se. Ponekad sam sa zebnjom u duši pomišljala kako će moći proći kroz taj pakleni oganj. A onda, kao da mi netko šapće sveto evanđelje o Isusu i Petru, kad Petar tone na moru, a Isus mu govori: 'Nevjerniče, zašto si posumnjao?' Istog se trena vraćaju vjera i nada. Naši branitelji ne sumnjaju, vjeruju da mogu dovesti patera k nama, kako bi osnažio sumnjivce i razvedrio duše (Slišković 2003: 41).

Nadalje, sljedeći citat jedan je od brojnih primjera u kojima je opisana važnost održavanja svetih misa u skloništima za civilno stanovništvo, tijekom njihova boravka u podrumima/skloništima, na temelju kojega je vidljivo da se civilno stanovništvo za vrijeme boravka u skloništima/podrumima osjećalo kao „živi ljudi koji su zakopani" te su se stoga obraćali Majci Božjoj i Bogu da ih spasi, da ih „uskrisi" i da pomogne njihovim napaćenim dušama i tijelima. Svjedokinja navodi da su, u trenutcima kada su tijekom zajedničkoga obrednog misnog slavlja molitvom nadglasavali neprijateljske granate, doživljavali takva sjedinjenja i dodir s božanskim kakav nikada prije nisu doživjeli:

Kad su pripreme bile završene, svećenik nas je pozdravio kratkim riječima i počela je sveta misa. U zraku, u atmosferi skloništa, u našim dušama, zaorila se pjesma iz naših grla kako je tekla pjesma, tako su tekle i suze kod svih prisutnih. Ni naš pater nije skrivao suze, pjevao je zajedno s nama. Bili smo jedna duša, sjedinjena u molitvi pjesme… Molili smo punog srca. Ta je molitva bila razgovor s dragim Bogom, srdačan i plemenit razgovor... Pjevali smo sa zanosom djece koja obožavaju svoju majku i gledaju u nju kao jedini spas. Gotovo zaneseni nismo čuli tutanj i podrhtavanje skloništa koje je ječalo pjesmom i molitvom. Pjevali su i molili živi ljudi, već 'ukopani u zemlju'. Pjesma je izvirala iz živog groba, jača i veća od neprijateljskih

granata, duše su bile širom otvorene, a ono što je najljepše u svakom čovjeku, teklo je iz nas – pjesma i suza. Naši su branitelji stajali iza svećenika, čvrsto na zemlji, kao nepomične stijene. Sveta je pričest podijeljena svečano i tiho. Sjedinjenje i dodir s božanskim bićem u tim okolnostima bio je biblijski doživljaj za svakoga pojedinca. I opet nas je završna pjesma za svetu misu 'Rajska djevo, kraljice Hrvata' ponijela do neslućenih visina, kliktala su naša grla kraljici Hrvata. Na Dan mrtvih su živi Hrvati ispod zemlje molili svoga Boga i Majku da nas uskrisi, da pomogne napaćenim tijelima i dušama svladati teškoće, svladati neprijatelja koji je nemilice tukao sav hrvatski narod. Živi su Hrvati molili iz žive grobnice. Naša je molitva bila jača i veća sila od njihovih ubojitih granata i metaka. Sveta je misa završila pjesmom. Svećenik je ponovno uputio riječi utjehe i ohrabrenja: 'Bog daje čovjeku onoliko patnje i muke koliko on to može izdržati.' Blagoslovio nas je i otpustio u miru. Osjećali smo kako nas pritišće nešto blaženo i lijepo nakon blagoslova, poput nebeske rose. Na svakoj su svetoj misi suze naš dar najljepših osjećaja duše dragome Bogu. Živjet će moj narod, živjet će Vukovarci, makar ih i pod zemlju zakopali. Kliktat će djeca, zvoniti pjesma i grmjeti molitva vukovarskih Hrvata (Slišković 2003: 42–44).

Na temelju iznesenih citata vidljivo je da su se civili za vrijeme svetih misa najčešće obraćali Bogu ili Majci Božjoj kako bi im pomogli u svladavanju poteškoća u kojima su se nalazili, ali i u svladavanju neprijatelja. Obraćali su im se kao jedinima koji im mogu pomoći u spašavanju njihova života, ali i u spašavanju života članova njihovih obitelji koji su se nalazili na ratištu:

…istovremeno u jednom podrumu u gradu svećenik je završavao svetu misu. Okupilo se tridesetak starijih ljudi, jer više ih u podrum nije ni moglo stati… svatko je od njih imao nekoga svoga najbližeg na prvoj liniji obrane grada i molio se za njegov život… (Slonje-Šved 1994b: 111).

Nadalje, nakon devetoga mjeseca, svećenici su se povremeno, uz odlazak u neka od gradskih skloništa, obraćali stanovnicima grada Vukovara i putem medija – Hrvatskoga radija

Vukovar. Na taj način su htjeli, barem na posredan način, pružiti im riječi utjehe i ohrabrenja, ali i omogućiti praćenje svete mise pomoću izravnoga prijenosa s Radio Vukovara:

> *Čujem tihu molitvu iz podruma. Pater Branimir Kosec drži misu preko radija i moli sa svim Vukovarcima* (Marić 2009: 66).

Nadalje, osim odlaska u podrume/skloništa i Hrvatski radio Vukovar, svećenici su isto tako, dok su to mogućnosti dopuštale, obilazili starije i bolesne vjernike, odlazili u bolnicu te sudjelovali u sahranjivanju mrtvih:

> *I molila sam se, ovaj, svako večer, ali snaga mi je bio Hrvatski radio Vukovar i svećenici. Onda svećenici su dolazili i u zgrade i u skloništa, gdje je tko mogao. I u bolnicu, svuda ih je bilo* (Jelena).

Drugi primjer:

> *Svaki dan je bilo sat vremena prije podne i sat vremena ili pola sata poslijepodne, kako su kada svećenici mogli. Uvijek je bilo na Hrvatskom radiju svećenici ili-ili djeci vjeronauk ili tako kao duhovna obnova ili se molila krunica, uvijek je bilo, tu je bila snaga za dalje* (Jelena).

Na temelju svega do sada navedenoga za zaključiti je da je među civilnim stanovništvom grada Vukovara, za vrijeme boravka u skloništima/podrumima, tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, ponajprije bila prisutna osobna religioznost, prakticirana kroz osobnu molitvu. Zbog specifičnih okolnosti u kojima su se nalazili prakticiranje zajedničkih molitvi i obrednih misnih slavlja odvijalo se samo povremeno. No, unatoč tomu, na temelju analize podataka vidljivo je da je boravak i ostanak svećenika u gradu Vukovaru za vrijeme njegove opsade od strane srpskoga agresora imalo veliku važnost za civilno stanovništvo. Unatoč činjenici da nisu bili u mogućnosti posjetiti svako sklonište u kojima su se nalazili civili sama spoznaja da se nalaze u gradu pružala je utjehu i nadu da nisu ostavljeni i prepušteni sami sebi. Njihove riječi utjehe, koje su im pružali svakodnevno, dok su to mogućnosti dopuštale, putem Radio Vukovara, dolaskom u skloništa ili bolnicu, značile su puno onima kojima je bilo sve potrebnije jačanje duha i vjere.

5.1.4. Posljedice religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja civila

Na temelju do sada iznesenih rezultata istraživanja fenomena religioznosti za skupinu civila vidljivo je da se religioznost kod civila za vrijeme boravka u skloništima/podrumima, tijekom opsade grada Vukovara, od 24. kolovoza 1991. godine do 18. studenoga 1991. godine, manifestirala ponajprije kroz specifičan oblik osobne religioznosti, određen neposrednim okolnostima kojima su bili okruženi. Posebnost osobne religioznosti, koja se razvijala među skupinom civila u navedenim uvjetima, očitovala se ponajprije u prakticiranju osobnih molitvi. Osim prakticiranja osobnih molitvi vidljivo je i povremeno prakticiranje zajedničkih molitvi te sudjelovanje u religijskim obredima. Njihova osobna religioznost, prakticirana ponajprije kroz osobnu molitvu, kroz zajedničke molitve i sudjelovanje u religijskim obredima, kao i usmjerenost prema Transcendentnom, pomogla im je u lakšem podnošenju boravka u skloništima/podrumima tijekom opsade grada Vukovara. Da je religioznost civilnoga stanovništva imala značajnu ulogu za vrijeme njihova boravka u nekom od skloništa/podruma, vidljivo je iz iskaza svih kazivača civila na temelju analize provedenih dubinskih intervjua, kao i na temelju analize 18 izdanja u okviru zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru u kojima su dana osobna svjedočanstva civila koji su boravili u nekom od skloništa/podruma za vrijeme opsade grada Vukovara 1991. godine.

Na temelju analize podataka vidljivo je kako je među civilima prije svega bila prisutna osobna religioznost, koja je na sljedeće načine odigrala značajnu ulogu na lakše podnošenje teškoga psihofizičkog stanja u kojem su se nalazili, kao i na lakše podnošenje nehumanih uvjeta boravka u skloništima/podrumima:

- umanjivala im je strah i tako im pomagala da se lakše nose s boravkom u skloništima/podrumima
- pružala im je utjehu i nadu da će preživjeti i spasiti se te, u konačnici, izaći na slobodu (najčešće se kao izvor utjehe i nade navodi vjera u Božju pomoć)
- pružala im je najveći oslonac i omogućavala trenutke mira i spokoja, i tako bijeg od nevolja kroz molitvu
- pružala im je duhovnu pomoć da se lakše pomire s trenutnom teškom životnom situacijom
- pružala im je duhovnu snagu kako bi lakše izdržali neljudske uvjete u kojima su se nalazili
- pružala im je stvarni osjećaj kako je Bog s njima, kako ih štiti i čuva

- pružala im je osjećaj zaštite i sigurnosti.

Treba potom istaknuti kako su za vrijeme boravka u podrumima/skloništima veliku ulogu i važnost za civile imali i vukovarski katolički svećenici. Unatoč neizvjesnosti kojoj su bili svakodnevno izloženi i činjenici da nisu imali nikakvu kontrolu nad onim što im se događa civili su pronalazili određenu sigurnost u činjenicu da se s njima nalaze i svećenici. Povremeni dolazak svećenika u sklonište ili riječi utjehe upućene vjernicima putem Radio Vukovara, tješile su ih i duhovno umirivale i na taj način ublažavale patnju civila.

Umjesto zaključka donosimo citat u kojem je, na primjeru iskaza jedne svjedokinje, vidljivo na najbolji način sve do sada izneseno. Iz navedenoga citata uočljiva je sva nehumanost uvjeta, u okviru ratnih razaranja i stradanja tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, kojima je civilno stanovništvo svakodnevno bilo izloženo. Miris spaljena tijela i raznesene utrobe samo je jedan od primjera onoga s čime se civilno stanovništvo svakodnevno suočavalo. U takovim uvjetima civilno stanovništvo dovedeno je u teško psihofizičko stanje, u kojemu nisu imali nikakvu mogućnost kontrole i upravljanja nad vlastitim životom. Bespomoćni, uplašeni i povrijeđeni kao ljudska bića jedinu nadu vidjeli su u vjeri u Božju pomoć. Njihova osobna vjera bila je jedino što im srpski agresor nije mogao oduzeti jer se nalazila duboko u njima samima. Njihova osobna religioznost bila je jedino sredstvo obrane od srpskoga agresora, ali i izvor utjehe iz koje su crpili duhovnu snagu i nadu da će preživjeti. Smatrali su da imaju pravo vjerovati u Božju pomoć u borbi protiv srpskoga agresora jer su vjerovali kako On neće dopustiti pobjedu mržnje i nasilja nad onima koji samo brane svoje domove i obitelji. Isto tako vjera u Boga pomagala im je i u lakšem podnošenju strahota kojima su svakodnevno bili okruženi jer su vjerovali da njihova žrtva neće biti uzaludna, da će istina, pravda i ljubav prema bližnjem i domovini pobijediti nad nasiljem, lažima i mržnjom:

> *Sam pogled na strop prostorije na kojem su se još uvijek nalazili ostatci utrobe pokojne Katarine Hop, miris spaljenog ljudskog tijela koji se još uvijek intenzivno širio po cijelom odjelu podsjetio me na činjenicu da smo u ratu i da se moramo braniti onako kako možemo: samo srcem i vjerom u Boga da je žrtva koju ćemo podnijeti vrijedna onoga u što vjerujemo. A vjerovali smo da nikom nismo nanijeli zlo i da mržnja nikad ne pobjeđuje*
> (Marić 2009: 28).

Nakon iznošenja rezultata istraživanja za skupinu civila, u kojima je izneseno u kojim su uvjetima boravili civili tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, koja su se religijska djelovanja te koji religiozni osjećaji i stavovi pojavili kao posljedica brojnih nepovoljnih uvjeta u kojima su se nalazili tijekom boravka u podrumima/skloništima te na koncu koje su bile posljedice navedenih religijskih djelovanja i religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje civila u navedenim uvjetima, u sljedećem će se tekstu iznijeti rezultati istraživanja za skupinu branitelja.

5.2. Dimenzija branitelji grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine

Druga ciljana skupina nad kojom je provedeno istraživanje je skupina branitelja grada Vukovara za vrijeme njegove opsade, od 24. kolovoza 1991. godine do 18. studenoga 1991. godine. Na temelju provedenoga istraživanja za dimenziju branitelja, u okviru metodologije utemeljene teorije, cilj je također najprije dati opisnu priču kroz koju će se prikazati uloga fenomena religioznosti u procesu suočavanja branitelja s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Kako bi se prikazala uloga fenomena religioznosti kod skupine branitelja tijekom Domovinskog rata u Vukovaru 1991. godine na deskriptivan i eksplanatoran način, bit će prikazano kako su branitelji religijski djelovali te koje su religiozne stavove i osjećaje doživjeli s obzirom na okolnosti u kojima su se nalazili. Nadalje, s obzirom na cilj istraživanja bit će prikazane i posljedice njihova poduzetoga religijskog djelovanja i nastalih religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje branitelja grada Vukovara.

Nakon detaljne analize prikupljenih podataka, provedene pomoću metode kodiranja i metode konstantne komparativne analize te ostalih pomoćnih tehnika u okviru metodologije utemeljene teorije (teorijsko uzorkovanje, teorijsko zasićivanje, bilješke, dijagrami i uvjetno posljedična matrica), za dimenziju branitelja proizašle su sljedeće kategorije:

1. *Fizički uvjeti boravka na ratištu*
2. *Psihički uvjeti boravka na ratištu*
3. *Molitva*
4. *Razgovor s Bogom (Nebom – Transcendentnim)*
5. *Božja pomoć – zaštita*
6. *Spas od Boga*
7. *Predavanje života u Božje ruke*
8. *Zahvalnost*
9. *Osjećaj bliskosti s Božanskim*
10. *Nošenje sakralnih predmeta*
11. *Duhovna snaga*
12. *Vjernik na ratištu*
13. *Osobna religioznost*
14. *Svećenici.*

Navedene kategorije u skladu su s paradigmatskim modelom (Strauss i Corbin 1998), prema kojemu su kategorije sortirane tako što se odnose

- na kategorije koje se odnose na uvjete boravka na ratištu za vrijeme opsade grada Vukovara, a koji su pak imali izravan ili neizravan utjecaj na promjene proučavanoga fenomena religioznosti (*Fizički uvjeti boravka na ratištu; Psihički uvjeti boravka na ratištu)*
- na kategorije koje se odnose na istraživani fenomen religioznosti iz kojih su vidljiva određena religijska djelovanja te određeni religiozni stavovi i osjećaji kod skupine branitelja, koje su nastale pod utjecajem okolnosti kojima je bila okružena skupina branitelja *(Osobna religioznost; Vjernik na ratištu; Molitva; Razgovor s Bogom (Nebom – Transcendentnim); Božja pomoć – zaštita; Spas od Boga; Predavanje života u Božje ruke; Zahvalnost; Osjećaj bliskosti s Božanskim; Nošenje sakralnih predmeta; Svećenici)*
- na kategorije koje se odnose na posljedice određenih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje branitelja u navedenim uvjetima opsade grada Vukovara (*Duhovna snaga).*

Kao što je već prethodno navedeno prema paradigmatskom modelu, koji su razvili Strauss i Corbin (Strauss i Corbin 1998), za proučavanje fenomena religioznosti ključan je međuodnos između uvjeta, poduzetih djelovanja i posljedica djelovanja te će stoga i rezultati istraživanja za skupinu branitelja biti prikazani kroz predstavljanje međuodnosa između navedenih elemenata. Zbog veće preglednosti dobivenih rezultata u opisnoj priči za skupinu branitelja najprije su prikazani uvjeti u kojima su boravili branitelji za vrijeme boravka na ratištu tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine i psihofizički uvjeti kod samih branitelja koji su uzrokovali religijsko djelovanje te pojavu religioznih stavova i osjećaja. Potom je dan prikaz samih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja poduzetih kao odgovor na uvjete koji su ih okruživali. Naposljetku su prikazane posljedice poduzimanja religioznih djelovanja i pojave religioznih stavova i osjećaja na njihov boravak u navedenim uvjetima.

5.2.1. Uvjeti boravka branitelja na ratištu tijekom opsade grada Vukovara

Prikaz uvjeta boravka branitelja grada Vukovara na ratištu za vrijeme opsade i psihofizičkih uvjeta dan je na temelju:

- na temelju provedenoga istraživanja nad zapisanim svjedočanstvima u zbirci knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru
- te na temelju iskaza kazivača svjedoka, danim tijekom provedenih dubinskih intervjua, u kojima su branitelji opisali svoj boravak na ratištu
- proučavanja znanstvene i stručne literature o Domovinskom ratu u Vukovaru.

Na temelju proučavanja navedene literature vidljivo je kako su branitelji za vrijeme boravka na ratištu, tijekom opsade grada Vukovara, također pretrpjeli različite vrste nehumanih psihofizičkih uvjeta. Prije samoga opisa u kakvim su uvjetima boravili branitelji na ratištima za vrijeme opsade grada Vukovara potrebno je navesti koji su čimbenici utjecali na nehumane psihofizičke uvjete. To se prije svega odnosi na samu organizaciju i ustrojstvo vukovarskoga ratišta te na omjer snaga u ljudstvu, vojnoj opremi, naoružanju i materijalno-tehničkim sredstvima između braniteljske i neprijateljske srpske vojske. Nadalje, nakon prikaza čimbenika koji su utjecali na uvjete boravka branitelja na ratištima, dan je opis samih fizičkih uvjeta u kojima su boravili branitelji za vrijeme boravka na ratištima i u prostorima koje su koristili za odmor. To se prije svega odnosi:

- na nepovoljan položaj u ljudstvu, vojnoj opremi, naoružanju i materijalno-tehničkim sredstvima između braniteljske i neprijateljske vojske
- na načine snalaženja u nabavci naoružanja i organizaciji vojnih akcija
- na nepovoljne uvjete boravka, kako na ratištu tako i u prostorima za odmaranje
- na uvjete prehranjivanja i dolaska do vode
- te na higijenske uvjete.

Nakon navođenja fizičkih uvjeta koji su neizravno utjecali na promjene u religijskom ponašanju i pojavu religioznih stavova i osjećaja dan je prikaz onih uvjeta koji su izravno utjecali na religijsko ponašanje branitelja, a to su fizičko i psihičko stanje branitelja. Pod fizičkim stanjem branitelja podrazumijevaju se različita stanja od kojih su najčešća stanje umora i iscrpljenosti, svijest o neprimjerenoj ratnoj spremi, gladi, promrzlosti i ranjavanja, dok se pod psihičkim stanjem branitelja podrazumijevaju različiti osjećaji, poput osjećaja straha, nemira, tuge, brige za članove obitelji, beznadnosti, nesigurnosti, neizvjesnosti i svijesti o višestruko nadmoćnijem neprijatelju.

Obrambene snage grada Vukovara, odnosno hrvatski branitelji, bili su zapravo uglavnom civili od kojih mnogi nisu prošli nikakvu vojnu obuku, osim eventualno odsluženoga redovnog vojnog roka u okviru JNA. Do osnivanja 204. vukovarske brigade obrana Vukovara djelovala je po načelu spontano organiziranoga naoružanog naroda, u okviru dobrovoljačkih postrojbi i postrojbi unutar Ministarstva unutarnjih poslova (Marijan 2013: 370). Dobrovoljačke postrojbe koje su sudjelovale u obrani Vukovara su postrojbe Zbora narodne garde (ZNG), brigade Teritorijalne obrane (TO) i dobrovoljačke postrojbe Narodne zaštite (NZ). Dana 25. rujna 1991. godine od dobrovoljačkih postrojbi ustrojena je 204. brigada HV-a, na čelu s dopukovnikom Dedakovićem, u suradnji s Kriznim štabom Općine Vukovar. Do toga razdoblja obrana je bila rascjepkana i nije postojao cjelovit sustav organizacije obrane. Nakon ustrojavanja 204. brigade HV-a, ustrojava se i cjelovita obrana grada koja se sastojala od četiri bojne, Vojne policije, Mješovitoga artiljerijskog raketnog diviziona (MARD-a), Veza, Minera, Logistike, Ratne bolnice, Zapovjedništva, kasnije i Tenkovske jedinice (Rehak i Sučić 2006: 201). Dakle, na prostoru vukovarske bojišnice duljine 35 – 40 km ustrojene su četiri bojne u svrhu sveobuhvatne obrane grada, a raspoređene su tako da je svaka od njih pokrivala područje određenih mjesnih zajednica:

I. bojna pokrivala je područje MZ Sajmište, 1. svibnja i Vukovar Stari na čelu sa zapovjednikom Ivicom Arbanasom;

II. bojna pokrivala je područje MZ Mitnica sa zapovjednikom Ivom Šoljićem;

III. bojna pokrivala je područje MZ Alojzije Stepinac, Kralj Tomislav, Braća Radić i Nikola Šubić Zrinski sa zapovjednikom Blagom Zadrom;

IV. bojna sastojala se od MZ Vukovar Novi, Lužac i Bogdanovci sa zapovjednikom Nikolom Tothom (Rehak i Sučić 2006: 201).

U Vukovarskoj bitci na strani srpskoga agresora sudjelovale su regularne vojne postrojbe (snage JNA, Teritorijalna obrana Republike Srbije i Autonomne Pokrajine Vojvodine) i paravojne postrojbe (brojne dragovoljačke postrojbe i tzv. Teritorijalna obrana SAO Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnoga Srijema). Nazor tako navodi kako su „prema izvoru JNA („Pregled brojnog stanja ljudstva i borbene tehnike jedinica 1. VO angažovanih u b/d u istočnoj Slavoniji“, 16. novembar 1991., Komanda 1. Vojne oblasti, str. pov. br. 1614 – 162), sredinom studenoga 1991. godine snage JNA (1. VO) u istočnoj Slavoniji brojale 37.613 vojnika, 676 tenkova, 505 oklopnih transportera, 428 oruđa „artiljerije za podršku“, 158 oruđa „protuoklopne artiljerije“ i 380 oruđa „protuavionske artiljerije“, a snage TO Srbije 9.582 „vojnih osoba“ (Nazor 2011: 221).

Nasuprotnim ovim impozantnim brojkama oružane snage koje su činile braniteljsku populaciju nalazile su se u višestruko neravnopravnom položaju, kako u omjeru ljudske snage tako i u omjeru naoružanja, vojne opreme i materijalno-tehničkih sredstava. Ukupan broj branitelja koji su se nalazili u sastavu pojedinih hrvatskih postrojbi u obrani Vukovara različito se navodi kod pojedinih autora. Razlog tomu leži u činjenici da ne postoji točno utvrđen broj osoba koje su sudjelovale u obrani grada Vukovara, ali i činjenica da pojedini autori različito definiraju braniteljsku populaciju. Stoga se dolje navedeni podatci na prvi pogled znatno razlikuju. No, potrebno je naznačiti da pojedini autori ne navode sve one koji su sudjelovali u obrani grada, već samo pripadnike 204. vukovarske brigade koji su izravno sudjelovali u oružanoj borbi pa tako Borković navodi brojku od 1.800 branitelja (Borković 1995: 14). Drugi autori u sastav pripadnika 204. vukovarske brigade uključuju i sve one skupine koje su bile mobilizirane i sudjelovale u obrani grada, poput logistike, djelatnika ratne bolnice, podstožernih postrojbi itd. Sučić tako navodi da je nakon pada Vukovara i povratka preživjelih iz logora napravljen popis pripadnika 204. vukovarske brigade te je prema popisu evidentirano 4.004 osobe (Sučić 2011). Prema Dedaković, Runtić, Mirković-Nađ vukovarsku bojišnicu duljine 35 – 40 km branilo je nešto više od 1.800 uglavnom neprofesionalnih boraca sa skromnim naoružanjem. Zajedno s 1.100 pripadnika snaga MUP-a i 2.200 pripadnika snaga 109. brigade s područja Vinkovaca brojka se penje na 5.103 pripadnika snaga obrane grada Vukovara (Dedaković, Runtić i Mirković-Nađ 1997: 41–49). Stockinger navodi najveću brojku, čak oko 7.000 vojnika, koji su sudjelovali u pojedinim fazama Vukovarske bitke (Stockinger 2004: 77). Potrebno je također navesti da su među braniteljima bile i 403 žene, od kojih su mnoge bile na ratištu i sudjelovale u obrani grada, ali isto tako bile i zatočene i mučene u logorima.

Na temelju detaljne analize prikupljenih podataka vidljivo je da su se branitelji borili protiv višestruko nadmoćnijega neprijatelja te su se stoga nalazili u izrazito nepovoljnom položaju, osim u ljudstvu, i u vojnoj opremi, naoružanju i materijalno-tehničkim sredstvima. Iz priloga 7 vidljiv je nerazmjer u naoružanju, vojnoj opremi i materijalno-tehničkim sredstvima između braniteljske i neprijateljske vojske. Prema Dedakoviću, jednom od zapovjednika obrane grada Vukovara, vidljivo je da se naoružanje branitelja sastojalo od uglavnom različitih vrsta osobnoga oružja:

> *…čiji se spektar kretao od lovačkoga preko trofejnoga pa sve do modernijega, često kupljenoga privatnim, crnoburzijanskim kanalima; nešto starih topova i minobacača kalibra 82 i 120 milimetara; nekoliko ZIS-ova i*

protuzrakoplovnih strojnica, a kao topničko naoružanje koristile su se i protugradne rakete ispaljivane iz kamiona iz raznih dijelova grada i koje su imale više psihološko nego ubojito djelovanje – tek ukoliko bi pale na staju ili sjenik, znale bi izazvati gadne požare (Dedaković, Runtić i Mirković-Nađ 1997: 41).

Iz opisa naoružanja samih branitelja također je vidljivo da je naoružanje uključivalo najčešće samo obične puške i pištolje (Matić 2001: 67; Njavro 1992: 97–98; Pole 2008: 20; Brozović 2003a: 239, 245):

Na našu žalost nismo imali ništa protuzrakoplovno, osim klasičnog naoružanja – puške i pištolja (Pole 2008: 86).

Drugi svjedok kazivač isto tako navodi da se naoružanje sastojalo od nekoliko komada osobnoga lovačkog oružja kupljenoga pred sam početak rata. Nadalje, navodi da se, s obzirom na činjenicu da nije bilo dovoljno oružja, naoružanje preuzimalo iz smjene u smjenu:

U početku smo imali svatko svoje neko osobno naoružanje. Tipa, ja sam imao svoj pištolj, koji sam kupio u Klagenfurtu kad su počela ta događanja vezana za rat. Kasnije smo, kad smo mi postavili tu neku liniju. Znači sa svojim tim osobnim naoružanjem se počelo, bilo je tih raznih, ovaj jedan je kupio pumpericu, ovaj jedan kalašnjikov. To su ti znači početci. I onda smo imali nekoliko komada lovačkog oružja. I onda se tako počelo u početku, znači bile su te neke smjene i onda smo jedan drugom davali to. Tako je to bilo, ti početci. Naravno, kako je rat odmicao, mi smo dobijali ponešto tog naoružanja, ali to je sve bilo na kapaljku. I opet smo djelomice, dobar dio toga platili svojim novcem. Tako je uspostavljena ta linija. Ja govorim za svoj punkt, punkt lijevo od mene i desno od mene. Tako je to bilo. Onda je došao Dedaković koji je nas vojno i ustrojio. Onda smo tek bili i zadovoljavajuće organizirani i naoružani. Naravno, kasnije onaj tijek svega toga, ostalo se na minimumu nečega, tako da stvarno je bilo upitno koliko bi još bilo koji dio grada, koliko bi još izdržao (Marko).

Drugi kazivač navodi slično stanje s naoružanjem:

> *Pa imali smo to naoružanje što je bilo, što je došlo tamo na Mitnicu. Nama je naš zapovjednik koji je bio tamo, on je bio i lovac. On je svoga naoružanja imao i on je to sve dao nama. Bilo je oružja koje smo dobili iz policije. Ja sam recimo, pošto sam bio i na Mitnici i u Gradskoj kavani, ja sam dobio kratko naoružanje, znači pištolj iz MUP-a, jer sam i u MUP vozio hranu* (Petar).

Slijedom navedenoga, kako bi savladali višestruko nadmoćnijega neprijatelja, branitelji su se morali snalaziti na različite načine, kako u nabavci naoružanja, tako i u organiziranosti za vrijeme vojnih akcija. Naime, manjak naoružanja, vojne opreme i materijalno-tehničkih sredstava bio je veliki problem za cijelo vrijeme trajanja opsade grada Vukovara, posebice nakon što je 25. rujna 1991. godine Vijeće sigurnosti UN donijelo odluku o embargu na uvoz svih vrsta naoružanja i vojne opreme na prostor tadašnje Jugoslavije. Ta odluka nije utjecala na neprijateljske jedinice zbog golemog vojnog potencijala JNA, ali je izravno utjecala na obranu grada Vukovara na način da je praktički onemogućila daljnju obranu grada zbog nemogućnosti nabavke naoružanja, vojne opreme i materijalno-tehničkih sredstava. Nadalje, odluka o embargu na uvoz svih vrsta naoružanja i vojne opreme prisilila je branitelje grada Vukovara da se snalaze na različite načine, a jedan od načina bio je oduzimanje oružja od neprijatelja:

> *Situacija s naoružanjem nije bila nikakva. Ispočetka, tko je imao novaca, taj si je kupio, a zaduživali smo neke M48, koliko je moglo biti, pa sam ja raspodijelio po čitavom gradu. Znači na sve crte, pa koliko je tko dobio. Većinom smo mi to, ovaj, sebi se sami snalazili i oduzimali od četnika, zarobili ili smo eventualno izbacili ih iz stroja, pa smo im uzeli. Tako da sam i sam došao do automata, imao sam pumpericu koju sam dobio od našeg jednog branitelja* (Ivan).

Iz sljedećega citata vidljiv je također opis jedne situacije u kojoj branitelj pronalazi napušteno oružje od neprijatelja (usporedi Brozović 2003a: 248; Njavro 1992: 99; Runtić 1999: 183):

> *Joža je pregledavao 'zolje' koje je pronašao po kukuruzištima. Kad se vratio sa svojim plijenom, ličio je na božićno drvce koje je bilo ukrašeno pogrešnim ukrasima. Preko leđa je prebacio tri zolje i nekoliko vojničkih torbica, a u naručju je nosio, osim svoje puške, još dvije puške i puškomitraljez* (Slonje 1994b: 28).

Nadalje, branitelji su se snalazili i na način da su ručno izrađivali razne eksplozivne naprave. Sljedeći citat odnosi se na opis kako su se branitelji snalazili u opskrbljivanju naoružanjem na području prigradskoga naselja Bogdanovci. Iako sami Bogdanovci ne čine sastavni dio grada Vukovara, tijekom opsade grada smatrani su sastavnim dijelom obrane grada te je stoga i knjiga Matkovića-Laste uključena u analizu tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru. Iz knjige *Bogdanovci – vrata Vukovara* je tako vidljivo da su Bogdanovčani na vrlo domišljat način ručno izrađivali razne eksplozivne naprave, najčešće ručno izrađene bombe ili protupješačke mine:

> *U konzervu od Coca-Cole stavljali smo eksploziv, punili sve raznim čavlima, maticama, komadićima željeza, zatim stavljali inicijalnu kapsulu s oko 7 cm fitilja ili korde. To su bile naše bombe ručne izrade… Što se tiče protupješačkih mina, sličile su na tepsiju za burek s nožicama koje su se ubadale u zemlju, i jednom nožicom koja je regulirala nagib same mine. Također je bila punjena svim mogućim sitnim željeznim otpadom, eksplozivom, a električna inicijalna kapsula bila je povezana podužom žicom i palila se na bateriju. I još je jedan izum koji nam je pokazao naš sadašnji general Ante Roso: svežanj bodljikave žice u sredini napunjen eksplozivom također se aktivira električnim putem, a inače oko pola metra mora biti izdignut na oplati koja je nakovana na kolac zabijen u zemlju* (Lasta 2005: 30).

Osim navedenoga imali su i posebno osmišljen „raketni sustav za obranu" koji se zapravo sastojao od traktorske prikolice na koju je bila montirana rampa s protugradnim raketama. Sustav nije bio fiksiran za zemlju već je bio smješten na prikolicu kako bi prema potrebi mogao biti pokretan (Lasta 2005). S obzirom da je stanje s naoružanjem bilo vrlo teško i da oružja u pojedinim dijelovima grada ili nije bilo uopće ili ga je bilo nedovoljno, započeta je i proizvodnja naoružanja te popravak neispravnoga u sklopu tvornice strojeva „Borovo".

Tamo su branitelji proizvodili minobacače 82 mm, vršili popravak oružja, ali i vulkanizirali gume te punili akumulatore (Paun 2012: 186).

Kako bi bili što učinkovitiji, organiziranost branitelja bila je ključna i u samim borbama. Iz opisa branitelja kazivača vidljiva je jedna od situacija u kojima je trebalo savladati napad višestruko nadmoćnijega neprijatelja gdje im je, s obzirom na nedostatak naoružanja, vojne opreme i ljudstva, organiziranost bila ključna za savladavanje neprijateljske vojske. Organiziranost se očitovala tako što su branitelji dolazili s drugih položaja u pomoć onima kojima je bila ugrožena linija obrane. Na taj način su branitelji uspijevali, unatoč brojnim nepovoljnim uvjetima, odolijevati neprijatelju gotovo tri mjeseca. Isto tako iz citata je vidljivo da je za učinkovitost u borbama bio značajan i međusobni psihološki utjecaj branitelja. Vidjevši da je jedna skupina branitelja uspjela savladati neprijatelja uz minimalno naoružanje na druge bi djelovali ohrabrujuće nakon čega bi se izgubio početni osjećaj panike (usporedi Maksimović 2013: 60; Njavro 1992: 116–117; Pole 2008: 193; Runtić1999: 141–142, 312; Janjić-Tromblon 2004: 64–66; Međimurec 2004: 161–162):

> *Bila je isto jedna situacija kada su nam ušli, isto na neki način s leđa. I naravno, kad su ušli s tenka dva i kad je taj broj pješadije krenuo tamo, naravno da je tu nastala panika. Točno su valjda znali di šta ciljati. Recimo, pogodili su… I onda kad se ta panika dogodila, sa ovamo tog desnog krila, kad su se pridružili sa drugih punktova. Mislim da su to Š. i Brođani bili. Kad su oni kresnuli ovoga jednoga, e, onda je opet u nama, ono što smo imali, s tim što smo imali, onda se to potisnilo opet i zauzela se ta pozicija opet. Onda kad je on lego, onda smo i mi dobili neki elan i pomoć, ta što je došla odavde, onda smo se i mi s ove strane digli i vratili položaj* (Marko).

Nadalje, organiziranost se očitovala i u maksimalnoj učinkovitosti pri korištenju težega naoružanja. Primjerice za vrijeme trajanja napada nije se rasipalo s granatama već bi se, najprije s dominantnoga mjesta točno procijenio položaj neprijatelja, nakon čega bi se ispaljivale granate.

Slijedom navedenoga, organiziranost se očitovala i u zavaravanju neprijatelja, odnosno primjenom različitih tehnika specijalnoga ratovanja. Zavaravanje neprijatelja najčešće se provodilo pomoću komunikacije motorolama za koje se znalo da ih neprijatelji prisluškuju. Primjer jedne takve situacije opisuje Dedaković:

Poznat je također i glasoviti 'napad na Trpinju' kojim su branitelji Borova naselja obeshrabrili gotovo siguran napad na svoje položaje. Izviđači iz Borova naselja izvijestili su Blagu Zadru kako se iz Trpinje čuje tutnjava vozila i vide stotine i stotine svjetala vozila. Ivica Lukić-Zolja sjeća se kako je Zadro nazvao Jastreba – Borkovića i na otvorenom kanalu ga 'izvijestio' da – napada Trpinju. Borković je brzo shvatio i rekao Zadri da odluči sam hoće li to napraviti ili neće i da procijeni ima li za to dovoljno sredstava. Ovaj mu je odgovorio da ima koliko mu treba, a da ima i za, ne daj, Bože, ako se napadnu sadašnji položaji. Nakon dobivenog 'odobrenja' Zadro je počeo nazivati svoje zapovjednike po punktovima, propitivao se koliko mu ljudi mogu dati, kakvoga oružja imaju. Naravno, svi su imali 'viška ljudi', strijela, stingera… Odgovorio sam mu da mu za dvadeset minuta mogu spremiti 260 – 270 ljudi, a tada sam ih imao 40. Međutim, sve se to slušalo na drugoj strani. Uglavnom, kako sam ja pratio taj razgovor, mi smo skupili za tih par minuta negdje oko 1.200 ljudi koji idu napasti Trpinju. Nakon 25 minuta kompletna kolona vozila koja je krenula, cijeli pogon se vraćao u Trpinju (Dedaković, Runtić i Mirković-Nađ 1997: 457–458).

Nakon prikaza faktora koji su utjecali na nepovoljne uvjete boravka branitelja na ratištu, kao i prikaza samih nepovoljnih uvjeta u kojima su se nalazili branitelji tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, dat će se prikaz ostalih nepovoljnih uvjeta s kojima su se branitelji suočavali kada se nisu nalazili na ratištu. Naime, u kraćim razdobljima primirja branitelji su najčešće boravili u podrumima obiteljskih kuća u kojima su se ponekad, osim njih, nalazili i civili. Navedene prostore branitelji su koristili za odmor, spavanje, objed i održavanje osobne higijene (usporedi Maksimović 2013: 64; Slonje-Šved 1994b: 21; Matić 2001: 85, 91; Pole 2008: 198; Janjić-Tromblon 2004: 68; Međimorec 2004: 160):

Kod nas je bilo organizirano na ratištu na način taj da si bio dan, noć i dan i onda si imao jednu noć, ako je sve pod kontrolom i da nema nekih većih problema na tim linijama ili ako se negdje dalje nije moralo ići priskočiti. Imali smo po nekim kućama, tu smo bili smješteni… Tu smo imali jedan dio civila koji su nam nešto što se moglo skuhat' i tu smo prespavali. Ne znam koliko nas je bilo, barem dvadeset, ako ne i više (Marko).

Iz sljedećih iskaza kazivača vidljivo je da su branitelji zapravo rijetko bili u mogućnosti pronaći trenutke za odmor zbog činjenice da su se primirja rijetko poštivala:

> *Prostor za odmor bio je u podrumima, pretežno ovaj, naše je područje poznato da smo imali puno tih kuća, starih švapskih, koji su imali dobre podrume. Ja sam bio u jednoj novogradnji, u podrumu koji je bio dosta dobra, znači relativno dug. Nije taj dio pao pa smo se znali povući. Znači to malo odmora što smo imali, evo tu smo malo. Kod nas na Sajmištu bila je situacija specifična naspram ostalih dijelova grada. Donekle se negdje primirje i poštivalo, kod nas ne. Ako su JNA poštivali sat, dva vremena, domaći nisu. Tako da smo tu imali akcije non-stop* (Ivan). Na pitanje koliko su zapravo, u navedenim uvjetima, imali mogućnosti spavati, branitelj odgovara sljedeće: *Pa u pet-šest dana, možda dva-tri sata, zavisi. Najslađe sam se naspavao na stepenicama, na stubištu* (Ivan).

S druge strane sljedeći kazivač navodi da su branitelji bili u nemogućnosti za odmor i zbog činjenice da su morali stalno biti na oprezu. Navodi da je u jednoj situaciji, za vrijeme spavanja, pobijeno trinaest njegovih suboraca što je kod njih stvaralo dodatan pritisak i potrebu da stalno budu na oprezu:

> *Jer nama su došli neki njihovi specijalci i pobili naših trinaest ljudi, samo zato što nismo bili budni. Tako da je to bilo strašan pritisak. Svatko ako je normalan tako je morao se osjećati. Tako sam se osjećao. Fizički sam se dobro osjećao, jer ja sam sportaš bio. Ja sam se dobro drž'o do pred tih zadnjih par dana, osim te neke izgladnjelosti* (Marko). Na pitanje koliko su zapravo bili u mogućnosti spavati, branitelj odgovara: *Pa, ne puno, jer nisi mogao spavati. I kad si imao trenutak, to je sve bilo, što bi rekli 'zečje'* (Marko).

Na nekim linijama obrane branitelji su prostor za odmor koristili i podrume srušenih obiteljskih kuća. Iz opis jednoga takovog skloništa vidljivo je da su uvjeti boravka u njima bili višestruko nepovoljni. Osim što su boravkom u njima bili izloženi neposrednoj opasnosti od stradavanja, bili su izloženi i raznim oboljenjima zbog spavanja u hladnim i vlažnim prostorima:

> *Čitav dan su radili na utvrđivanju skloništa: donosili su i slagali grede, ciglu, kamenje, a kad su predvečer završili, unijeli su unutra nekoliko snopova kukuružnjaka i stavili ga na mokru zemlju. Joža je legao na deku, koju su prostrli po kukuružnjaku…* (Slonje-Šved 1994b: 21).

Prehrana branitelja u početku bila je organizirana na način da su postojale javne pekare i kuhinje u kojima je pripremana hrana koja se potom razvozila po gradu i po različitim punktovima. Tako su u gradu postojale javne kuhinje u Radničkom domu (restoran „Gradska kavana“), u Hotelu „Dunav“, u tvornici „Borovo“ i u Osnovnoj školi „Vladimir Nazor“ (Brozović 2003a: 252; Slonje-Šved 1994b: 164; Maksimović 2013: 48; Matić 2001: 38; Njavro 1992: 88; Pole 2008: 199). Nakon što više nije bilo mogućnosti za razvoženje hranu po gradu, branitelji se počinju prehranjivati na raznorazne načine. Najčešće su odlazili u pojedine podrume u kojima su boravili civili. Ukoliko nisu bili u mogućnosti odlaziti u podrume, pretraživali su napuštene kuće i jeli najčešće konzerviranu hranu. Ponekad su hranu pripremali i samostalno, ubijanjem napuštenih životinja koje su lutale ulicama, a ponekad su u njihovim skloništima s njima boravile i žene koje bi im pripravljale hranu:

> *Većinom su na punktovima bile žene koje su tamo ostale i živjele, one su pripremale hranu za branitelje. Bila je čak organizirana i kao kuhinja koja je bila po nekim kućama. O tome je glavnu riječ vodio gospodin M. D., on je bio za to zadužen. Tako da, eto, ja osobno sam, eto, davao straže i poslije toga išao dolje u Gradsku kavanu* (Petar).

Drugi primjer:

> *A hrana, većinom je bilo ljudi koji su dolazili na položaje i donašali. Ja ne znam da li je izdržalo do kraja desetoga mjeseca. I to garantiram da nije se moglo sve pokriti. To je bilo u manjem obimu. Vodom smo se snalazili sami po bunarima, a isto sa hranom smo se sami isto snalazili. Recimo, lutale su svinje, na raznorazne načine… Išlo se kod obitelji po podrumima, svakako se snalazilo* (Marko).

Treći primjer:

> *Kako smo se snalazili. Ispočetka je bilo organizirano, kraj 8 ili deveti početak, nešto je bilo, međutim kasnije ništa. Sami smo se snalazili. Konzerve, po kućama što smo našli i to je sve* (Marko).

Higijenski uvjeti branitelja s obzirom na navedene uvjete bili su minimalni ili nikakvi (Matić 2001: 37; Slonje-Šved 1994b: 88; Pole 2008: 199; Plavšić 1994: 12; Janjić-Tromblon 2004: 67–68). Na pitanje je li u navedenim uvjetima bilo uopće moguće održavati barem minimalnu higijenu, branitelji najčešće odgovaraju:

> *Jako teško, ali dok je bilo plinskih boca, jer onda nije bilo plina, bile su samo plinske boce, dok se moglo ložit, to se voda zagrijavala, bilo je održavanja higijene, ali poslije sve teže i teže. Ja kad sam i ranjen, kad sam došao u bolnicu u Čakovec, gdje sam bio odvezen s konvojem, nisam se okupao ni kad sam došao na operaciju, već tek kad smo došli u Čakovec, onda sam se okupao. Znači, ona oprema, mislim oprema, ono što sam imao na sebi, znači i krvavo, to je tako ostalo. To je strašno, ali jednostavno smo se morali pomiriti s time jer drugih mogućnosti nije bilo. Druga je stvar, možda oni koji su bili pokretljivi, pa koji su mogli, oni su imali mogućnosti najvjerojatnije otići negdje se otuširati ili samo ovako malo oprati, ali mi koji smo ležali, mi nismo mogli ništa* (Petar).

Sljedeći kazivač opisuje higijenske uvjete na sličan način:

> *Higijena, nikakva. Niti smo imali vremena, niti smo razmišljali o higijeni. U ono vrijeme, mogu vam reći, za vrijeme čitavog rata, ja ne znam je sam se jednom, u devetom mjesecu, prije nego što sam bio ranjen, okupao. Okupao sam se u svom dvorištu, jer gore mi je i kuća bila di sam stanovao. Ostalo je plina u boci, našli smo vode na pumpi i malo smo se oprali. Pretežno smo samo presvlačili veš, di smo našli po kućama* (Ivan).

Treći primjer:

> *To je katastrofa. Snalazili smo se tko se kako snalazio. Uglavnom, higijena je nula. Recimo, ja kad sam ono prvi put bio ranjen, onda sam završio u bolnici, jel. Prenoćio i slijedom toga jer sam bio lakše ranjen, ovi došli po mene i odvezli me nazad. I sad, nemaš u tom predjelu gdje sam ranjen, nemaš donji veš. Onda mi je tamo jedna sestra s kojom sam bio dobar dala njezinog. Jer, ja ne znam tko je stigao prati od tih žena. Moja nije bila tu i od njih nekoliko koji su tu bili sa mnom, njihove žene nisu tu bile, kao ni moja. A kako smo se snalazili za vodu**?** Bio je problem i vode. Onda sam ja recimo skupljao na mojoj kući kišnicu. I to je bilo tad, kad imaš skupiš. A bila je relativno kišna godina, tako da je relativno i bilo vode. Onda dođeš kući i malo se opereš u toj kišnici* (Marko).

Nadalje, složenost nepovoljnih uvjeta u kojima su boravili branitelji očitovala se i u boravku u hladnom i vlažnom prostoru, kako za vrijeme boravka na ratištu tako i za vrijeme boravka u podrumima. Konstantan boravak na otvorenom, nedostatna ishrana i manjak sna doveli su do sve težega fizičkog stanja branitelja (usporedi Pole 2008: 198; Slonje-Šved 1994b: 114; Maksimović 2013: 13; Plavšić 1994: 14; Šarić 1995: 58; Runtić 1999: 146). Mnogi su se borili i ranjeni, što je dodatno utjecalo na iscrpljivanje tijela (usporedi Pole 2008: 198; Slonje-Šved 1994b: 114; Maksimović 2013: 13; Plavšić 1994: 14; Šarić 1995: 58; Runtić 1999: 146):

> *Oružje sam uzeo u zdravu ruku, bombe sam potrpao u džepove, a municiju prebacio preko ramena. Želim ostati s ovim momcima, želim braniti svoj Dom* (Plavšić 1994: 14).

No, unatoč velikom fizičkom iscrpljivanju tijela branitelji navode da nisu osjećali fizički umor. Tek pred kraj rata, kada su postajali sve svjesniji da se bliži kraj, branitelj kazivač navodi da se fizički počeo osjećati sve lošije, a psihički biti sve izbezumljeniji. Razlog takvom stanju je taj da nisu mogli prihvatiti činjenicu da se bližio kraj, iako su bili sve više svjesni da im niti psihofizičko stanje, niti uvjeti boravka na ratištu, niti stanje s naoružanjem, vojnom opremom i materijalno-tehničkim sredstvima ne omogućavaju nastavak ratovanja i daljnje pružanje otpora neprijatelju:

Dugo vremena je bilo teško prihvatiti činjenicu da idemo ka tome, znači kad su nas zatvorili. Mi smo bili u tom nekom psihofizičkom stanju u tom stanju, mi smo bili dobro. Ja sam se osjećao izvanredno. Kasnije kako je taj rat odmicao tako si se fizički sve se lošije osjećao, a psihički si bio sve izbezumljeniji. Ja ne mogu zaboraviti sam taj dan pada, kada se to objavilo da smo mi gotovi i da ta neka predaja ide. Na kraju Bogu hvala i završilo je. Ja osobno kažem, dobro je da sam se vratio (bio je kasnije i u logoru u Sremskoj Mitrovici). *Vratio sam se nakon svega toga, to sam potisnio i živim tako. Ali taj dan je bio mješavina svakakvih osjećaja. Meni je srce se kidalo, suze su išle same. Nisam mogao prihvatiti činjenicu da smo mi gotovi. To je nešto što je jednostavno bilo teško. I nitko nije mogao, jednostavno nismo mogli jedan na drugoga utjecati u tom trenutku* (Marko).

Iako je branitelje moguće opisati kao izuzetno hrabre i neustrašive, kojima je jedini cilj bio borba za opstanak, boravak u višestruko nepovoljnim okolnostima doveo je s vremenom i do sve lošijega psihičkog stanja branitelja. Za vrijeme boravka na ratištu pratila ih je određena konstantna neizvjesnost i strah za vlastitu sudbinu i sudbine članova svojih obitelji (Brozović 2003: 130; Maksimović 2013: 11; Matić 2001: 181; Slonje-Šved 1994b: 49; Runtić 1999: 181; Pole 2008: 197). Primjerice jedan branitelj u svom zapisanom iskazu opisuje kako se osjećao nakon što je u njihovoj neposrednoj blizini odjeknula eksplozija:

Svatko tko je to proživio, zna što je strah. Čak se i ne razmišlja o strahu, ali strah je uvijek prisutan, uvijek vreba i najčešće strah odnosi žrtve (Slonje 1994a: 138).

Drugi branitelj opisuje da je strah bio posljedica previše doživljenih ružnih iskustava:

…ali u oluji onih pravih, postojali su i iracionalni strahovi u svima nama jer smo previše toga vidjeli. Kada jednom vidite odrasle ljude koji plaču kao mala djeca, ili dijete sijede glave kako neprekidno drhti u majčinom naručju, već suhim očima gleda u polumraku podruma poput sove jer danje svjetlo je riskantan luksuz, onda polako, shvaćate kako ste zarobljeni u nečem nestvarnom, gdje je apsolutno sve moguće… (Maksimović 2013: 47).

Mnogi od njih vidjeli su previše ružnih scena, ponajviše smrti svojih suboraca. Osjećaj tuge pratio ih je gotovo svakodnevno. Prema opisima branitelja situacije koje su posebno emotivno djelovale na njih su one u kojima su bili svjedoci pogibije djeteta ili svojih suboraca (Maksimović 2013: 16, 45, 65–66; Matić 2001: 49; Slonje-Šved 1994b: 40, 72, 74; Njavro 1992: 115; Šarić 1995: 57; Pole 2008: 197; Runtić 1999: 78; Janjić-Tromblon 2004: 74; Međimorec 2004: 158–159):

> *Za mene je najgori trenutak bio 1. studenoga 1991. godine, kada smo nas petorica trebali izvršiti jedan zadatak. Krenuli smo oko 23 sata. Išli smo u koloni jedan za drugim i iznenada nas je obasjala jaka svjetlost. Viknuo sam: 'Lezi', i odmah se bacio na zemlju. Osjetio sam da sam pogođen u lijevu nogu. Sabrao sam se i povukao do jednog zida. Pogledao sam oko sebe i vidio da svi dečki mirno leže, jedino se Josip Mađar bacao. Bio je teško ranjen. Dečki su otišli po auto, a kad su se vratili, ustao sam i pomogao im unijeti Josipa u auto. Potpuno sam zaboravio svoju ranu. Uhvatio sam Josipa ispod ruku i u tom se trenutku naježio, jer sam osjetio Josipovu krv i veliku ranu na prsima. Naglo sam izvukao ruku i uhvatio ga na drugo mjesto. Granate su nemilo padale po gradu. Morali smo što prije stići do bolnice jer je Josip umirao. U blizini vodotornja auto je ostao bez goriva pa je vozač otrčao do najbliže komande po drugi auto. Josip je ležao u autu, a ja sam se sklonio u jednu razrušenu trgovinu. Nakon 20 minuta do nas su stigla kola hitne pomoći. Na putu prema bolnici Josip je umro. Bilo mi je teško u tom trenutku, ali valjda je to bila Božja volja* (Šarić 1995: 48–49).

Nadalje, zbog svega proživljenog branitelje je pratio i osjećaj konstantnog nemira, kako zbog neizvjesnosti za vlastitu sigurnost i sudbinu, tako i za sudbinu i sigurnost članova svojih obitelji. No, bez obzira na prvobitni strah mnogi su s vremenom postajali sve hrabriji jer su znali zašto se bore pa tako jedan branitelj navodi da su bili svjesni da braneći Vukovar brane slobodu cijele Hrvatske. Bili su svjesni svoje nemoći, ali su svojom hrabrošću i neustrašivošću dali do znanja da su spremni žrtvovati sebe kako bi spasili druge (Maksimović 2013: 13; Slonje-Šved 1994a: 49; Njavro 1992: 90; Plavšić 1994: 12; Janjić-Tromblon 2004: 26):

> *Prvobitni strah vukovarskih branitelja od neprijateljske nadmoći, napose od tenkova, polako je nestajao, i što su borbe više trajale, i kad su branitelji vidjeli kako grad i ljudi polako nestaju, postajali su hrabriji i neustrašiviji. Mnogi su svjesno upadali u bezizlazne situacije i žrtvujući sebe, spašavali ostale. Ovo je bila borba za opstanak između malobrojnih branitelja i deseterostruko nadmoćnijeg neprijatelja, koje su bili svjesni svi vukovarski branitelji, a bilo ih je iz svih krajeva Hrvatske. Osjećali su se da boreći se za slobodu Vukovara, bore se za slobodu cijele Hrvatske, braneći vukovarske kuće, branili su svaki hrvatski dom* (Slonje 1994b: 49).

Nakon što su predstavljeni uvjeti u kojima su branitelji boravili na ratištu za vrijeme opsade grada Vukovara 1991. godine, u sljedećem će se tekstu predstaviti kako su navedeni izravni i neizravni uvjeti utjecali na promjene proučavanoga fenomena religioznosti. Naime, iz sljedećega će teksta biti vidljivo koja su se religijska djelovanja te koji religiozni stavovi i osjećaji pojavili među braniteljima kao odgovor na promijenjene okolnosti koje su ih okruživale.

5.2.2. Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji branitelja tijekom opsade grada

Slijedom navedenih teških psihofizičkih uvjeta u kojima su se branitelji nalazili tijekom boravka na ratištima za vrijeme opsade u Vukovaru 1991. godine, na temelju analize prikupljenih podataka došli smo do zaključka kako su se i branitelji, poput civila, u takvim nehumanim uvjetima boravka, okrenuli svojoj religioznosti kao jedinom načinu koji im je pomogao izdržati u navedenim uvjetima. Na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo je da su i branitelji prakticirali svoju religioznost na jedan osobit način koji je bio određen tim specifičnim uvjetima u kojima su se nalazili. Posebnost se očitovala kroz prakticiranje ponajprije osobne religioznosti kroz stvaranje individualnog, osobnog načina odnosa prema Transcendentnom biću. Na temelju analize prikupljenih podataka kod branitelja je vidljiva jedna posebnost u osobnom ponašanju i odnosa prema Transcendentnom biću, kroz poduzimanje specifičnih religijskih djelovanja, nastalih kao odgovor na okolnosti u kojima su se nalazili, a koja nisu primijećena kod skupine civila. Dok je kod skupine civila jedino religijsko djelovanje, koje je bilo poduzimano u navedenom razdoblju, bila molitva, kod branitelja je ponajprije vidljiv odnos prema Transcendentnom biću kroz neizravno religijsko ponašanje, nošenjem religijskih simbola, ponajprije krunice oko vrata. Osim navedenoga primarnog, neizravnog religijskog djelovanja, kod branitelja je vidljivo i povremeno prakticiranje izravnoga religijsko/religioznog djelovanja, koje se, kao i kod skupine civila, prakticiralo putem osobne molitvi. Razlog za prakticiranje svoje osobne religioznosti ponajprije pomoću neizravnoga religijskog djelovanja leži u činjenici da su se branitelji nalazili u uvjetima u kojima često nisu bili u mogućnosti posvetiti se molitvi u onolikoj mjeri u kolikoj je to primjerice bilo moguće kod skupine civila ili kao, što će kasnije biti vidljivo, kod skupine zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima.

S obzirom na nemogućnost prakticiranja osobne religioznosti u navedenim uvjetima na neki drugi način, branitelji su na sebe stavljali krunicu, za koju je na temelju analize podataka vidljivo da je među braniteljima predstavljala i prisutnost religioznih stavova i osjećaja koji su određivali cjelokupno njihovo ponašanje za vrijeme boravka na ratištima.

Prije svega braniteljima je trebala pomoć nadnaravnoga kako bi mogli izdržati teške fizičke uvjete u kojima su boravili. Tako primjerice jedan branitelj opisuje da, unatoč neispavanosti, lošoj ishrani i boravku na otvorenom pri velikim hladnoćama nikada nije osjećao umor. Iz navedenoga citata vidljiv je stav branitelja da je nadnaravnu fizičku snagu povezivao sa nošenjem krunice oko vrata:

Psihičko je u par navrata bilo dosta loše, međutim uz podršku svojih suboraca sve se to prevlada. A fizičko, nadnaravno, ja to opisat' ne mogu. Umora nikakvog nije bilo. Možda nas je ta vjera spašavala i ta krunica oko vrata, samo Bog zna, ali umora nije bilo. Jednostavno nisi razmišljao o tome, niti se tko žalio da je umoran. Nitko ništa nije govorio, koliko se ja sjećam od svojih suboraca. Da, interesantno (Ivan).

Na temelju iskaza sljedećega branitelja kazivača također je vidljiv stav da je nošenje krunice oko vrata za branitelje predstavljalo izvor psihofizičke snage. Nošenje krunice činilo ih je duhovno jačim i pomagalo im u nadvladavanju straha od smrti, ali im je isto tako pomagalo i u ustrajnosti da ukoliko treba i žrtvuju vlastite živote kako bi pokoljenja koja dolaze živjela u slobodnoj Hrvatskoj:

Nisam se bojao, to sam već prevladao. Čini mi se da sam i dalje uz dobru koncentraciju sačuvao zdrav razum. Stalno sam mislio – ako umrem, nadam se da moja smrt neće biti uzaludna i da će nekome koristiti. Naravno, mislio sam na Hrvatsku i pokoljenja koja dolaze. Štoviše, sa krunicom i metalnim raspelom, privezanim za crnu valjkastu vrpcu oko vrata, koje su nam jednog dana podarile u policijskom stožeru časne sestre, u vihoru rata, smrti usprkos, jači stajasmo (Pole 2008: 197).

Kod drugih branitelja također je vidljiv stav da je krunica bila sastavni dio opreme svakoga gardista koji im je pružao duhovnu snagu:

Jednog jutra časna mi je donijela krunicu. Posebno za nas u Vukovaru posvetio ih je i poslao papa. Provlačio sam njene kuglice kroz prste, zagledao u jednostavna Krista na križu ovješena na kraju odulja lanca – zar je moguće da je to u ovaj naš pakao prispjelo iz Rima, da je nad hrpicom istih takvih krunica papa učinio znak križa, pomolio se za nas ili učinio nešto slično. Da li postoji neka duhovna snaga u svemu i da li su djelić nje upili ova plastičica i metalići? Da li nešto te snage može prijeći i na mene?... Stavio sam i ovu krunicu oko vrata, sad sam imao dvije, jednu ranjenu i jednu neoštećenu. S trećim lančićem oko vrata posve sam zadovoljio sve uvjete da svatko od prve vidi kako sam ja doista gardist…

(Fedorovsky 1992: 110, usporedi Mirković 1997: 95; Runtić 2009: 277; Kosec i dr. 1997: 105; Karlović 2011: 54).

Iz sljedećih nekoliko iskaza branitelja vidljiv je stav da je nošenje krunice za njih predstavljalo poveznicu između onoga u što su vjerovali i onoga zbog čega su došli na ratište u Vukovar. Iz njih je vidljivo da je krunica oko vrata branitelja predstavljala znak njihove osobne vjere i pripadnosti Isusu i Bogu, ali isto tako i stav da se nalaze u nepravednom i nametnutom ratu u kojem su se borili za pravednu stvar, odnosno obranu svojih domova i domovine. Stoga su i stavljali krunice na sebe jer su vjerovali da imaju za pravo tražiti Božju pomoć. U ratu u kojemu su se, unatoč legitimnom pravu na obranu od srpskoga agresora, često nalazili u situacijama da im nisu bila omogućena ni osnovna sredstva za samoobranu, branitelji su stavljali krunice na sebe i kao jedino „naoružanje“, s vjerom i nadom da će im barem Bog pomoći i zaštiti ih. To ne znači da su tražili pomoć Božju u ratnim akcijama, već pomoć da se vrate živi i zdravi svojim obiteljima:

Teta mi je poklonila krunicu. Stavio sam ju oko vrata i pridružio lančiću s figurom ronioca. Ne znam moliti krunicu, ali ovjesio sam je s radošću. Malo paradoksalno, ali na slikama s brojnih ratišta viđao sam mladiće s krunicom; ona nije ratni pribor, ali doživio sam ju kao moj prvi pravi ratni predmet. Dio moje ratne opreme. Negdje tijekom ratne jurnjave nešto joj je otkinulo dio križa. Metak, krhotina, povlačenje? Volio sam pokoji put u nehotičnoj igri dohvatiti te moje lančiće. Tražeći povezanost s onim u što sam vjerovao, zbog čega sam ovamo došao… (Fedorowsky 1992: 19).

Drugi citat:

Prepuštam se svom miru, razmišljam o svemu sjedeći u kutu mračne sobe, a desnom rukom držim križ krunice koja mi je oko vrata. Kad bolje promislim, u ovom se trenutku držim za jedino što mi je ostalo i što mi je najbliže, a to je dragi Bog. Ovu krunicu nosim otkako sam otišao u rat, od početka kolovoza, i nikako je nisam skidao. Isto tako, nisam na nju obraćao neku posebnu pažnju niti njome zazivao Božju pomoć. Bilo mi je dovoljno što je oko vrata. Vjerujem u Boga, ali mi je jasno da sam u ratu i da je rat nešto suprotno od onoga što nas vjera uči i što nam je Isus kao naš uzor, učitelj i

spasitelj propovijedao. Sve ovo vrijeme držim Boga postrani i ne miješam ga u svoje ratovanje. Znam da vodimo pravedan rat jer se branimo pa sam siguran će se On umiješati i sam u sve ovo kad bude vrijeme i bez mog pozivanja. Nikada prije u nekakvoj ratnoj akciji nisam dozivao Boga, a pogotovo ne zato da ubijem što više neprijatelja. Obraćao sam Mu se uvijek da me vrati živog i zdravog mojoj obitelji, mojoj ženi i sinu kojeg obožavam (Karlović 2011: 64).

Treći citat:

Bili su sigurni da je i Bog na njihovoj strani jer se bore za pravednu stvar, za svoje, za opstanak, a na to imaju naravno i božansko pravo. Stavljali su svoje povjerenje u Njega bez obzira koliko su imali osobno izgrađenu vjeru. Stavljali su na se križ ili krunicu, tražili blagoslov i sakramentalnu ispovijed… Molitve i mise u našim skloništima jačale su našu vjeru u pobjedu pravedne stvari i zaštitu nevinih (Janjić 2004: 21).

Četvrti citat:

Ja sam hrvatski vojnik i kao takvom nespojive su mi dvije stvari: krunica oko vrata i oružje u ruci. Znam da je to čudan spoj i simbolika tih dviju stvari je u suprotnosti, ali to dvoje je jedino što nas može spasiti i osloboditi od velikosrpske agresije. Kao grešan čovjek, koji pripada svome narodu, mislim da nas je u rat natjerao okrutni i nepravedni neprijatelj. Vodimo pravedan rat, zato uz pušku trebamo i Boga, pa zbog toga, kao znak vjere i pripadnosti Isusu i Bogu, nosimo krunicu oko vrata. Koliko sam bio u pravu, znat ću samo i ako jednog dana ugledam lice Gospodnje na posljednjem sudu. Sa svojim oružjem svi se opraštamo kao da su živa bića. Ljubimo svoje puške, križamo se i kratko dozivamo Boga u pomoć, ostajemo naoružani samo krunicom oko vrata (Karlović 2011: 54).

Nadalje, iz sljedećega citata vidljiv je stav da je krunica braniteljima isto tako pružala osjećaj sigurnosti, ali i bila izvorom snage i utjehe. Nakon što je došlo vrijeme pada grada Vukovara i predaje branitelja neprijateljskoj vojsci, mnogi su branitelji bili prisiljeni, zbog vlastite

sigurnosti, sakriti ili negdje ostavili svoje krunice. Sljedeći branitelj u svojem svjedočanstvu opisuje da je nošenjem krunice imao osjećaj bliskosti i povezanosti s Bogom i Isusom, a njezino oduzimanje ponovno ga je dovelo do stanja straha i nesigurnosti, tjeskobe i ludila:

> *Izlazak iz bolnice: Medicinska sestra koja nas okuplja i usmjerava, obraća mi se: 'Skini tu krunicu, na to su posebno alergični!' 'Zašto?' 'Zato što je svi skidaju! Poslušaj me!' Govori mi to potpuno ozbiljno, kao da zna nešto što ja ne znam. Uzima moju krunicu s vrata, ljubi je i polako stavlja u koš za smeće u blizini. Ne baca je kao bilo koji otpad i sve to čini s velikim poštovanjem. O, Bože, kako sam se dvije noći držao za tu krunicu, molio se i toliko se osjećao sigurno uz nju. Bez obzira na svu mučnost i poniženje situacije u kojoj se nalazim, krunica je bila moj izvor snage i utjehe. Još maloprije sam je držao u ruci i bio siguran uz nju, a dok sam se noćas molio, često sam ponavljao: 'Bože, svoj život predajem u tvoje ruke!' kada sam maloprije izlazio iz sobice, opet sam tiho rekao: 'Bože, neka budem sav tvoj' i zatim poljubio svog Isusa na križiću. Toliko je vjere u meni bilo do maloprije, a sada sam jedino što mi je u ovom trenutku nešto značilo bacio u smeće. Bacio sam svog Boga u smeće! U koš za smeće! O, Bože, kako sam te se lako odrekao! Ma koliko ja to vjere zaista imam u sebi, koliko? Ova žena mi sigurno želi pomoći i ima dobru namjeru, ali nije svjesna koliko me snizila i slomila. Nije ona ništa kriva. Krunica je bila na mome vratu. Dopustio sam joj da to učini, ona mi je samo pokazala koliko je jaka moja vjera. Ne zaslužujem da budem spašen, ni sad, niti ikad... presudio sam samome sebi. Strah i nesigurnost polako se, kao sumrak, uvlače u mene. Ne mogu vratiti vrijeme i promijeniti tijek događaja, ali ništa nije toliko strašno koliko odricanje od svoga Boga. Čitavo tijelo mi je obuzela tjeskoba, doslovno ludim dok stojim ovdje, u hodniku, i gledam u koš za smeće gdje se nalazi moj Isus. Upravo nas zovu da moramo krenuti, a dok se cijela kolona pomalo pomiče, zastajemo. Stao sam baš pored koša. Ovo je poruka, Isus me zove k sebi! Saginjem se, desnom rukom uzimam krunicu i stavljam je ponovno oko vrata. Opet sam sa svojim Isusom i Bogom, ipak nisam ispao Juda. Preplavljuje me osjećaj olakšanja što sam to učinio i zahvaljujem Bogu što me nitko od neprijateljskih vojnika nije vidio. Krunicu guram ispod odjeće i skrivam je kako bih je zaštitio od nepoželjnih pogleda. Sve do ovog*

trenutka imao sam nelagodu i spuštenu glavu. Nisam želio da me itko gleda u lice, a sada sam doživio svoj preobražaj, dignuo glavu i postao ponosan (Karlović 2011: 73–74).

Slijedom navedenoga može se zaključiti kako je u navedenim nepovoljnim psihofizičkim uvjetima, za vrijeme trajanja opsade u Vukovaru 1991. godine, krunica predstavljala sredstvo posrednoga, neizravnoga religijskog djelovanja. Nošenjem krunice branitelji su pokazali kako smatraju da se nalaze u nepravednom ratu u koji su natjerani i da upravo stoga, jer su u taj rat natjerani, imaju pravo obraćati se Bogu za pomoć. Obraćali su se Bogu za pomoć da u ratnim akcijama prežive i vrate se kući svojim obiteljima. Nadalje, nošenje krunice za branitelje je označavalo i način obrane od neprijatelja, jer su se borili protiv mnogostruko nadmoćnijega neprijatelja gdje im je često, u nedostatku pravoga naoružanja, upravo krunica bila jedino „obrambeno sredstvo“. Osim što je nošenje krunice za branitelje označavalo sredstvo posrednoga, neizravnoga religijskog djelovanja, nošenje krunice imalo je i određeni unutarnji smisao i označavalo je određene posebne religiozne stavove i osjećaje koji su uvjetovani okolnostima u kojima su se nalazili. To se prije svega odnosi na osjećaj Božje prisutnosti koji im je umanjivao strah i nesigurnost. Isto tako većina branitelja navodi kako im je nošenje krunice vraćalo izgubljeni duševni mir, ali i pružalo osjećaj zaštite i sigurnosti. Iz iskaza svjedoka i kazivača, na temelju analize podataka, najčešći braniteljski religiozni stavovi, a koji su određivali cjelokupno njihovo ponašanje i djelovanje u navedenim uvjetima su:

- stav kako im je nošenje krunice davalo nadnaravnu fizičku snagu
- stav kako im je nošenje krunica davalo hrabrost
- stav kako im je nošenje krunica pružalo duhovnu snagu
- stav kako im je nošenje krunice bilo izvorom nade i utjehe
- stav kako im je nošenje krunice pružalo osjećaj zaštite i sigurnosti
- stav kako im je nošenje krunice simboliziralo povezanost između onoga u što su vjerovali i zbog čega su došli na ratište u Vukovar
- stav kako im je nošenje krunice bilo jedino iskazivanje vjere i pripadanja Bogu
- stav kako im je nošenje krunice sastavni znak braniteljske opreme i kao takav znak, simbol pomaže im u oslobađanju od neprijateljske agresije
- stav kako se nalaze u nepravednom ratu u kojega su, u nedostatku naoružanja, vojne opreme i materijalno-tehničkih sredstava, ušli „naoružani“ samo krunicom

- stav kako im je u ratu Bog bio najbliži, odnosno kako su se mogli pouzdati samo u svoju vjeru i u pomoć Boga, i to iskazuju nošenjem krunice
- stav kako su se u ratu borili za pravednu stvar, za obranu svojih domova i domovine te

su stoga i nosili krunice na svojim braniteljskim odorama i smatrali kako imaju pravo tražiti Božju pomoć i očekivati da je Bog na njihovoj strani.

Na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo je kako je za mnoge branitelje veliku važnost, za vrijeme boravka na ratištu, osim nošenja krunice, imalo i prakticiranje religioznosti putem osobne i u manjoj mjeri zajedničke molitve. Iako većina branitelja nije bila u mogućnosti odlaziti u samostanski podrum ili u neko od skloništa za vrijeme slavljenja svetih misa, većina njih je sudjelovala, barem nekoliko puta, u zajedničkoj molitvi. Pri prakticiranju osobne religioznosti kroz osobnu molitvu kod branitelja je također vidljiv jedan poseban, individualan način odnosa prema Transcendentnom biću koji je isto tako bio određen navedenim specifičnim uvjetima u kojima su se nalazili. Stoga su i na osobne molitve branitelja najčešće utjecale okolnosti i poteškoće kojima su branitelji bili izloženi i okruženi, dok su konvencionalno oblikovane molitve puno rjeđe prakticirane.

Na temelju analize podataka vidljivo je kako se osobna religioznost branitelja, koja se očitovala u odnosu prema Transcendentnom biću kroz prakticiranje osobnih molitvi, očitovala i u pojavi religioznih stavova i osjećaja, koji su određivali cjelokupno njihovo ponašanje za vrijeme boravka na ratištu. Oni se prvenstveno odnose na osjećaj bliskosti i prisutnosti Božanskoga u trenutcima u kojima im je bio ugrožen život. Religijska djelovanja, kao i religiozni osjećaj bliskosti i prisutnosti Božanskog utjecali su i na pojavu sljedećih stavova branitelja:

- kako ih je Bog jedini štitio i čuvao od stradavanja
- kako im je život spašen jedino Božjom pomoći
- kako im je sudbina bila jedino u Božjim rukama
- kako jedino Bogu ili nekome od svetaca mogu biti zahvalni jer su preživjeli
- te u konačnici stav kako im je jedino njihova osobna religioznost pomogla da lakše

podnesu teške psihofizičke uvjete kojima su bili okruženi za vrijeme boravka na ratištu.

Iz analiziranih podataka proizašlo je kako su se branitelji kroz osobnu molitvu najčešće obraćali Bogu, a potom Gospi, Isusu Kristu i svetom Antunu. U molitvama Bogu najčešće su se obraćali za svoje poginule suborce (Karlović 2011: 27; Runtić 1995: 41; Runtić 2006: 23–24; Slonje-Šved 1994b: 114):

Kad je prestala pucnjava artiljerije i kad su se malo pribrali, zamotali su u jedinu deku koju su imali ostatke pokojnika i prinijeli ih u jednu sobu, da tamo dočekaju dostavljače, koji su po potrebi vršili i dužnost saniteta. Mirko je predmolio nekoliko molitava za pokojnika, a ostali su molili s njime. U molitvi ih je prekinuo novi artiljerijski napad četničkih raketa pa je svatko potražio zaklon koji mu se u tom trenutku činio najprikladnijim (Slonje 1994b: 31).

Drugi primjer:

Sahranjivalo se najčešće oko bolnice, a ako to nije bilo moguće, tada bi se to činilo u vrtovima. Iskopali bi grob i molili bi toliko koliko je bilo vremena, a imali su svoj način obilježavanja mrtvih i grobova jer se uvijek računalo da će se svakoga poginulog sahraniti kako on zaslužuje kada za to dođe vrijeme (Runtić 2002: 20).

Nadalje, obraćali su se Bogu i zbog traženja dodatne snage iz vjere:

Boga sam se, kako je vrijeme prolazilo, sjetio i po nekoliko puta na dan. Jednostavno, tražio sam dodatnu snagu u vjeri, tražio sam kao i drugi odgovore na pitanja koja su nas mučila. Kad je bilo najteže, molio sam Boga da mi da snage da izdržim, da ne pokleknem (Runtić 2009: 272).

I drugi branitelji također navode kako su u trenutcima kada su postali sve svjesniji kako se nalaze u situaciji koja je vrlo nepovoljna za njih, kako su u sve nepovoljnijem položaju i u ljudstvu, i u naoružanju, i u materijalno-tehničkim sredstvima, u molitvi su dobivali potrebnu snagu da izdrže i prežive navedene nepovoljne uvjete:

Nije nam se ni u kom slučaju dobro pisalo, pa smo se rasterećivali svojih bremena koja smo nosili najlakše obraćajući se Bogu kroz molitvu, a tu smo crpili snagu za sutradan (Lasta 2005: 97).

Obraćali su se molitvom Bogu i u trenutcima bespomoćnosti:

> *Puno je nepoznanica i nedoumica u mojim razmišljanjima i pitanje je koliko suvislo mogu o svemu suditi pa se vraćam molitvi i krunici* (Karlović 2011: 73).

Branitelji su se Bogu molili da prežive i da ih Bog poštedi zla kojim su bili okruženi:

> *Pomolih se kratko da mi Bog bude u pomoći. Odmah iza toga opkoliše me četnici i pripadnici tzv. JNA*. (Lasta 2005: 137) *'Dragi Bože i Sveta Marijo, poštedite me ovoga zla', mrmljao je molitvu i jecao* (Slonje-Šved 1994b: 72).

U trenutcima kada su postali svjesniji kako se približava kraj i kako je pitanje dana kada će srpski agresor potpuno okupirati grad, u svojim molitvama branitelji zazivaju Boga da ih spasi:

> *No, mi koji smo ostali u već potpunom okruženju, mogli smo samo moliti Boga da to ne bude kraj. Sva ova zbivanja i događaje iz tih dana pratio sam na vezama (radio) i bespomoćno se prepuštao razmišljanju i molitvi da nam Bog pomogne* (Lasta 2005: 57). *U tom sam trenutku počeo razgovarati s Bogom. Sjetio sam se svih svojih nestašnosti, neredovita ispunjavanja svojih vjerskih obaveza, nekih neslaganja s roditeljima… Molio sam Boga da me spasi* (Runtić 2005: 34).

Branitelji su molili Boga ne samo da ih spasi nego su ga molili da im skrati muke, patnje kojima su bili izloženi, kada ih neprijatelji budu ubijali, ako moraju umrijeti:

> *…jer više ništa nisam očekivao nego počeo prizivati Boga da, ako mi je suđeno da tu negdje izgubim život, neka to bude sa što manje patnje i bola* (Ivanda 2010: 84).

Branitelji su se u molitvama obraćali Bogu da zaštiti članove njihovih obitelji, za prijatelje, domovinu i slobodu:

> *Te noći molio sam Boga, onako kako sam znao i umio, za moju obitelj, prijatelje, za moju Hrvatsku, molio sam Boga za slobodu cijeloga svijeta* (Sablić 2000: 40).

Branitelji su Boga molili i za one koji im čine zlo:

> *U trenutku prije pucnjave na tog srpskog vojnika razmišljao sam o Bogu i na neki način znao da nije u redu što ću ubiti prvi put u životu… ne znam ni sam zašto sada, ovdje u bolnici, opet razmišljam o tome srpskom vojniku. Uz molitve za se, molim se i za njegovu dušu kako bih u ovim trenutcima dobio što veću Božju naklonost i oproštenje što sam nekome, pa i svom neprijatelju, oduzeo život. Znam da je došao trenutak za moju poniznost pred Božjim licem i sve što će biti moram predati u Božje ruke pa neka On odluči da li je moj put na ovom svijetu završio* (Karlović 2011: 71).

Iz svih navedenih primjera obraćanja Bogu kroz molitvu možemo zaključiti kako je vidljivo da je molitva branitelja bila osobna, odnosno određena prema specifičnim potrebama i osobinama pojedinačne osobe. Stoga su se branitelji obraćali Bogu u svojim molitvama u trenutcima pogibije svojih suboraca, u trenutcima bespomoćnosti, u traženju dodatne snage, da im pomogne da prežive, da ih poštedi zla kojim su okruženi, da ih spasi, da im pomogne u skraćivanju muka, ukoliko im je suđeno da moraju umrijeti, za članove svojih obitelji, za svoje prijatelje, domovinu i slobodu, ali i za spas neprijateljskih duša.

Nadalje, na temelju analize podataka vidljivo je i kod skupine branitelja postojanje religioznih stavova i osjećaja, koji su određivali cjelokupno njihovo ponašanje. To se prije svega odnosi na osjećaj Božje prisutnosti i zaštite u situacijama u kojima im se život nalazio u neposrednoj opasnosti. To je primjerice vidljivo iz citata jednoga od kazivača kada opisuje situaciju u kojoj je osjećao Božju prisutnost i zaštitu na jedan posredan način. Opisuje kako je imao osjećaj kao da netko upravlja njegovim ponašanjem i potiče ga da ode iz bolnice, gdje je bio zaposlen, na dan prije pada Vukovara. Opisuje svoj nevjerojatan prolazak preko Priljeva preko teritorija koji su Srbi već okupirali, gdje je unatoč prolasku pri neposrednoj blizini srpske neprijateljske vojske i psima koji su lutali ulicama, pucanju na njega, plivajući i sklanjajući se pod mostom u neposrednoj blizini neprijatelja, uspio neprimjetno prijeći u Borovo naselje i na taj način sačuvati život, jer bi inače, pretpostavlja, završio kao i sve drugo pomoćno osoblje bolnice, odveden i ubijen na Ovčari:

Iskreno rečeno meni i sad i onda prije mi je značila vjera. Ali u onom trenutku kad sam ja recimo, sutradan četnici ulaze u bolnicu, a ja sam radio u bolnici, skinili su me sa škole i ne znam ja, navečer smo išli po vodu preko za bolnicu i još nismo mogli donet' vode jer bio je bunar presahnio i treba narednih 4, 5 sati čekat', jer toliko je iscrpljen, čekat' dok žile ne dođu. I onda odjednom mi dok smo nosili posude, onda transporter se popeo tamo samo da mu se kupola vidi tamo kada ulazite u Vukovar i po nama i mi došli unutra. Ja sjedim, sjedim i odjednom meni kao da je nešto kazalo: 'Spremaj se i idi' (misli da ide iz bolnice). Ja kažem: 'Ja idem u Borovo. Tamo mi je sin, žena, ja tu nemam šta tražit'.' Ja (krenem) preko livada ovih ispod Priljeva, pa tamo Baja Vuković ima pse. Moraš daleko otići da te ne bi osjetili. A ono brisani prostor, ima kilometar. I došao ja do Bugara, tu imate stari most drveni… Ja se provlačim, vidim četnike kako lože vatru i čuvaju stražu… (Stjepan).

Nadalje, branitelj opisuje da je njegov dolazak u Borovo naselje izazvao začuđenost kod svih, jer je teritorij između Borova naselja i Vukovara bio presječen već tjedan dana. On sam tvrdi da je imao osjećaj da netko drugi upravlja njegovim ponašanjem i da nije sam odlučio krenuti na taj opasan put:

Iskreno rečeno, to kao da mi je Netko rekao odozgo (Stjepan).

Slijedom navedenoga, kao posljedica religijskoga djelovanja i religioznoga osjećaja Božje prisutnosti i zaštite među braniteljima nastali su i religiozni stavovi. Prije svega kod svih branitelja vidljiv je stav da im je u nebrojeno mnogo situacija život spašen samo Božjom voljom te da su preživjeli rat samo zbog Božje zaštite (Međimorec 2004: 203; Ivanda 2010: 197; Slišković 2013: 51; Runtić 2009: 113; Karlović 2011: 44):

Kupao se vani hladnom vodom… ali je u tom trenutku u njegovoj blizini eksplodirala granata. Osim silne prašine, smrada baruta i mnogo straha, ništa mu se nije dogodilo. Zahvalio je Bogu što je ovo preživio i pomislio da su oni svi, svi vukovarski branitelji, preživjeli ovaj pakao zahvaljujući samo

Bogu i Božjoj zaštiti. Ponekad su ostajali živi zahvaljujući samo Božjem čudu, a to se dogodilo njemu (Slonje-Šved 1994b: 114).

Iz citata sljedećega kazivača vidljiv je stav branitelja kako ga je samo Božja zaštita spasila u trenutcima ranjavanja. Uvjeren je u Božju pomoć da ga metak nije pogodio u srce nego je metak završio malo iznad srca:

Taj trenutak ranjavanja. Kad sam se probudio u bolnici, bio sam sretan i to onda čovjeka potiče još više na molitvu jer neki znak je sigurno. Ja sad to ne znam dobro objasniti, ali nečijom dobrom voljom ste vi preživjeli. Isto tako kako sam ranjen, moglo je to otići i malo niže (ranjen je u prsa iznad srca) i da ne budem te sreće (Petar).

Iz sljedećih nekoliko primjera vidljivo je da se kod većine branitelja, kao posljedica osjećaja Božje prisutnosti i zaštite u trenutcima u kojima im je život bio ugrožen, pojavio i stav da ne upravljaju samo oni svojim životima, već da im se sudbina nalazi u Božjim rukama (Ivanda 2010: 197; Karlović 2011: 48, 70; Janjić-Tromblon 2004: 7). Jedan od kazivača tako opisuje jednu od tih situacija u kojima mu je život bio u opasnosti i navodi kako je izbjegao ranjavanje samo zato jer je imao osjećaj da mu netko govori da se ustane s mjesta gdje je sjedio*:*

Bilo je… recimo sjedimo tu nas pet-šest, pričamo, ja se jednostavno ustanem, k'o da mi je netko rek'o da stanem tu uza zid, padne granata, njih čet'ri-pet poranjava, a ja ni okrznut nisam bio (Luka).

Jedan drugi branitelj u svom iskazu navodi isto tako da je cijelo vrijeme imao osjećaj da ne odlučuje samo on o svojoj sudbini, da umjesto njega odlučuje netko drugi:

Ja sam imao osjećaj stalno da ja ne odlučujem sâm o svojoj sudbini. Da netko drugi umjesto mene odlučuje, jer mi gdje god smo se kretali ja sam svaki puta, ovaj, prije nekakve situacije koja bi se učinila zlom nama svima, ovaj, kao da bi mi netko rekao: 'Ne to, već 'aj'mo ovo, ne to 'aj'mo ono', tako da se jednostavno puno stvari događalo u tom trenutku što ja nisam bio svjestan. Tako je bila jedna situacija da smo mi išli, ovaj, prema Vukovaru,

a meni je žena bila u bolnici, bila je teško ranjena, onda smo mi išli po neke, po naoružanje, pa sam ja otišao da… (je vidim) i mi se zaustavimo ondje gdje je prije bio 'London' (kafić na sretanju s Priljeva na Lužac), sad je tu Tokić, tamo gdje se skreće prema Lužcu, a bila je jedna velika ograda dugačka jedno 30-40 metara, visoka skoro 2 metra. I mi stojimo tu iza ograde i, ovaj, ja pitam njih: 'Je l' vi vidite njih tamo preko?' Ja kažem: "ajd' maknite se 'vamo, dođite 'vamo iza zgrade.' Kažu oni: 'Pa zašto?' Ja kažem: 'Bolje da se mi maknemo, jer ako vi vidite njih, oni će vidjeti nas.' U tom trenutku cijela ta ograda je nestala. Znači sa dva tenka su pucali, znači da smo bili ostali tamo di smo bili, nitko ne bi ostao živ. A oni meni: 'Jesi ti znao da će oni pucat' na nas?' Nisam ja znao, ali meni kao da je netko rek'o: 'Ne, sklonite se ovamo.' Onda smo mi išli skroz okolo… ili preko livade, to je otvoren prostor. U jednom trenutku ja njemu kažem: 'Meni je netko rek'o lezi', i mi svi zalegli. Da nismo legli, nitko od nas ne bi ostao živ. Onaj sa transportera, onaj puškomitraljez odsjekao reklamu iznad nas tamo gore gdje smo mi bili, tamo bi nas pokosili, bez glave bi' svi ostali. Tako da su to segmenti da ne odlučuješ sam o svojoj sudbini (Nikola).

Iz sljedećih citata vidljivo je da je kod branitelja i nakon pada grada Vukovara, u trenutcima kada su se morali predati srpskoj neprijateljskoj vojsci, također bio prisutan duhovni mir, za što je također bio zaslužan stav da im se život nalazi u Božjim rukama. Vjerovali su da im se ništa ne može dogoditi jer će ih Bog štititi:

Gladni, žedni, izmučeni, poniženi, ulazimo u njihove autobuse. Čudan je osjećaj kada znaš da si u krvnikovim rukama, kad više nikamo ne možeš pobjeći. Ne možeš se ni braniti. Potpuno sam se smirio. Znam da sam u Božjim rukama (Plavšić 1994: 21).

Drugi primjer:

Imam pištolj u džepu! Bude li potrebno, upotrijebit ću ga. Bojim se noža. Lako je poginuti, ali klanja se bojim, ono je strašno. Ako ti je suđeno, nećeš mu izbjeći. Uvijek postoji i ona najmanja mogućnost spasa. Sve je u Božjim rukama, ne predajemo se Srbima, predajemo se u Božje ruke. On jedini zna

što će s nama. Ako smo zaslužili kaznu… Baci pištolj i pouzdaj se u Boga. Izmolit ćemo Očenaš, predati se i čekati što bude… Slikar ima pravo, pomislio je, najvažnije je sačuvati život, čak i kada za to postoji najmanja šansa. Uvijek, do zadnjeg časa treba vjerovati u mogućnost da ćeš se spasiti i nastaviti živjeti. Ako vjerujem u Boga, a vjerujem, neka on odluči, mi to više nismo kadri. Bože, u tvoje ruke! Počeo se usrdno moliti: Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje… Odmah mu je bilo lakše, otišao je do otvora za kanalizaciju i u nju bacio pištolj. Sada je između njega i zla što se krije iza onih tenkova samo vjera i nešto manji strah. Bog je uz nas! Mora postojati netko tko se brine o nama. Zar bi sve to imalo smisla bez njega? Sve te smrti, suze i patnje, sve molitve što ih sada upućuju tisuće, da su uzalud? Ta silna snaga, vjera i ustrajnost, sve što nas je u Vukovaru tako dugo održalo, da je to bilo uzalud? (Međimurec 2004: 195).

Na temelju svega do sada iznesenog, ne iznenađuje kako je na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo da svi kazivači i svjedoci u svojim pisanim zapisima iznose stav da jedino Bogu mogu zahvaliti na preživljavanju rata u Vukovaru (Ivanda 2010: 57, 87, 197; Karlović 2011: 74; Slonje-Šved 1994b: 210, svi kazivači branitelji):

…dva puta sam ranjen. Drugo ranjavanje mi se dogodilo na način da sam se približavao ja i jedna ekipa ljudi koji smo imali smjenu i vraćali smo se na mjesto gdje smo prespavali, je l'. I vraćali smo se i išli smo u nizu, nismo išli jedan do drugoga već smo 4-5 meteri jedno od drugoga udarili. To je bilo otprilike jedno 50-ak metara smo mi bili raštrkani. A one su padale i pale su baš na tu liniju. E, sad ja govorim osobno, za svoje iskustvo. To je, eto, neka za mene Božja volja da sam ja taj tren preživio. A bilo je takvih trenutaka puno. Kad sam drugi put bio ranjen, dogodilo se ovo da sam pred kućom tamo gdje smo bili dolazio pred kuću i čuo sam, ono, granatu koja leti. Al' sam bio već izvježban i ja sam samo instinktivno se bacio kroz vrata, samo sam se bacio. I naravno da sam dobio (pogodak). I opet osjećam nakon toga sam se zahvalio Bogu jer, eto, i to sam preživio. Vjerojatno, netko, možemo mi pričati ili ovo ili ono, ali nešto to postoji, nešto što nas sačuva u takvim trenutcima. Onaj tko je vjerovao više, ja mislim da sam isto jedan od tih, vjerovao sam da i pored dužine svega toga i rata u gradu i

zarobljeništva da će na kraju biti što je i bilo – sreća da iziđemo. Nakon toga sam se, ono, više puta sam razmišljao o takvim stvarima i čak se osjećam nagrađenim nakon svega toga. Ja sam prije rata imao dvoje djece, dvije curice. I '96., znači nakon svega toga supruga je ostala trudna i ja sam dobio sina. Ja sam tol'ko, ja to tako doživljavam, da me Bog nagradio s time, da nakon svih tih patnja, svih tih zala koji su se ovdje dogodili, da je on mene nagradio s time (Marko).

Iz drugoga iskaza kazivača također je vidljiva zahvalnost Bogu jer ga je spasio od smrti u nekoliko navrata**:**

Ja moram reći da me vjera održala jer da nisam vjerovao, da nisam imao tu krunicu, da, ne znam kako bih izašao. Imao sam situacija da sam se svaki put poslije toga molio, zahvalio se Bogu. Ima nešto u tome. Prva situacija dole na Sajmištu gdje sam bio, gdje smo imali na tom dijelu svaki dan napade s Petrove gore. Tu je i vojarna koja je bila na njihovoj strani, okupirana. Slučajno, u jednoj akciji, gdje su počeli preko pruge dolazit' i ići mi smo ostajali u kućama i ispred kuća, samo s ove naše strane (Petrovačka cesta, prema Petrovcima)… puneći okvir prijatelj moj sa mnom, Ć. K. i on je izašao u proboju i živ je. Potrošio sam municiju i punio sam i padne mi metak. Ja se sagnem tog istog trenutka, jer metak je nama puno značio. Tad smo, u ono vrijeme, u devetom mjesecu kad se to dešavalo, imali smo, ali kasnije nismo imali. Ja sam se sageo, bila su dva hitca, meni iznad glave, ja sam se sageo dole. Kad se to, poslije jedno sat vremena, odbio napad, sve stišalo, ja sam zaboravio, iskreno ću vam reći, za to. Mene je, on kaže, idemo sad vidit di bi dobio. Na isto sam mjesto stao… Točno bi me pogodilo u glavu kako sam stajo… (Ivan).

Branitelji su se, osim Bogu, u svojim molitvama obraćali svetom Anti, Gospi i Isusu Kristu, no u puno manjoj mjeri negoli Bogu. Svetom Anti najčešće su se obraćali za pomoć u nevoljama kao zaštitniku kojega je većina stanovnika grada Vukovara štovala u predratnom razdoblju:

Molim krunicu svetog Ante kojemu se također obraćam za pomoć. Sveti Ante je moj svetac zaštitnik kojega sam još kao jedanaestogodišnjak odabrao i kojemu se utječem u nevoljama (Karlović 2011: 70).

Drugi primjer:

…ali dosta se molilo, ono što bi rekli, svetom Antunu. Jer i prije rata je sveti Antun štovan i išlo se jako, prvo ono što bi rekli mi kao djeca zbog kirvaja, a onda to poslije sve pređe jednostavno u tradiciju. To vam prvo padne na pamet (Petar).

Nadalje, u molitvama su se obraćali i *Gospi:*

Nevjerojatno je kako se čovjeku u teškim životnim trenutcima molitva sama od sebe pojavi na usnama. Sada sam kao malo dijete koje doziva majku, iz usta mi izlaze riječi: 'Gospe moja, spasi me, pomozi mi da se vratim svojoj obitelji!' Tiho, u dubini duše, budi se čežnja za svemoćnom i predivnom Svetom Majkom. U ovim trenutcima straha i neizvjesnosti imam samo Majku, Gospu svoju, koju dozivam da me zaštiti i bude uz mene. Zazivi upućeni Njoj iskreniji su no ikada prije, jer dolaze iz najdubljih i najskrivenijih emocija. Nikada prije u životu nisam osjećao toliku emotivnu dubinu prema nečem Božanskom kao sada prema Majci Božjoj (Karlović 2011: 70, usporedi Međimorec 2003: 203; Slonje-Šved 1994b: 72).

Naposljetku, branitelji su se kroz osobne molitve obraćali i *Isusu Kristu*. Iz sljedećih primjera vidljivo je kako im je bilo teško pomiriti se s činjenicom da moraju ubiti kako ne bi bili ubijeni. Ubijanje neprijatelja doživljavali su kao najteži zadatak upravo iz razloga jer ih je njihova vjera i učitelj Isus Krist učila da moraju cijeniti i poštivati ljudski život, ali i ljubiti i opraštati svima, pa čak i neprijatelju. Nadalje, osim u razmatranjima o učenjima Isusa Krista branitelji su se Isusu obraćali i za pomoć u trenutcima tuge i nemoći, kada su strahovali za vlastite živote, uspoređuju vlastitu patnju s onom koju je Isus proživljavao razapet na križu*:*

U ratu nije nimalo lako biti vjernik i teško se pomiriti s time da je jedina i osnovna svrha, ako želiš pobijediti, što više ljudi ubiti. Nije dovoljno ubiti

jednom, svaki vojnik mora ubiti što više neprijatelja. Kao kad igraš košarku, potrebno je zabiti što više koševa da bi pobijedio. Suprotno tome, vjera i naš Učitelj nas uče da najviše cijenimo i poštujemo ljudski život. Isus traži od nas samo da ljubimo i opraštamo svima, pa čak i neprijatelju (Karlović 2011: 70).

Drugi primjer:

Bože, hoće li ovo uopće prestati? ...Skupila se u srcu tuga i nemoć. Misli su blokirane, ali uperene i vape Bogu za pomoć, koji niotkud i nikako ne dolazi. Molili smo kao što je Isus Krist molio svoga nebeskoga Oca da mu pomogne, da ga onako teški kalež mimoiđe, ako je to ikako moguće. U tim trenutcima razmišljali smo poput Isusa u Getsemanskom vrtu kad je bio uznojen krvavim znojem. Bože, hoće li itko uopće ostati živ? (Lasta 2005: 56).

Treći primjer obraćanja Isusu Kristu pokazuje da branitelj uspoređuje JNA zapovjednika s Poncijem Pilatom, koji osuđuje nepravedno branitelje poput Poncija Pilata koji je nepravedno osudio Isusa Krista. S određenom dozom strahopoštovanja jer se uspoređuje s Isusom Kristom, ipak navodi da su i branitelji, poput Isusa Krista, na dostojanstven način prihvatili svoju „trnovitu krunu“ koju neprijatelj (JNA zapovjednik) ne može razumjeti. Ne može je razumjeti iz razloga jer su oni ti koji napadaju one koji samo brane svoje obitelji, dom i domovinu i za nju podnose na dostojanstven način žrtvu, poput Isusa Krista:

U hodu razmišljam. Izgleda da je „silni zapovednik“ tzv. JNA sebe umislio u ulozi Poncija Pilata, koji osuđuje Krista. Bože moj, ne mislim se s Tobom uspoređivati, ali me taj poziv i način potaknuo na takvo razmišljanje. Iako smo bili jadni i nemoćni da se odupremo jačem, mi smo na dostojanstven način prihvatili svoju trnovu krunu, koju silnik neće moći nikad razumjeti (Lasta 2005: 117).

Nakon što su predstavljena osobna religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji koji su se pojavili među skupinom branitelja tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine, u sljedećem će se tekstu reći nekoliko riječi i o prakticiranju branitelja zajedničkih molitvi, kao i misnih slavlja.

5.2.3. Zajedničke molitve i mise branitelja

Prikupljeni podatci prikazuju kako su branitelji svoju osobnu religioznost prakticirali prvenstveno u nošenju sakralnih predmeta i kroz osobne molitve, dok su zajedničke molitve, kao i odlaske na svete mise, prakticirali samo povremeno ili nikada. To je razumljivo ako se uzmu u obzir svi do sada navedeni nepovoljni uvjeti u kojima su se branitelji nalazili, koji su im zapravo onemogućavali da, zbog vlastite sigurnosti, odlaze u crkvu ili u neko od gradskih skloništa na obredna misna slavlja:

> *Jer nisam imao prilike, jer ja osobno nisam odlazio ni na prvi punkt do nas. Išao sam strogo svoj punkt i ovaj punkt ('Gradska kavana') jer, ovaj, uzmite samo šta čovjeku u onom momentu kad ide, znate di je Radnički dom, u kojem se nalazila Gradska kavana i sad do vodotornja, pa ona ulica prvo desno. Znači ja sam to imao da prođem i padaju granate, leti crijep, nije baš ni blizu, a idete sami ili ide još netko. To je bilo dovoljno vremena da se izmolite dok stignete do gore* (Petar).

Drugi primjer:

> *Bilo je u početku nešto organizirano tu dole, tu su bili svećenici, tu je bila crkva, pa se donekle moglo otići. Mi gore ne (na Sajmištu). Iskreno ću reći, nije nam padalo ni napamet. Tad mi je bila dovoljna krunica* (Ivan).

Samo manji dio branitelja bio je u mogućnosti prakticirati povremena zajednička misna slavlja odlaskom u neka od skloništa/podruma ili u samostanski podrum, gdje su se održavale svete mise nakon što je crkva oštećena ratnim razaranjima od strane srpskoga agresora. Najčešće su to bili oni branitelji kojima su se linije obrane nalazile u neposrednoj blizini crkve ili nekoga skloništa/podruma u kojem se održavala sveta misa. Nadalje, iako su sami branitelji rijetko bili u mogućnosti prakticirati zajednička misna slavlja, oni su bili ti koji su pomagali svećenicima i dovodili ih, kada su to mogućnosti dopuštale, kako bi u nekom od skloništa održali svetu misu.

Dio branitelja, koji je bio u mogućnosti povremeno prakticirati misna slavlja, navodi da im je nedjeljna misa puno značila jer su na taj način jačali svoju duhovnu snagu koja im je umanjivala strah i pomogla da izdrže sve nepovoljne uvjete u kojima su se nalazili:

> *Jako velika iskustva, jako puno mi je vjera značila, ja sam jednostavno morao nedjeljom tu, kad su držali misu u podrumu, svećenik je dolazio, sad di je policija. Tu je bio veliki podrum, tu je bilo oko tristo ljudi (stara mađarska škola). Tu je svećenik dolazio nedjeljom držati misu, više se nije moglo gore ići u crkvu. Puno je naroda bilo tu. Nije drž'o misu gore u crkvi, crkva je bila pogođena. I onda je on dolazio nedjeljom držat' misu. Ja sam to znao, ja sam jednostavno tamo dolazio s položaja. Jednostavno, to ne možete opisati koji je to osjećaj kad ono drži misu, kad vjernici pjevaju… I cijeli rat kroz cijelo vrijeme ja sam imao veliku snagu vjere i to me je držalo. Jednostavno se nisam bojao ničega* (Luka).

Iz navedenoga citata također je vidljivo kako je dolazak svećenika u skloništa, osim za civile, imao značajnu ulogu i za branitelje. Osim što su svećenici branitelje duhovno osnaživali, oni su ih i hrabrili te im dijelili krunice koje su, kako smo vidjeli, imale veliku važnost za njih u trenutcima kada su se nalazili na ratištima. Isto tako, osim što su svećenici imali značajnu ulogu za branitelje održavanjem svetih misa, svećenici su povremeno, kada su to mogućnosti dopuštale, odlazili i u bolnicu među ranjene civile i branitelje kako bi ih ispovjedili, ali i hrabrili kroz razgovor, a prema mogućnosti pokapali su i poginule branitelje.

5.2.4. Posljedice religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja branitelja

Na temelju iznesenih rezultata istraživanja o fenomenu religioznosti za skupinu branitelja vidljivo je kako se religioznost kod branitelja za vrijeme boravka na ratištu, tijekom opsade grada Vukovara, od 24. kolovoza do 18. studenoga 1991. godine, manifestirala, kao i kod skupine civila, ponajprije kroz poseban oblik osobne religioznosti, a taj oblik je određen neposrednim, specifičnim okolnostima u kojima su se nalazili. Posebnost osobne religioznosti, koja se razvijala među skupinom branitelja u navedenim uvjetima, očitovala se ponajprije u neizravnom religijskom djelovanju, kroz nošenje krunice oko vrata. Osim kroz neizravno religijsko djelovanje branitelji su svoju osobnu religioznost prakticirali i na izravan način, kroz odnos prema Transcendentnom biću putem osobnih molitvi.

Osim navedenih oblika religijskoga djelovanja branitelji su povremeno prakticirali i zajedničke molitve i obredna misna slavlja, ali u puno manjoj mjeri negoli je to slučaj kod skupine civila. Iz analize prikupljenih podataka vidljivo je kako su braniteljima njihova, ponajprije osobna, religioznost i odnos s Transcendentnim bićem pomagali u lakšem podnošenju višestruko nepovoljnih psihofizičkih uvjeta u kojima su se nalazili. Da je religioznost branitelja imala značajnu ulogu za vrijeme njihova boravka na ratištu, vidljivo je iz svih iskaza kazivača na temelju analize provedenih dubinskih intervjua, kao i na temelju analize 32 izdanja u okviru zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru u kojima su dana osobna svjedočanstva branitelja. Na temelju analize podataka vidljivo je kako je religioznost braniteljima pomogla u lakšem podnošenju nehumanih uvjeta boravka na ratištu na sljedeće načine:

- umanjivala im je strah, ali i jedina pružala nadu u čudesno izbavljenje
- pružala im je dodatnu duhovnu snagu koja im je bila potrebna kako bi izdržali sve nepovoljne psihofizičke uvjete kojima su bili okruženi
- pružala im je osjećaj da ih Bog čuva i štiti te da su preživjeli jedino zahvaljujući Bogu
- vjerovali su kako je Bog upravljao njihovim životima i kako im je sudbina bila jedino u Božjim rukama
- oslobađala ih je od briga i strahova
- pružala im je uvjerenje u pobjedu pravde.

U sljedećem citatu, koji navodimo umjesto zaključka, pokazuje se sve do sada izneseno. S jedne strane vidljivo je kako su se branitelji nalazili u teškim i nehumanim uvjetima, u kojima su se svakodnevno izlagali smrti, a s druge pak strane vidljiva su i teška psihofizička

stanja koja su bila prisutna među njima. U takvim uvjetima čak je i strah za vlastiti život ili život članova svojih obitelji često predstavljalo manji problem od straha da se ne nađu u situaciji u kojoj bi postali hrana napuštenim izgladnjelim životinjama po gradu Vukovaru. Isto tako iz citata je vidljivo kako je osobna vjera braniteljima pružala neiscrpan izvor snage i omogućila da se lakše pomiri sa sudbinom, pružala im je hrabrost da budu spremni, ukoliko je potrebno, i umrijeti u borbi za pobjedu pravde i istine nad nasiljem i lažima, za očuvanje i slobodu svojih obitelji, domova i domovine:

> *Bio sam svjestan njezinog veličanstva smrti. Bila je svakodnevno prisutna, neumoljiva i okrutna, uzimala je sve i svakoga, nije birala, imala je veliki apetit. Ponekad je bila tako blizu da, činilo mi se samo instinktom zadržavana, pozorno prati svaki moj, možda, pogrešan potez. Naravno, ta imaginacija, ta refleksija moje zabrinutosti za život, ne toliko zbog moguće smrti, već više zbog neizvjesnosti hoće li biti preživjelih kada se to dogodi. U tom trenutku bilo mi je jako važno hoće li biti nekoga da me sahrani. U protivnom mogao bih postati hrana malim i velikim životinjama. Razvlačenje dijelova tijela po mom voljenom gradu ne bi bilo pošteno ni prema njemu ni prema meni. Još teže je bilo nositi se s mogućnošću ranjavanja i tome sukladnoj bespomoćnosti. Međutim, u vjeri u Boga, svakodnevnom molitvom, moj duh spozna neiscrpni izvor snage i ohrabrenja i smrt posta sasvim prirodnom posljedicom, pa čak sam vjerovao kako je ta vjerna suputnica života neizbježna i nije više izgledalo tako strašno. U miru molitve pomirih se s tim i na kraju mi je ostalo samo razmišljanje o mjestu sahrane* (Pole 2008: 197).

Na temelju iznošenja rezultata istraživanja za drugu skupinu, koja se odnosi na branitelje grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine vidljivo je kako je osobna religioznost branitelja imala značajnu ulogu u njihovu suočavanju s promijenjenim društvenim okolnostima te da im je uvelike pomogla u podnošenju teških i nehumanih uvjeta u kojima su se nalazili.

U sljedećem tekstu predstavit će se rezultati istraživanja za posljednju skupinu, skupinu zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima, iz kojih će biti vidljivo kakvim su sve nepovoljnim uvjetima bili izloženi zatočenici tijekom boravka u srpskim koncentracijskim

logorima, kako su ti uvjeti utjecali na njihovo religijsko djelovanje te s kojim posljedicama na njihovo individualno i društveno ponašanje.

5.3. Dimenzija civili/branitelji, zatočenici srpskih koncentracijskih logora

Treća ciljana skupina nad kojom je provedeno istraživanje je skupina civila i branitelja koji su boravili u zatočeništvu u nekom od srpskih koncentracijskih logora na teritoriju grada Vukovara i njegove šire okolice ili u nekom od srpskih koncentracijskih logora na teritoriju tadašnje SR Srbije. Zarobljavanja i zlostavljanja određenoga dijela stanovništva grada Vukovara započela su i prije samoga pada grada 18. studenoga 1991. godine. Primjerice, u dijelu grada, naselju Sajmište, linija obrane pomicala se nekoliko puta pa je tako stanovništvo toga krajnjega zapadnog dijela grada bilo zatočeno još od rujna 1991. godine. Većina njih bila je zatočena u skladišnom prostoru poduzeća „Velepromet“ koji se sastojao od 6 zidanih skladišnih zgrada i šest limenih zgrada. Logor u sklopu skladišta osnovan je oko polovine rujna i služio je kao sabirno mjesto za zatočenje stanovništva nakon okupacije pojedinih rubnih dijelova grada. U logoru je do 20. studenoga 1991. godine bilo zatočeno oko 10.000 ljudi, među kojima je bilo i žena i djece. Ubijeno je oko 800, a nestalima se vodi 1.200 zatočenika. Logor je zatvoren u ožujku 1992. godine (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/velepromet/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine).

Osim navedenoga, logori ili kućni pritvori postojali su i u prigradskom naselju Negoslavci. Negoslavci su selo smješteno istočno od Vukovara, naseljeno pretežito srpskim stanovništvom. Zatočene osobe držane su u podrumima privatnih kuća. Broj osoba u pojedinim podrumima kretao se od 10 do 50. Logori su otvoreni početkom rujna 1991. godine, a zatvoreni u prosincu 1991. godine. Smatra se da je kroz ove logore prošlo oko 1.000 zatočenika, a ubijenih ili nestalih vodi se 300 osoba (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/negoslavci/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine).

Jugoistočno od Vukovara postojali su kućni pritvori i u prigradskom naselju Petrovci. Selo Petrovci nastanjeni su pretežito pripadnicima rusinske i ukrajinske nacionalne manjine. Selo je okupirano od srpskih pobunjenika i JNA u rujnu 1991. godine. Logori su postojali u sklopu privatnih kuća, a zatvarali su u njih nepodobne osobe iz sela i okolnih naselja. Kroz logore u Petrovcima prošlo je oko 500 osoba, od kojih se 10 vodi kao nestale ili ubijene (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/petrovci/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine).

Osim navedenih logora u istočnom dijelu Vukovara nalazio se još logor na Ovčari, otvoren u sklopu „Vupikovih” hangara za skladištenje. Logor koji se nalazio 5 km od Vukovara otvoren je početkom listopada 1991. godine, a zatvoren oko 25. prosinca 1991. godine. Ovčara je primjer primarne masovne grobnice koja je nastala na mjestu samoga pogubljenja zatočenika. Ubijene žrtve bile su ranjenici, bolničko osoblje te civili koji su nakon pada

Vukovara odvedeni iz vukovarske bolnice. Kroz logor je prošlo oko 3.000 – 4.000 zatočenika, od kojih je ubijeno 200 zatočenika, a kao nestalima vodi se 61 osoba (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/ovcara/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine).

Na jugu, osim u Petrovcima, postojali su logori i u prigradskim naseljima Bršadinu i Marincima. Nadalje, na zapadnom dijelu grada nalazili su se logori u prigradskim naseljima Bobota, Trpinja, Pačetin, Vera. Na sjevernom dijelu grada postojali su logori i kućni pritvori u prigradskim naseljima Borovo Selo, Dalj, Bijelo Brdo i Sarvaš (Rehak i Sučić 2006: 203). Borovo Selo službeno se naziva Borovo (s većinskim stanovništvom srpske nacionalnosti), no kako bi ga se razlikovalo od dijela grada Vukovara pod nazivom Borovo (s većinskim stanovništvom hrvatske nacionalnosti), među narodom je s vremenom postao uvriježen naziv Borovo Selo. U tom prigradskom naselju logor je otvoren negdje iza Božića 1990. godine u prostoriji kinodvorane. U njega je dovođeno sve zarobljeno stanovništvo od Tenje do Dalja. Nakon pada i okupacije Vukovara, prostor kinodvorane postao je premalen pa se logor premješta u sportsku dvoranu u sklopu Osnovne škole „B. Maslarić". Iz ovoga logora većina zatočenika ili je ubijena ili je odvedena u neki od logora na teritoriju SR Srbije (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/borovo-selo/, pristupljeno 3. listopada 2014. godine).

Dokaz za postojanje logora, mučenja i ubijanja na području Vukovara i njegove neposredne okolice su brojne masovne grobnice na području Vukovara te brojna svjedočanstva onih koji su preživjeli boravak u njima i opisali nehumana postupanja prema zatočenicima, kako prema braniteljima tako i prema civilima, ubijanja, silovanja te psihička i fizička zlostavljanja. Primjer veličine zločina počinjenoga 1991. godine u Vukovaru je masovna grobnica na Ovčari s 200 ekshumiranih tijela, gdje su žrtve bile ranjenici, bolničko osoblje i civili iz vukovarske Opće bolnice.

Nakon pada preostalih dijelova grada Vukovara, 18. studenoga 1991. godine, te Borova naselja 19. studenoga 1991. godine, ranije zatočeni stanovnici, oni koji su preživjeli, odvedeni su zajedno s civilnim i braniteljskim stanovništvom iz drugih dijelova grada u neke od logora na teritoriju SR Srbije. Prema Završnom izvješću koje je 1995. godine objavila Komisija Ujedinjenih nacija navodi se kako je na teritoriju Srbije postojalo ukupno 60 logora (Jurčević i Ivanda 2004). Prema Jurčević, Ivanda približno oko 5.000 stanovnika (civila i branitelja) odvedeno je i zatočeno u neki od srpskih koncentracijskih logora od kojih su najpoznatiji logori u Begejcima, Stajićevu, Sremskoj Mitrovici, Nišu, Beogradu, Novom Sadu, Bubanj Potoku i Aleksincu.

Logor u Begejcima nalazio se na salašu u blizini sela Begejci. Otvoren je 1. listopada 1991. godine, a zatvoren 21. studenoga 1991. godine. U njemu se nalazilo oko 500 zatočenika

(http://hdlskl.hr/svjedocanstva/begejci/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine). Logor Stajićevo nalazio se na prostoru poljoprivredne zadruge (farme). Kroz logor prošlo je oko 3.000 ljudi. Postojao je od 18. studenoga 1991. godine do 21. studenoga 1991. godine, kada je zatvoren, a zatočenici premješteni u logore u Nišu i Sremskoj Mitrovici (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/stajicevo/, pristupljeno 25. srpnja 2014. godine). Logor u Sremskoj Mitrovici nalazio se u sklopu zatvora. Logoraši su bili smješteni u 13 prostorija plus samice. U logoru je kroz duže vremensko razdoblje bilo zatočeno oko 1.500 osoba, a u kraćem vremenskom razdoblju oko 4.000 osoba, među kojima je bilo i žena, djece i staraca. Logor je postojao od 18. studenoga 1991. godine do 13. kolovoza 1992. godine (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/sremska-mitrovica/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine). Logor u Nišu nalazio se u sklopu Kazneno-popravnoga doma i zatvora u Nišu. U njemu se nalazilo oko 500 zatočenika, od kojih je 200 u njemu boravilo od 18. studenoga 1991. godine, a preostalih 300 dovedeno je 23. prosinca 1991. godine, kada je rasformiran logor u Stajićevu. Od 26. veljače 1992. godine zatočenici iz niškoga logora premješteni su u logor u Sremskoj Mitrovici (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/nis/, pristupljeno 24. srpnja 2014. godine). Logor u Beogradu nalazio se u sklopu Vojno-istražnog zatvora u Beogradu, držani su u jednom krilu zatvorskoga kompleksa. Kroz njega je prošlo oko 1.000 zatočenika. Većina zatočenika bila je na montiranim suđenjima, prema načelu da pomoću psihičkoga i fizičkoga zastrašivanja prizna sve za što ih se optužuje (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/viz-beograd/, pristupljeno 25. srpnja 2014. godine). Logor u Novom Sadu nalazio se u sportskoj dvorani „SPENS“, a otvoren je nakon pada Vukovara. Bio je prolaznoga tipa, kroz koji je prošlo oko 5.000 ljudi, među kojima je bilo i žena i djece, kao i starijih osoba. Većina je u njemu boravila samo nekoliko dana (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/novi-sad/, pristupljeno 25. srpnja 2014. godine). Logor u Bubanj Potoku bio je smješten u sklopu vojarne, u kojega su od studenoga 1991. godine dovođeni civili iz cijele Hrvatske, gdje su ih psihički i fizički mučili vojnici JNA (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/157-2/, pristupljeno 25. srpnja 2014. godine). Logor u Aleksincu bio je smješten u vojarni. U njemu se nalazilo oko 1.500 osoba. Otvoren je nakon pada Vukovara. Većina zatočenika je iz ovoga logora kasnije prebačena u logor u Nišu, a za jedan dio se ne zna još uvijek gdje su (http://hdlskl.hr/svjedocanstva/aleksinac/, pristupljeno 25. srpnja 2014. godine).

U nekima logorima boravak zatočenika bio je dugotrajan pa je tako, primjerice, posljednja skupina zatočenika u Sremskoj Mitrovici boravila do 13. kolovoza 1992. godine, kada je razmijenjena posljednja skupina zatočenika. Prema Rehaku i Sučiću (2011.) broj branitelja koji se nalazio u logorima je 1.557 branitelja, a preostali zatočenici bili su civili (žene, djeca

te starije osobe). Najmlađa osoba koja se nalazila u logoru imala je 6 mjeseci, a najstarija 104 godine (Rehak i Sučić 2006: 204). Prema evidenciji HDLSKL-a u srpskim koncentracijskim logorima život je izgubilo ili se vode kao nestali oko 30 % zatočenika.

Nastavno na do sada izneseno u ovom dijelu poglavlja bit će prikazani rezultati istraživanja za dimenziju civili/branitelji u srpskim koncentracijskim logorima. Rezultati istraživanja također će biti prikazani, u okviru metodologije utemeljene teorije, najprije kroz opisnu priču kroz koju će se prikazati uloga fenomena religioznosti u procesu suočavanja zatočenika s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Kako bi se prikazalo koju je ulogu imao fenomen kod zatočenika srpskih koncentracijskih logora kroz deskriptivan i eksplanatoran način, prikazat će se na koji se način ciljana skupina zatočenika postavila u svom osobnom religijskom djelovanju te religioznim stavovima i osjećajima s obzirom na okolnosti u kojima su se nalazili. Nadalje, s obzirom na cilj istraživanja bit će prikazane i posljedice koje je imalo religijsko djelovanje te pojava religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje zatočenika tijekom boravka u srpskim koncentracijskim logorima. Nakon detaljne analize prikupljenih podataka kroz postupke kodiranja i metodu konstantne komparativne analize te ostalih pomoćnih tehnika u okviru metodologije utemeljene teorije (teorijsko uzorkovanje, teorijska zasićenost, bilješke, dijagrami i uvjetno posljedične matrice), za dimenziju civila i branitelja zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima proizašle su sljedeće kategorije:

1. *Fizički uvjeti boravka*
2. *Psihički uvjeti boravka*
3. *Molitva*
4. *Razgovor s Bogom (Transcendentnim)*
5. *Božja pomoć*
6. *Spas od Boga*
7. *Predavanje života u Božje ruke*
8. *Zahvalnost*
9. *Božja prisutnost*
10. *Nošenje i izrada sakralnih predmeta*
11. *Svećenici u logorima*
12. *Duhovna snaga*
13. *Osobna religioznost*.

Navedene kategorije također su u skladu s paradigmatskim modelom (Strauss i Corbin 1998.) i sortirane su na sljedeći način:

- kategorije, koje se odnose na uvjete boravka u zatočeništvu, a koje su pak imale izravan ili neizravan utjecaj na promjene proučavanoga fenomena religioznosti (*Fizički uvjeti boravka; Psihički uvjeti boravka)*
- kategorije, koje se odnose na istraživani fenomen religioznosti iz kojih su vidljiva određena religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji ispitanika, koji su nastali pod utjecajem uvjeta kojima su bili okruženi (*Molitva; Razgovor s Bogom (Transcendentnim); Božja pomoć; Spas od Boga; Predavanje života u Božje ruke; Zahvalnost; Božja prisutnost; Nošenje i izrada sakralnih predmeta; Svećenici u logorima; Osobna religioznost)*
- kategorije koje se odnose na posljedice religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje zatočenika u navedenim uvjetima (*Duhovna snaga).*

U prethodnom iznošenju rezultata istraživanja, za skupinu civila i branitelja, već je navedeno kako je prema paradigmatskom modelu za proučavanje nekoga fenomena ključan međuodnos između uvjeta, poduzetih djelovanja i posljedica djelovanja. Stoga će se i rezultati istraživanja za skupinu civili/branitelji u srpskim koncentracijskim logorima prikazati kroz predstavljanje međuodnosa između navedenih elemenata. Kao i u prethodnim iznošenjima dobivenih rezultata kroz opisnu priču najprije su prikazani uvjeti u kojima su boravili civili i branitelji za vrijeme zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima i psihofizički uvjeti kod samih zatočenika koji su doveli do određenih religijskih djelovanja te pojave religioznih stavova i osjećaja. Potom je dan prikaz samih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja poduzetih kao odgovor na uvjete koji su ih okruživali. Naposljetku, prikazane su posljedice poduzimanja religijskih djelovanja i pojave religioznih stavova i osjećaja na njihov boravak u navedenim uvjetima.

5.3.1. Uvjeti boravka civila/branitelja u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima

Prikaz psihofizičkih uvjeta i uvjeta boravka u srpskim koncentracijskim logorima dan je kroz pregled različitih oblika nehumanoga međuljudskog odnosa prema zatočenicima koji se navode na temelju:

- provedenoga istraživanja nad zapisanim svjedočanstvima danima u zbirci knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru
- provedenoga istraživanja nad iskazima kazivača svjedoka, danima tijekom

provedenih dubinskih intervjua, u kojima su logoraši opisali svoj boravak u zatočeništvu

- proučavanja znanstvene i stručne literature o Domovinskom ratu u Vukovaru.

Na temelju proučavanja navedene literature vidljivo je kako su nad civilima/braniteljima, za vrijeme njihova boravka u logorima na teritoriju Srbije i Vukovara, prekršene sve odredbe *Ženevskih konvencija iz 1949. godine* koje se odnose na uvjete boravka ratnih zarobljenika u logorima, ali isto tako i one koje se odnose na međuljudsko postupanje prema zatočenicima.[6] Pri opisu uvjeta koji su utjecali na poduzimanje religijskoga djelovanja najprije je dan prikaz onih uvjeta koji su neizravno utjecali na promjene u religijskom ponašanju. To se prije svega odnosi na nehumane uvjete boravka u objektima koji su korišteni za smještaj zatočenika, na opskrbljenost vodom, hranom, odjećom, higijenskim uvjetima i potrepštinama. Potom je dan prikaz onih uvjeta koji su izravno utjecali na religijsko ponašanje zatočenika, a to su različiti oblici fizičkoga i psihičkoga zlostavljanja.

Iz gotovo svakoga zapisa ili iskaza logoraša vidljivo je kako su objekti u kojima su bili smješteni potpuno neprimjereni boravku ljudi u njima. Prema navedenoj konvenciji prostor je trebao biti čist, bez vlage, osvijetljen i zagrijan. U opisima logoraša vidljivo je da su prostori često bili bivše štale, skladišta, zapuštena poljoprivredna imanja i sl., kako su ležali na betonu, usred zime, bez pokrivača. Iz sljedećega citata vidljiv je opis jednoga od takvih objekata u kojima su boravili zatočeni logoraši:

> *…Bila su otvorena neka velika vrata. Bio je to ulaz u logor, u nekadašnju štalu za uzgoj goveda, koja je bila napuštena prije desetak godina. Dugačka oko 200, a široka oko 30 metara. Bila je bez stropa, samo prekrivena*

[6] Informacije o Ženevskim konvencijama iz 1949. o postupanju s ratnim zarobljenicima nalaze se u *Ženevske konvencije i dopunski protokoli* „Narodne novine – Međunarodni ugovori“, br. XX/94.

crijepom. Po dužini i s jedne i s druge strane bili su valovi za hranjene stoke. Valovi su bili odmaknuti oko metar od dužine zidova. Od valova prema sredini bio je prostor na kojem je bila stoka, a cijelom dužinom štale bio je prolaz oko tri metra. Između valova i zidova nalazila se zemlja, a drugi dijelovi štale bili su pokriveni nekakvim već odavno istrošenim betonom (Rehak, 2000: 74).

Vidljivo je da su logoraši boravili u hladnom i neprikladnom prostoru za boravak ljudi u njima, a često i na golom betonu:

Uvjeti stanovanja bili su minimalni. Vladala je zima. U jednoj je štali bilo 300, a u drugoj 900 ljudi. Pili su neku žutu vodu koja je izazivala bolove u trbuhu. Voda se u bocama ledila, a imali su samo jednu deku. Prvih su dana ležali na golom betonu (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 53, usporedi Rehak 2000: 50; Plavšić 1994: 33; Jelić 1997: 23; Sablić 2000: 59; Šarić 1995: 9-10; Janjić-Tromblon 2004: 192; Brozović 2003a: 234–235).

Također su osnovne odredbe o postupanju s ratnim zarobljenicima, prema trećoj Ženevskoj konvenciji, prekršene i kod onemogućavanja dovoljne opskrbljenosti vodom i hranom. Ishrana zatočenika svodila se uglavnom na dva vrlo skromna obroka. Primjerice jedan zatočenik navodi u svom svjedočanstvu sljedeće:

Tek taj treći dan dobili su vrlo malo hrane i jednu deku na tri osobe. Prvih jedanaest dana dobivali su po obroku pola kriške kruha, trećinu hrenovke i malo čaja (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 36–37).

Istovremeno je nedovoljna ishrana korištena i kao jedan od načina fizičkoga zlostavljanja zatočenika kojemu je cilj bio tehnikom izgladnjivanja potpuno fizički i psihički slomiti zatočenike:

Jelo je bilo vrlo loše. Jedan kuhani obrok, rijedak, po jedna kutljača. Kruha uvijek jedan komadić manje nego što je bilo ljudi u sobi, kako bi to postao izvor sukoba sa osobljem. Nakon toga došlo bi do tučenja i drugih

kažnjavanja. Na osobu je dolazilo pola šnite kruha po obroku tri puta na dan (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 45).

Iskaz drugoga svjedoka još iscrpnije potvrđuje da se nad zatočenicima u srpskim koncentracijskim logorima provodila tehnika izgladnjivanja:

Za doručak svatko je dobio krišku kruha, crnog, starog, sasušenog. Jedan zgodan mladić, koji je bio konobar u Hotelu 'Dunav' u Vukovaru, išao je od jednog do drugog logoraša i žlicom iz limenke stavljao svakome na kruh malo marmelade. Svatko je nakon toga otkinuo komadić kruha i razmazao marmeladu po tankoj kriški, pojeo u tri zalogaja i to je bilo sve do ručka. Za ručak opet ista kriška kruha i malo tople tekućine, tek nekoliko žlica u plastičnom plitkom tanjuru. Trebalo se nadati da to sve neće dugo potrajati, jer uz ovakvu hranu ubrzo će svi postati živi kosturi. Za večeru je posluženo kukuruzno brašno zamiješano u toplu vodu, neposoljeno. Morao sam zaustavljati dah kako se ne bi osjetio smrad koji je neodoljivo podsjećao na miris mišjeg izmeta. Trebalo ga je što prije progutati, tek toliko da se ne umre od gladi. Ništa bolji nije bio ni sutra ujutro griz na vodi, bez šećera, rijedak tako da su ga morali piti iz tanjura, a ne jesti žlicom. I tako su se smjenjivale tople tekućine koje su nekakvim mirisima, uz dobar napor da se pogodi što je, asocirale na varivo od kupusa, mahuna, graška, graha, krumpira. Međutim, zatvorenici su dobivali samo bistru tekućinu bez ikakvog sadržaja. O mesu se moglo samo sanjati (Miljković 2000: 96, usporedi Rehak 2000: 206; Brozović 2003a: 137, 176; Šarić 1995: 9; Matić 2001: 357; Njavro 1992: 151; Plavšić 1994: 46; Jelić 1997: 26–27).

Slični iskazi nalaze se kod svih svjedočanstava.

Zatočenici su trebali imati osnovne higijenske uvjete. Iz narednoga citata vidljivo je da su i tu prekršene osnovne odredbe Ženevske konvencije. Vidljivo je da su zatočenici boravili u zagušljivim i natrpanim prostorijama u kojima nije bilo nikakvih uvjeta za održavanje osobne higijene. Mnogi od njih boravili su cijelo vrijeme zatočeništva u odjeći u kojoj su i došli u logore. Isto tako bilo im je onemogućeno tuširanje, pa čak i održavanje osnovne svakodnevne higijene, pa je tako primjerice u logoru u Nišu zatočenicima omogućeno prvo kupanje tek

nakon mjesec dana od dolaska u logor (Matić 2001: 252), dok su oni koji su se nalazili u samicama prvu mogućnost kupanja dobili tek nakon tri mjeseca (Miljković 2000: 216):

> *U sobama se bukvalno gušilo i do sto pedeset zatočenika, koji nisu imali nikakve uvjete za održavanje osobne higijene pa čak im nisu davali ni toaletni, niti bilo kakav drugi papir koji bi mogao poslužiti u te svrhe. Svi smo bili obrasli u brade i kose, nokte smo smanjivali kako smo znali i umjeli…* (Rehak 2000: 206, usporedi Miljković 2000: 196; Njavro 1992: 154; Šarić 1995: 24; Plavšić 1994: 39; Jelić 1997: 27; Runtić 1999: 154).

Nehuman odnos prema zatočenicima vidljiv je i prema iskazima svjedoka o različitim oblicima psihičkoga i fizičkoga zlostavljanja nad zatočenicima u srpskim koncentracijskim logorima koji se provodio već pri samom dolasku u logore. Način na koji se ponajviše kršilo odredbe o postupanju prema ratnim zarobljenicima različiti su oblici fizičkoga zlostavljanja i mučenja, pa čak i ubijanja zatočenika. Mnogi su od zatočenika od posljedica fizičkoga zlostavljanja i umrli pa tako Jelić navodi da je u prvih 33 dana boravka u logoru Stajićevo ubijeno više od 20 osoba (Jelić 1997). Osim navedenoga zlostavljanja pomoću izgladnjivanja, među ostale najučestalije oblike fizičkoga zlostavljanja ubrajaju se:

- fizička zlostavljanja za vrijeme ispitivanja
- fizička zlostavljanja za vrijeme boravka u prostorima u kojima su bili smješteni
- fizička zlostavljanja za vrijeme boravka u samicama
- fizička zlostavljanja za vrijeme dolaska u logore
- fizička zlostavljanja za vrijeme odlaska i dolaska s WC-a
- fizička zlostavljanja za vrijeme odlaska i dolaska s objeda
- fizička zlostavljanja za vrijeme odlaska i dolaska s tuširanja te razni drugi oblici u brojnim nepredvidivim situacijama zbog kojih su uvijek morali biti na oprezu.

Kao posebno ekstremni oblici fizičkoga zlostavljanja nad zatočenicima u logorima ističu se:

- nepružanje liječničke pomoći ranjenicima i bolesnicima
- pojedinačno i grupno („redaljke“) silovanje žena.

Fizičko zlostavljanje zatočenika provođeno je već za vrijeme boravka u zatočeništvu u logorima na prostoru grada Vukovara i njegove šire okolice. Pa tako jedan od svjedoka nasilja i ubijanja u logoru u sklopu „Veleprometova“ skladišta navodi sljedeće:

> *Kada je izlazila desetina u kojoj smo bili i mi, već na samom izlasku s vanjske strane mogao sam vidjeti neopisive prizore. Nekoliko ljudi ležalo je uz jedan zid, bili su nepomični. Uza njih velike lokve krvi. Nisam znao jesu li živi ili mrtvi. Hodajući do odredišta, isti sam prizor vidio na nekoliko mjesta. Jauci iza limenih skladišta čuli su se neprestance. Čule su se četničke prijetnje, vrijeđanja i psovke. Mi smo se prije izlaska iz hangara morali uhvatiti za ruke, a drugu ruku držati visoko iznad glave. Hodajući oni su nas udarali, uvrede su se odnosile kako na nas, tako i na naše obitelji… Kradomice sam pogledao na svoju desnu stranu, tamo je bila neka velika galama. Bili su na dovoljno osvijetljenom mjestu da sam ih mogao jasno vidjeti. U mom pogledu koji nije trajao dugo ostala je doživotno urezana slika. Trojica su brisala o nečiju bijelu košulju svoje gotovo do lakata krvave ruke. Jedan je nožem nabijenim na pušku ubadao u nečije tijelo koje je već bilo nepomično, dok su još dvojica žustro nešto raspravljali i glasno se smijali* (Jelić 1997: 18–19).

Nasilje i nehumano odnošenje prema zatočenicima, koje je započeto već pri zatočenju na prostoru grada Vukovara i njegove šire okolice, samo je nastavljeno i već su se pri samom dolasku u logore na teritorij Srbije počeli provoditi različiti oblici fizičkoga zlostavljanja. Stoga se može zaključiti da su se zatvaranja branitelja i civila provodila planski u već pripremljene logore u Srbiji. To je vidljivo i iz iskaza svjedoka koji opisuje svoj odlazak iz vukovarskoga logora u „Veleprometovu“ skladištu i daljnji način odnošenja vojnih i civilnih srpskih milicajaca prema zatočenicima pri odlasku u logor u Sremskoj Mitrovici:

> *Oko 21.30 u ‘sobu smrti’ ušao je oficir i naredio da po deset ljudi ide van u autobuse. Odvezli su ih prema Šidu, a zatim u Sremsku Mitrovicu (do 2 sata ujutro) pred zatvor. U autobuse su ulazili vojni i civilni milicajci i počeli su tući ljude. Svi su morali sjediti s ‘glavom dolje, ruke na leđa’. Tako izmlaćeni, u tom položaju, morali su biti cijeli dan. Poslije podne oko 18 sati odvezli su ih u logor Stajićevo. Po izlasku iz autobusa svi zarobljeni*

prolazili su kroz 'špalir' vojnih i civilnih milicajaca koji su ih udarali gdje god su stigli različitim sredstvima-palicama, nogama, lancima… Zarobljenike su tjerali u prostorije na goli beton i tako su ih nabijali jedne uz druge da su jedva mogli sjediti. Ponovno su ih tukli, vrijeđali i ugnjetavali. Tako su ostali tri dana u položaju 'glavu dolje, ruke na leđa' (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 36, usporedi Međimorec 2004: 204; Rehak 2000: 39, 45, 74; Jelić 1997: 23; Plavšić 1994: 26; Sablić 2000: 59; Šarić 1995: 8; Pole 2008: 141).

Osim planskoga zatvaranja zatočenika vidljivo je da su planski provođena i zlostavljanja zatočenika. To je vidljivo iz analize svakoga iskaza zatočenika gdje se navode slični tipovi psihofizičkoga zlostavljanja unatoč boravku u različitim logorima. Iz iskaza svih zatočenika vidljivo je da su prošli kroz fizičko zlostavljanje već pri samom dolasku u logor. Najčešće bi ono uslijedilo već pri samom izlasku iz autobusa, nakon čega su ih vojni i civilni milicajci udarali različitim sredstvima, najčešće nogama, palicama ili lancima. Potom bi se fizička maltretiranja nastavila u prostorijama u kojima su bili smješteni ili odvođenjem izvan prostorija u kojima su boravili, otkud se mnogi nisu nikada vratili. Nakon početnoga fizičkog zlostavljanja pri dolasku, zlostavljanja su se nastavljala svakodnevno, kako u prostorijama u kojima su boravili, tako i odvođenjem na ispitivanje i dodatno psihofizičko maltretiranje:

Prevezeni su u logor Stajićevo. Agresor je odmah dao do znanja da nemaju nikakvih prava. Tukli su ih i u prisutnosti oficira, a katkad i po njihovom naređenju. U rubrici na kartonu Međunarodnoga Crvenog križa nisu znali upisati svoj status. Bili su tretirani kao pobunjenici protiv države, iako je vojska na pregovorima o predaji obećala da će biti tretirani kao ratni zarobljenici. Uhićenicima su pripisivali sve zločine i klanja i nazivali ih 'ustašama' i 'koljačima' te 'ubojicama žena i djece po skloništima'. Tjerali su ih da pjevaju i po više puta za redom jugoslavensku himnu 'Hej, Slaveni'. U ponoć bi ih dizali, izvodili na batinanje. Tukli su ih policama i letvama, tjerali na prisilan rad: iskapanje repe, raskrčivanje nekih zaselaka od šiblja (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 53).

Priliku za nasilje nad zatočenicima srpski agresor koristio je u svakom mogućem trenutku, a kao najpogodniji trenutak koristio se onaj za vrijeme ispitivanja. Za provođenje nasilja nad zatočenicima, osim navedenih zlostavljanja nogama, lancima i palicama, korištena su i raznorazna druga sredstva, od prisiljavanja na gutanje soli i bibera, dovođenjem pasa, vezanja za stupove do elektrošokova:

> *Fizička i psihička iživljavanja išla su do krajnosti, pa su tako korištena sredstva, kao što su palice svih vrsta, elektrošokovi, vodeni mlazovi, prisiljavanje na gutanje soli i bibera pa sve do brutalnih premlaćivanja nogama, koljenima, šakama i glavama. Tim sredstvima represije ispitivači i čuvari postizali su višestruke ciljeve: slamanje hrvatskog čovjeka, iznuđivanje unaprijed režiranih priznanja o 'počinjenim zločinima'. Potpisivati se moralo sve i svašta, kako bi se što više pokušalo smanjiti mučenje i spasiti goli život…* (Janjić 2004: 26–27, usporedi Miljković 2000: 152; Rehak 2000: 355; Matić 2001: 223; Brozović 2003a: 141; Sablić 2000: 61; Njavro 1992: 168; Šarić 1995: 9; Jelić 1997: 40–41).

Sljedeći primjer zlostavljanja za vrijeme ispitivanja pokazuje da maltretiranja ne bi prestajala ni kada bi se osobe onesvijestile, već bi ih se polijevalo vodom kako bi se osvijestili i na taj način nastavilo daljnje maltretiranje:

> *Tukli su me, tukli, tukli, ostao sam bez svijesti, polili me vodom i ponovno ispočetka tukli. Bio sam sav krvav, ali tortura je prestala kada su se čuli kamioni koji su dovezli nove zatvorenike iz Vukovara* (Rehak 2000: 47).

Treći primjer pokazuje kako su se primjenjivale i posebne tehnike fizičkoga zlostavljanja nad onim dijelovima tijela koji nisu lako vidljivi i na taj način prikrivalo provedeno nasilje nad zatočenicima pri dolasku predstavnika iz Međunarodnoga Crvenog križa. Stoga su ih pred dolaske predstavnika Međunarodnoga Crvenog križa najčešće tukli po tabanima, po stražnjici, spolovilu ili nožnim prstima:

> *Već je noć. U sobu dovode našega ratnoga druga Molnara. Bio je na ispitivanju od jutros, ne može hodati. Kasnije me pozvao da vidim što su mu napravili s nogama. Tabani su mu ljubičasto-plavi. Na ispitivanju je morao*

leći na klupu, a inspektor ga je štapom udarao po tabanima. Dvaput je pao u nesvijest, dvaput su ga budili i polijevali ga hladnom vodom. Stavio sam mu hladne obloge na noge. Tukli su nas po mjestima koja se nisu vidjela, po nogama, tabanima. Lomili nam nožne prste, dobivali smo batine po stražnjici, trtici, spolovilu. Radili su to zbog kontrole Međunarodnoga Crvenog križa (Plavšić 1994: 51).

Nadalje, mnogi zatočenici bili su zatvarani u samice, neki i po nekoliko mjeseci, gdje su prolazili dodatna fizička i psihička zlostavljanja. Iz iskaza sljedećih nekoliko svjedoka vidljivo je da su predstavnici srpske agresorske vojske zatočenike najčešće odvodili u samice kako bi ih natjerali na priznavanje različitih lažno pripisanih zločina. Najčešće bi ih tada ostavljali u samicama bez odjeće, u prostorijama bez prozora, na temperaturama i do minus 20 ˚C. Tako neodjeveni morali bi ostati sve dok ne bi napisali odgovarajuću izjavu. Isto tako dio branitelja, ali i civila bio je zatvaran u samice i zbog funkcije koju je obnašao tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru, zbog čega su tretirani kao pobunjenici protiv države. Iz iskaza svjedoka vidljivo je isto tako da su, osim dodatnoga fizičkog i psihičkog maltretiranja, zatočenici u samicama proživljavali i teže uvjete boravka. Osim što su im bili potpuno onemogućeni higijenski uvjeti, hranu i vodu dobivali su samo povremeno, a često su držani i u ledenim prostorijama, s otvorenim prozorima, na temperaturama i do minus 20 ˚C. Jedan od zatočenika, koji je svjedočio umiranju jednoga zatočenika od posljedica nasilja, opisuje na sljedeći način kakav je bio njihov položaj u podrumskim samicama u Sremskoj Mitrovici (kako je opisao predstavnicima Crvenoga križa):

…da užasno tuku ljude, da ih ne kupaju, njih iz samica ne šetaju kao one iz soba, već preko tri mjeseca čuče u samicama gdje sigurno i njihovi nosevi osjećaju kakav je zrak, da neredovito kibluju i uzimaju svježu vodu, da im ne daju sapun i toaletni papir, da ne presvlače veš, da na sebi imaju čarape u kojima su došli (Miljković 2000: 216).

Iz drugoga primjera vidljivo je kako je izgledao boravak u samicama u srpskom koncentracijskom logoru u Nišu:

Ispitivači su i ovdje nastojali iznuditi priznanja za nekakva nedjela, koja kod nas nikad nisu počinjena. Za nepriznavanje obično bi slali na tzv. hlađenje.

Na hlađenje je obično odvodio podoficir s dva policajca u tzv. niške katakombe (podrumske samice), skinuli bi nas potpuno gole i bose i zatvorili u prostor 2 x 1,5 m, s rešetkama na prozorima bez stakala, a vani snijeg 30 cm, temperatura minus 20 ºC. U prostoriji se nalazi WC čučavac, voda stalno romori, a u zidu je ugrađen preklopni stol i stolica s običnom olovkom i papirom za izjavu, a dežurni policajci svako malo ulaze unutra ili nas pozivaju na mali otvor, pa kad se približimo, kroz otvor nas udare željeznom ili drvenom motkom. Kad hlađenje završi, onda dežurni podoficir uzima izvješće, a policajci nam donose odjeću i obuću te nas vode kod ispitivača. Ako je imalo zadovoljan, vraća nas u sobu, ako ne, ponovno na hlađenje. Ponovno hlađenje ima poseban dodatak za iznuđivanje priznanja: klekneš na stolicu, a policajci te tuku po leđima i tabanima (Rehak 2000: 345, usporedi Matić 2001: 259; Brozović 2003a: 139; Sablić 2000: 38; Pole 2008: 162; Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 46).

Treći primjer odnosi se na opis uvjeta boravka u samici u Sremskoj Mitrovici, gdje je svjedok proveo šest mjeseci:

Mene su odveli u samicu, dole u podrumu, mislim 2. veljače 1992., u Mitrovici, e a ono nema prozora, a ja u majici od Univerzijade… Temperatura pala na minus 20 stupnjeva. Nisu mi dali dva dana ništa jesti. Nema spavanja, kakvo spavanje (Nikola).

Nadalje, u logorima i samicama također su bile zatvarane žene civili, mentalno retardirane osobe,[7] ali i četiri vukovarska svećenika. Jedan od zatočenika tako navodi da je svjedočio psihofizičkom zlostavljanju žena koje su se nalazile u samicama pored njegove (Miljković 2000: 148). Da su nad ženama koje su boravile u logorima i samicama provođene različite vrste psihofizičkoga zlostavljanja, vidljivo je i iz iskaza jedne liječnice u kojem opisuje svoj boravak u logoru i samici u Sremskoj Mitrovici:

Preskočit ću boravak u ćeliji, tri tjedna; samo ću reći da sam ondje spoznala koliko traje minuta, sat, dan i tjedan. Minuta traje vječno u

[7] Miljković, zatočenik Vukovarac, navodi da je u samici pored njega bila zatočena ženska osoba mongoloid.

osluškivanju koraka koji će te odvesti u prostoriju u prizemlju gdje se obavlja saslušanje od 10 do 22 sata, odakle se čuju krici, lomljava, psovke i pljuštanje vode… I čekaš, čekaš i Boga moliš da to bude što prije. I bojiš se da ćeš pod batinama reći ono što ne znaš, a oni žele čuti, hoćeš li ostati dostojanstven ili ćeš biti skršen i izdajica (Slišković 2013: 81).

Poseban oblik zlostavljanja koji se provodio nad ženama koje su bile zatočene u srpskim koncentracijskim logorima je pojedinačno ili grupno („redaljke“) silovanje. Osim po logorima na teritoriju Srbije silovanja su se provodila i nad ženama koje su bile zatočene u logoru u „Veleprometovu“ skladištu ili po privatnim kućama na području grada Vukovara. S obzirom na činjenicu da su određeni rubni dijelovi grada osvojeni puno ranije negoli je osvojen čitav grad, mnoge žene s tih područja bile su zatočene i silovane i po nekoliko mjeseci. Jedna od kazivačica, iz dijela grada Sajmište, navodi da je bila zatočena od 14. rujna 1991. godine te da je u zatočeništvu provela do 5. prosinca 1992. godine, kada je pobjegla. Druga kazivačica bila je isto tako silovana za vrijeme zatočeništva u „Veleprometovu" skladištu:

…I on mene izvede tu noć i odvede, onda su me počeli silovati, vodili u četnički štab, pa redaljke pravili, pa me vodili kod arkanovaca... (Jelena).

Još jedan oblik fizičkoga nasilja koji se provodio nad zatočenicima u srpskim koncentracijskim logorima je nepružanje liječničke pomoći i nehumano odnošenje prema ranjenim zatočenicima koje je vidljivo iz sljedećega citata:

...U Kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici, nakon uobičajenog postupka svlačenja i oduzimanja osobne imovine, uveli su njih 100 u jednu prostoriju gdje je na svakoga otpalo oko 1 m² prostora. Nisu se mogli ispružiti za spavanje. U istoj prostoriji nalazili su se ranjenici koji su 8 dana ostali potpuno nezbrinuti. Nitko ih nije ni pogledao niti im previo rane. Rane su bile neobrađene pa se po sobi širio smrad raspadnutih rana i gnoja. Zdravi su im zatvorenici nastojali pomoći te su im rane prali vodom grijanom na radijatorima. Neki su imali strašne bolove, ali to nitko od odgovarajućih nije zamjećivao. Nakon 8 dana ranjenike su odveli na obradu, ali su ih nakon toga opet vratili u istu sobu te ih svaka dva dana

previjali. Nekima su morali nakon 8 dana amputirati nogu ili ruku jer su rane bile preduboke (Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 45, usporedi Rehak 2000: 74; Matić 2001: 238; Brozović 2003a: 195; Njavro 1992: 155, 167; Plavšić 1994: 39; Jelić 1997: 24; Runtić 1999: 148).

Iako je prema odredbama Ženevske konvencije svim zatočenicima trebala biti omogućena liječnička pomoć iz navedenoga citata, ali i iz iskaza brojnih drugih svjedoka, vidljivo je da je srpski agresor i u ovom segmentu pokazao svoju nehumanost. Naime, prema iskazima svjedoka srpski agresor nije pružio odgovarajuću liječničku pomoć onim braniteljima i civilima koji su došli u same logore bolesni ili ranjeni, već su im tek nakon nekoliko dana pritekli u pomoć, što je rezultiralo brojnim posljedicama i trajnim oštećenjima kod mnogih zatočenika koji su u logore pristigli ranjeni. Također je vidljivo da je srpski agresor, osim što nikome nije pružao odgovarajuću i pravovremenu liječničku pomoć, imao ustaljenu praksu fizičkoga zlostavljanja ukoliko bi se netko od zatočenika obratio za liječničku pomoć. Jedini koji su pomagali bolesnima i ranjenicima sami su zatočenici koji su se nalazili s njima u prostoriji. S obzirom da zatočenici nisu imali uvjete za adekvatnu medicinsku pomoć, morali su se snalaziti na raznorazne načine, pa tako fra Ante Perković navodi da je jednom ranjeniku ispirao ranu s ispuštenom vodom iz radijatora. Isto tako, bolesni i stariji zatočenici, osim što su trpjeli zbog nepravovremene, neadekvatne, a najčešće nikakve liječničke pomoći, trpjeli su i zbog činjenice da nisu imali nikakav povlašteni status, odnosno proživljavali su jednaka svakodnevna psihofizička nasilja kao i ostali zatočenici.

Nadalje, čak su i trenutke pred odlazak na razmjenu u autobuse koristili kao priliku za posljednje nasilno iživljavanje, krađu i pljačku osobnih predmeta (Miljković 2000: 243–245; Matić 2001: 373; Njavro 1992: 165; Šarić 1995: 54; Plavšić 1994: 74; Pole 2008: 164).

Zbog trpljenja nasilja koje se provodilo svakodnevno nad zatočenicima, izgladnjivanja, neispavanosti, loših higijenskih uvjeta i uvjeta boravka, fizičko stanje zatočenika bilo je svakim danom sve lošije. Bili su umorni i iscrpljeni, a mnogi od njih već i bolesni:

U ćeliji se nalazilo 80 metalnih kreveta bez madraca, tako da su mnogi spavali na stolicama i stolu… jako sam umoran, jer već treći dan spavam na stolici (Šarić 1995: 8–9).

Na raznorazne načine srpski agresor pokušavao je toliko fizički i psihički oslabiti zatočenike kako bi priznali razna lažna zlodjela koja su im pripisivana. Branitelj zatočenik to opisuje na sljedeći način:

> *Nikada nije živio u lažima pa neće ni sada. Nije imao čak što ni skrivati, jedino se bojao 'njihove istine'. Nikakav zločin nije počinio, kao ni oni s kojima je radio i ratovao. Samo su branili svoj grad od napadača, jer oduvijek je najsvetija dužnost bila braniti svoj dom, svoju obitelj i nezavisnost i slobodu svoje domovine. Luka je tu časnu dužnost ispunio i ako je to zločin, bio je spreman na svaku kaznu* (Miljković 2000: 102).

Osim fizičkoga zlostavljanja zatočenici su proživljavali i svakodnevna psihička zlostavljanja te su nad njima provođene razne tehnike zastrašivanja:

- odvođenje na boravak u samice
- prijetnje i odvođenje na lažna ubijanja i strijeljanja (Brozović 2003a: 174; Šarić 1995: 7; Jelić 1997: 18; Runtić 1999: 154)
- tjeranje na davanje i potpisivanje različitih lažnih izjava (Brozović 2003: 175, 237, 272; Sablić 2000: 61; Pole 2008: 142; Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 53)
- lažne razmjene
- pjevanje jugoslavenske himne *Hej, Slaveni*
- slušanje i gledanje kako muče druge zatočenike
- neotkrivanje popisa s imenima tko ide na razmjenu do pred sam odlazak na razmjenu
- neprovođenje evidencije zarobljenika i nedobivanje osobne karte s navedenim osnovnim podatcima
- onemogućavanje kontakta s vanjskim svijetom, onemogućavanje komunikacije s Međunarodnim Crvenim križem
- prijetnje suđenjem za izmišljene optužbe i odvođenjem u VIZ Beograd (Miljković 2000: 158; Brozović 2003a: 144; Sablić 2000: 65–228; Jelić 1997: 39–40; Plavšić 1994: 33; Njavro 1992: 63; Runtić 1999: 148) i slično.

Osim provođenja brojnih taktika zastrašivanja morali su svakodnevno slušati i zlostavljanja drugih zatočenika. Sljedeći citat je još jedan primjer psihofizičkoga zlostavljanja i govori o

svjedočanstvu zatočenika u logoru Begejci pri dolasku novih zatočenika, uglavnom civila, među kojima su se često nalazili i djeca i starije osobe:

> *...Jedno jutro nismo morali ići van raditi jer je došao autobus s novim zatočenicima. Nastala je panika i metež, čuli su se uzvici: 'Dolaze ustaše', potom su ušli u štalu i počeli nas tući, morali smo leći na trbuh i nismo smjeli gledati novopridošle zatočenike. Razmišljao sam jesu li među njima možda moja braća ili koji od mojih suboraca, glavu nisam smio ni pomaknuti, jer bi za to slijedile batine od strane odvratnih i prljavih rezervista. Čuli su se jauci, srce mi je pucalo jer sam dobro znao što ti ljudi sada proživljavaju, jer sam torturu izlaska iz autobusa i sam prošao. Autobus je bio pun. Većina su bile žene iz Vukovara te nekolicina muškaraca koje su dobro izmlatili pendrecima i štapovima. Jednoga su lisicama vezali uz drveni stup u štali, molio nas je da ga oslobodimo, a mi se nismo usudili ni pomaknuti. Tako smo ležali neko vrijeme na betonu, vani je puhao strašan vjetar i ubrzo sam se smrznuo. Žene su smjestili u drugu prostoriju. Kada je pala veče, išli su ispitivati žene. Svašta se tada čulo od moljenja do jakih ženskih krikova, a oni bi se samo smijali i puštali pri tome glazbu… Neke su jako plakale jer su ih četnici vjerojatno silovali* (Rehak 2000: 45–46, usporedi Slišković, više iskaza 2013: 60, 79, 159, 248–249; Slišković 2011, Miljković 2000: 63; Kumpf 1999: 91; Brozović 2003: 222–223; Njavro 1992: 157; Fulgosi i Vince-Ribarić 1993: 24).

Slično su prolazili i zatočenici u samicama koji su često morali slušati i gledati kako muče druge, pa tako Miljković opisuje svoje iskustvo dok je boravio u samici, gdje je sam svjedočio mučenjima i ubijanjima drugih zatočenika:

> *Iz podrumskih prostorija tih su se dana kroz otvoren prozor čuli po cijele dane stravični krikovi, urlikanje mučenih, s prekidima, pa opet… opet… opet… Iz dana u dan! Postalo je neizdrživo. Logoraši u sobama i samicama začepljivali bi rukama uši, sjedili blijedi i iskolačenih očiju od straha. Bili su užasno uplašeni i puni suosjećanja s patnjama onih koji toliko trpe u podrumskim mučilištima* (Miljković 2000: 146, 251–252).

Različite tehnike psihofizičkoga zlostavljanja dovele su i do sve težega psihičkog stanja zatočenika. Ono je prije svega bilo prouzrokovano svakodnevnim strahom za vlastiti život, neizvjesnošću za vlastitu sudbinu i beznadnošću položaja u kojem su se nalazili. Lišene slobode pratio ih je osjećaj nostalgije za domom, za obitelji, a ono što ih je najviše dovodilo u očaj je osjećaj poniženosti i povrijeđenosti kao ljudskoga bića. No, cijelo vrijeme, čak i dok su proživljavali najgora moguća psihička i fizička zlostavljanja, nisu dopustili da ih srpski agresor slomi i dehumanizira. Nisu klonuli duhom, već su pokušali na dostojanstven način izdržati sva zlostavljanja koja su proživljavali. Pa tako jedan od logoraša navodi:

> *Trebalo je mnogo snage da se sve to izdrži jer zarobljenici su bili sve slabiji i iscrpljeniji. Jedino im je duh bio izuzetno očuvan, jer znali su zašto su ovdje i znali su zašto ih muče. Sad su već znali da će to potrajati, ali njihov motiv da ne klonu duhom, da ostanu do kraja dostojanstveni, da izdrže, bio je jači od boli i patnji kojima su ih svakodnevno iz sata u sat izlagali* (Miljković 2000: 147).

Nakon što su u prvom dijelu iznošenja opisne priče za skupina zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima izneseni i opisani nepovoljni uvjeti u kojima su se nalazili civili i branitelji tijekom zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima, u sljedećem će se tekstu predstaviti koja su se religijska djelovanja te koji religiozni stavovi i osjećaji pojavili među civilima i braniteljima tijekom njihova zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima, nastala kao odgovor na nepovoljne uvjete kojima su bili okruženi.

5.3.2. Religijska djelovanja te religiozni stavovi i osjećaji civila i branitelja tijekom zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima

U takvom teškom psihofizičkom stanju zatočenici su tražili način kako ostati priseban i kako preživjeti sve torture koje su prolazili. Kod većine zatočenika kao odgovor na okolnosti u kojima su se nalazili pojavio se osjećaj napuštenosti i samoće. Zatočenici su imali osjećaj da se nalaze u beznadnoj situaciji u kojoj nemaju nikakvu mogućnost kontrole nad vlastitim životom, a kao jedini izlaz koji im se nudio bilo je okretanje svojoj unutrašnjosti, traženje utjehe u svojoj religioznosti:

> *Ispitivanja, to su strahote, vrsta iznuđivanja priznanja, kako psihička, tako i fizička tortura – premlaćivanja, vođenja na strijeljanja, do pucanja iz vatrenog oružja ispitivača u zatočenika. Spavajući u staji na betonu s malo slame ili bez, osjećali su se kao da je svijet nešto nedokučivo jer ovdje sve počinje s himnom 'Hej, Slaveni', te 'recimo doručak' pa maltretiranje, odvođenje na ispitivanja, premlaćivanja, pa 'recimo večera', himna 'Hej, Slaveni', spavanje. Noću upadaju policajci, vojska ili civili pa nastaju maltretiranja, udaranja. Nastupa drugi dan i sve slično. Logoraši najčešće u tim teškim trenutcima osjećaju kako su napušteni, sami jer nema pomoći niotkud, jedino im ostaje da se mole i vjeruju u Boga. Sve drugo nestvarno je, nedokučivo, sami su u svojoj patnji, boli i tuzi. Najmiliji su daleko, a o njihovom životu odlučuje samo Bog. Svi su u istoj situaciji 'napušteni', sami čekaju kakva ih sudbina očekuje. Stalno se razmišlja kako bi patnje što prije završile i možda uz malo sreće ode na razmjenu i zbogom pakao, ali razmjene su prolazile, bude im drago jer bar netko odlazi kući, pričat će i o nama, a teško jer u čovjeku se skupi tuga, koja ga skrha, što je sloboda opet daleko i nastavlja se pakao zatočenja* (Živić 2008: 234).

Zatočenici su smatrali da im u tim krajnje teškim uvjetima na granici izdržljivosti i gubitka kontrole nad vlastitim životom jedino njihova osobna religioznost može pomoći jer ni na što drugo ne mogu utjecati:

U logoru je bilo teško i meni i drugima i kad mi ništa drugo nije preostalo, vjerovao sam u Boga i nadao se da ću izaći živ i da ću biti slobodan (Crlenjak 1995: 92).

U okviru navedenih uvjeta zatočenici su imali osjećaj da nemaju nikakvu kontrolu nad onim što im se događa i da nema pomoći niotkuda te su se stoga okrenuli molitvi kao jedinom osloncu koji im je pružao nadu u spas i preživljavanje:

Molitva je moj oslonac i nada (Karlović 2011: 182).

Nadalje, branitelj zatočenik opisuje da je za vrijeme zatočeništva u „Veleprometu" smatrao da mu jedino preostaje molitva jer ni na što drugo nije mogao utjecati. Molitva im je bila jedino što su mogli kontrolirati i jedino što im nitko nije mogao oduzeti:

Preostaje mi jedino molitva kad ni na što drugo ne mogu utjecati, a vidim da nisam sam u tome. Nekoliko ljudi također se moli (Karlović 2011: 135).

Na temelju analize prikupljenih podataka došlo se do zaključka kako su se zatočenici u navedenim teškim psihofizičkim uvjetima također, kao i pripadnici ostalih ciljanih skupina, okrenuli svojoj osobnoj religioznosti, kao jedinom načinu koji im je pomogao izdržati u navedenim uvjetima. Isto tako, kod zatočenika je također vidljivo prakticiranje osobne religioznosti na jedan osoban i individualan način odnosa prema Transcendentnom biću. Osobno ponašanje i odnos prema Transcendentnom biću kod skupine zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima prakticiralo se ponajprije putem osobnih molitava, čije je prakticiranje upravo kod skupine zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima najizraženije prisutno.

Pored osobnih molitvi zatočenici su povremeno, ali samo u nekim od srpskih koncentracijskih logora, prakticirali i zajedničke molitve i obredna misna slavlja. Osim prakticiranja osobnih, i u manjoj mjeri zajedničkih molitava, veliku važnost za zatočenike imalo je nošenje i izrada sakralnih predmeta koje su izrađivali od vune, kruha i drugih materijala što predstavlja poseban vid religijskoga djelovanja.

Pored navedenoga, iz podataka je vidljiva i pojava religioznih stavova i osjećaja koji su određivali cjelokupno ponašanje branitelja i civila za vrijeme zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima. Religiozni osjećaj koji se ponajprije pojavio među zatočenicima

u srpskim koncentracijskim logorima osjećaj je Božje prisutnosti i zaštite u trenutcima u kojima im je bio ugrožen život.

Iskazi svjedoka i kazivača ukazuju na to kako su religijska djelovanja i religiozni osjećaji utjecali na pojavu sljedećih religioznih stavova:

- kako ih je Bog štitio i čuvao
- kako im je život spašen jedino uz Božju pomoć
- kako im se život/sudbina nalazila u Božjim rukama
- kako jedino Bogu ili nekome od svetaca mogu biti zahvalni jer su preživjeli
- kako im je jedino njihova osobna religioznost pomogla da lakše podnesu boravak u logorima i različite vrste psihofizičkoga zlostavljanja koja su proživljavali za vrijeme boravka u logorima.

Na temelju analize prikupljenih podataka vidljivo je da su se u svojim osobnim molitvama najčešće obraćali Bogu, potom Gospi, svetom Antunu i Isusu Kristu. U obraćanju Bogu putem molitve najčešće mu se obraćaju za pomoć u spašavanju od različitih oblika psihofizičkih zlostavljanja kojima su bili svakodnevno podvrgnuti, da im ublaži patnje i pomogne da zlostavljanje što prije završi. Sljedeći primjer odnosi se na obraćanje Bogu jednoga branitelja zatočenoga u logoru u „Veleprometovu“ skladištu u Vukovaru, u trenutcima kada su mu zaprijetili silovanjem:

> *Pomisao na silovanje me ubija! Bože moj, budi uz mene! Budi uz mene sada! Trebam Te, Gospode! Oprosti mi moje grijehe, oprosti mi! Toliko Te sada trebam! Ako i ne mogu dobiti Tvoje smilovanje, pomozi mi da sve ovo što brže završi! Pomozi mi da ne patim, pomozi da što prije dođem pred Tvoj vječni sud! Molim Te, dobri Gospode, smiluj mi se! Prizivam Boga u svojim mislima svjestan da ovdje više nema nikoga, ni žene ni djeteta ni roditelja niti prijatelja, ostaje mi samo On. Pozivam Ga svim srcem u sebi, ne molim svoga Boga za život nego da me što prije uzme k sebi* (Karlović 2011: 156, usporedi Rehak 2000: 51, 251; Slišković 2013: 74; Šarić 1995: 52; Matić 2001: 274; Runtić 2009: 268, 269).

Zatočenici su se isto tako molili Bogu kako bi im pružio snagu da dostojanstveno izdrže različite oblike psihofizičkoga zlostavljanja:

Molim Boga da ne dozvoli da pred njima padnem, osjećam toplinu od krvi i udaraca i opet muk… (Šarčević 2006: 210).

Zatočenici mole Boga da im da snagu izdržati sve kušnje koje ih još čekaju:

*Molitva je moj oslonac i moja nada, kao i sve dosad, pa se počinjem moliti Bogu da mi dadne snage da izdržim sve kušnje koje me još čekaju… mogu pretpostaviti da ćemo završiti u zatvoru, ali se uzdam u Gospoda da nas neće mučiti ili, ne daj, Bože, strijeljati (*Karlović 2011: 182).

Nadalje, zatočenici mole Boga da im da snagu izdržati sve patnje koje ih čekaju:

Na satu u autobusu je petnaest i trideset minuta, križić krunice držim čvrsto u ruci i osjećam kao da mi se urezao u dlan. Rastrgan sam, znam da me sve to čeka, a ipak ne vjerujem da je moguće da ću i ja to proći. Molim se: čas u sebi, čas šapćući, gledajući i slušajući stravične prizore. Da nisam nikada vjerovao u Boga, sad bih vjerovao i molio se. Tek sada shvaćam svu svoju slabost i koliko mi Bog sada treba i znači. Molitve mi ne silaze s usana, nikad se predanije nisam molio. Molim Boga da mi da snage izdržati sve muke koje me čekaju (Karlović 2011: 100).

Zatočenici su se u osobnim molitvama obraćali Bogu da bude uz njih i pruži im potrebitu snagu da sačuvaju vlastitu humanost i izdrže dostojanstveno boravak u neljudskim uvjetima u kojima su se nalazili:

Popodne nas vode u Stajićevo. Od dvadesetog studenog do dvadeset i drugog prosinca devedeset i prve godine. Spavamo na betonu. Molim Boga da preživim… (Brozović 2003a: 318).

Zatočenici su se molili Bogu da bude uz njih, da ih ne napusti, jer su se osjećali zaboravljenima i napuštenima od svih i uvjereni da im život ovisi samo o njima samima i Bogu:

Već 115 dana obraćam se Bogu da sa mnom sve bude u redu, da su moja žena i djeca živi, da mi nitko ne pogine u ovom ratu i da sve bude u redu. Vjerujemo da smo mi zatvorenici sada prepušteni sami sebi i Bogu, jer ako se Hrvatska i Srbija nastave ovako dogovarati, mogli bismo ovdje biti još dugo (Šarić 1995: 46).

Zatočenici su se potom u svojim molitvama obraćali Bogu i za oprost u trenutcima slabosti, za članove svojih obitelji, za svoje suborce, a u nekoliko slučajeva i za spas neprijateljskih duša (Rehak 2000: 94). Potonje je pokazatelj da su zatočenici i unatoč svim oblicima psihofizičkih zlostavljanja, koja su nad njima provođenja tijekom boravka u logorima, bili izdignuti iznad barbarstva s kojim su bili suočeni.

S obzirom na teško psihofizičko stanje u kojem su se nalazili, utjehu su u molitvi pronalazili i oni zatočenici koji se nisu znali moliti i koji nisu bili vjernici prije dolaska u logore. Mnogi su isto tako poticali druge na molitvu pa je tako jedan zatočenik opisao u svojem svjedočanstvu kako se zapravo za vrijeme boravka u logoru na poticaj svojih suboraca prvi put okrenuo vjeri:

Znam da je sve gotovo i da su svi moji planovi pali u vodu i polako mi je na površinu isplivavala samo jedna činjenica. Svi će otići za Hrvatsku i samo ću ja ostati u Srbiji. Nikada neću vidjeti svoje dijete. Svoju zemlju za koju sam ginuo, za koju sam krvario. Sve oko mene postalo je bez veze. Više se nisam mogao nasmijati. Nije bilo ničega za čega bi se čvrsto mogao uhvatiti… Prestao sam potpuno jesti. Nije mi se više živjelo. Organizam mi je bio potpuno iscrpljen. Bio sam ruševina bez nade za popravak. Ante Trbović iz Dubrovnika i Zoran Margarin iz Vukovara svakodnevno su me dizali iz mrtvih, govoreći mi da moram vjerovati i da nema te sile koja može ići protiv Božjeg plana. 'Mi svi zajedno odlazimo odavde, i nitko neće ostati, moli se Bogu i nemoj pomišljati na gluposti', govorio bi mi Ante. 'Ali, Ante, kako ću se ja moliti Bogu kada nikako nisam išao u crkvu, niti znam riječi ijedne molitve. A i sramota me je priznati svim ovim ljudima da kao katolik ne znam ni riječi od Božjeg slova', odgovaram mu na meni nemoguću misiju. 'Zar je to problem?' i uzima mali komadić starog papira i olovku i napiše mi sve riječi molitve Očenaš i Zdravomarija. Svaku noć dok su svi

spavali, ja sam čitao te riječi molitvi i iskreno se molio Bogu da mi oprosti za sve što sam ružno u životu izgovorio i počinio. Molio sam Boga da me izvuče iz ovoga pakla zla i samoće i da ću biti sretan makar i pod mostom u Zagrebu spavao (Janjić 2004: 224).

U molitvi koju je dobio napisanu od suborca zatočenika vidljiva je individualnost u oblikovanju molitve Očenaš gdje se koristi meni, me umjesto nama, nas:

Oče naš koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje, dođi u kraljevstvo moje. Budi volja kako na nebu tako i na zemlji. Kruh naš svagdašnji daruj meni, gospodine, i ne uvedi me u napast i izbavi me od svih zala za vijeke vjekova amen… (Janjić 2004: 225).

Iz do sada citiranih molitvi vidljivo je kako je obraćanje Bogu za zatočenike bilo poput razgovora s Bogom, na način da su se molitve oblikovale kao da im je Bog izravan sugovornik kojemu su se jedino mogli obraćati u uvjetima u kojima su se nalazili. S Bogom su razgovarali kroz molitvu, s velikom bogobojaznošću s jedne strane i navodeći stalno da on zna što je najbolje za njih i neka bude volja njegova, a s druge strane tražeći stalno nešto od njega. Bogu su se obraćali kroz molitvu s jedne strane jer su se osjećali napuštenima od sviju, a s druge strane jer ih je njihov katolički odgoj vodio prema tome da vjeruju da svijet funkcionira prema načelu Božjega plana:

Bože, samo ti znaš što me sve čeka i znaš koliko mogu izdržati! (Karlović 2011: 101).

Zatočenici su smatrali, kao i prije u opkoljenom Vukovaru, kako je njihova savjest čista te imaju stoga pravo obraćati se Bogu i tražiti njegovu pomoć jer su oni u taj „nepravedni i okrutni rat natjerani“.

Sljedeća molitva, koju je napisao jedan zatočenik u logoru u Sremskoj Mitrovici, primjer je još jedne od brojnih osobnih molitvi zatočenika u logorima, u kojoj zatočenik moli Boga za pomoć da on, ali i svi „mučenici Vukovara“ prežive rat. U njoj je vidljivo da su zatočenici imali osjećaj napuštenosti od svih i da ih jedino Bog štiti i čuva. Iz molitve je isto tako vidljiv stav da je Bog jedini koji im može pomoći i spasiti ih te su se stoga njemu obraćali kroz molitvu kako bi ih spasio i izbavio iz logora:

„Molitva mučenika“:

> *Molim te, Bože, za sve mučenike Vukovara. Pomozi, pomozi da prežive ovaj rat. Molim Te, ne ostavljaj nas, Ti si jedini koji može čuti naše molitve, za nas, za našu djecu i sve one koje volimo. Bože, pomozi mi da izdržim i preživim. Vodi me svojim putem. Molim te za svoje. Ja, ja znam da si tu. Osjećam Tvoj dodir, Tvoju snagu koju mi daješ. Molim Te, ne ostavljaj me, jer ja vjerujem u Tebe i vječni život* (Šarić 1995: 75).

Nadalje, mnogi od zatočenika imali su osjećaj da ih Bog štiti i čuva tako da upravlja njihovim životom i ponašanjem za vrijeme zatočeništva. Sljedeći iskaz zatočenika, koji je bio devet mjeseci zatočen u logoru to i pokazuje:

> *Mi smo tu igrali igre bez granica. Ovi su tukli ljude, malo, malo pa je netko umro od batina i tih svih stvari. I u svakom takvom segmentu ti je jednostavno tako kao da ti netko kaže da ti reagiraš na bilo koji način. Nisam ja nikad odlučivao sam o sebi, uvijek je Netko odlučivao što, kako. Tako da sam ja, imam osjećaj da mi koji živimo na ovom svijetu ne odlučujemo sami o svojoj sudbini. Uvijek netko za nas, nešto nas vodi kroz život. U jednom segmentu, ja znam, oni su tamo po noći dolazili pa pravili nered i sve nas htjeli strijeljati. Jedan dan doš'o neki vojni policijac i počeo na nas: ‘Šta je, bre’ vikati: ‘Ustaše, želite preko hleba pogaču?!’ Ja kažem njemu šta je uzrok, a on kaže: ‘Šta bi' vi htjeli više?!’ Ja njega pitam: ‘Imaš ti obitelj svoju?’ nisam ja to, meni odjedanput palo na pamet, kao da mi je netko rekao, eto, postavi mu… Netko kao da ti kaže ti reci to, reci to. Ali ja sam imao osjećaj kao da me netko vodi kroz to sve, da izbjegneš tu, da izbjegneš ovdje. Stalno si u nekom razmišljanju da netko odlučuje šta da kažeš ili napraviš. Kao da mi je cijelo vrijeme netko govorio moraš ostati živ.* Smatra da je to bilo veliko čudo. *Odakle meni to da sam ja to rekao. Kao da mi je netko rekao ti reci to, reci to. Svi mi moramo ići tamo di je nama suđeno da idemo i tamo ćemo morati otići.* Nadalje navodi: *Nisam ja to sve izmislio, nisam ja baš toliko pametan. Netko drugi je upravljao mojim ponašanjem* (Nikola).

Iskazi drugih svjedoka također navode kako su imali situacije u kojima su osjećali Božju prisutnost i zaštitu. Tako primjerice, jedan vukovarski zatočenik u samici opisuje da ga je bila obuzela hladnoća, žeđ, bolovi tijela, potpuno beznađe i strah da će u takvim uvjetima završiti njegov život te se odlučio početi moliti Bogu, nakon čega navodi da:

> *Više nije imao pojam o vremenu i nije znao koliko dugo je već izgovarao riječi molitve* te da mu je *postalo toplije i odjednom kao da je u samici bilo više svjetla. Sklopio je umorne oči. Neki nejasan, ali u tom trenutku dragi lik smiješio mu se iz tame tako da je počeo osjećati ugodnu toplinu po cijelom tijelu*, nakon čega se konačno umirio i zaspao (Miljković 2000: 110).

Ne iznenađuje stoga činjenica kako je kod svih ispitanika vidljiv religiozan stav da im je sudbina bila jedino u Božjim rukama i da su jedino Božjom pomoći spašeni i izbjegli smrt:

> *Postajem svjestan da sam od danas u zatvoru i da sam ratni zarobljenik. Sve moje nade da bih mogao vidjeti svoju obitelj ugasile su se i sada moram skupiti snage za sve ono što me ovdje čeka, a što mi je potpuna nepoznanica. Odlučujem da ću se odmah početi moliti i da ću se potpuno predati u Božje ruke jer sve što sam dosad preživio i prošao samo je Njegovo djelo* (Karlović 2011: 188).

Upravo stoga i navode da jedino Bogu mogu biti zahvalni jer su preživjeli i izašli iz logora. Primjer zahvalnosti Bogu nalazi se u iskazu sljedećega kazivača:

> *A vrijeme provedeno u logoru je za nas mnoge, a ja sam devet mjeseci proveo, pored svih tih tortura i psihičkih i fizičkih u razgovoru sa prijateljima koji su mi bili oko mene, suborcima, puno smo se molili, pojedinačno, za sebe i za nas u tom kontekstu, znači u toj svojoj nekoj grupi. Znači vjerovali smo, zaista smo vjerovali. I na kraju puno, puno smo, govorim za sebe, mislim da mi je puno Bog ili ne znam, netko će kazati netko drugi, nešto je pomoglo u tom svemu. Prvo, da ostaneš, da se sačuvaš od tih svih tortura i na kraju iziđemo. I, evo, sad ponosno kažem još uvijek za sebe da sam još uvijek na neki način normalan i još uvijek dobro dođem svojoj*

obitelji. Ali samo zahvaljujući Bogu kroz taj period, tih godinu dana koji su bili izuzetno, izuzetno teški (Marko).

Drugi primjer iz kojega je vidljiv stav da je život spašen samo zahvaljujući Božjoj volji vidljiv je iz iskaza žene koja je bila zatočena i zlostavljana u „Veleprometovu“ skladištu:

I on mene izvede tu noć i odvede, onda su me počeli silovati, vodili u četnički štab, pa redaljke pravili, pa me vodili kod arkanovaca... ovaj me siluje, a ovi vani pucaju. Njih deset, petnaest puca, rat, rat, ne znaš, iz kože iskočit'. Ne zna čovjek šta bi… I on mene odvede u četnički štab nakon drugog, trećeg dana i ovaj, kod jednog Vukovarca i dođem ja, on kaže: 'Nemate vi sa mnom ništa, morate ići u Velepromet pa neka oni odluče šta će s vama.' Odvedu oni mene u Velepromet i ja opet kod S. K. na vrata i u sobu smrti. Ona je najveći zločinac. I zatvore me u tu sobu, ja jedina među muškima. Sami, sve ljudi koje poznam. I tu se svaki deset, petnaest minuta dolazi, maltretira se ovog, onog. Ma katastrofa, znate šta je katastrofa. I stalno nekog traže… Ma to što smo preživili, ja ne znam uopće kako smo mi ostali normalni. Puno puta tako razmišljam, ne znam kako. Al' Božja valjda volja, ne znam kako drugačije objasniti (Jelena).

Treći primjer iz kojega je vidljiv stav da je život spašen samo zahvaljujući Bogu odnosi se na braniteljev opis situacije pri dolasku autobusom iz Vukovara u logor Sremska Mitrovica, gdje je vidljiv braniteljev stav da ih je od strijeljanja spasilo samo čudo i vjera u Boga:

Stali su. Pred njima je, snažno osvijetljeno svjetlima građevinskih strojeva, bagera i buldožera, bijelo pročelje neke velike zgrade… Počeli su ih tjerati van, jednog po jednog. Čim je dotaknuo tlo pod nogama, srušili su ga udarci kundaka, na tlu je dobio još nekoliko, ali se brzo digao, tjeraju ga prema rasvijetljenom pročelju zgrade. Tek kada mu se približio, vidi da je uz temelje iskopan rov koji doseže čovjeku do pasa, u rovu stoje već deseci ljudi. Uskače i okreće se licem prema svjetlima, isprva žmiri, svjetla su nepodnošljivo bolna nakon mraka u autobusu. Otvara ih, suzi, nejasno vidi nove ljude koji upadaju u rov, spotiču se, ruše, upinju se ispraviti. Stražari ih tjeraju povicima da se dižu: 'Diž' se, diž' se!' Stalno to ponavljaju i

psuju, grozno psuju i prijete. Netko blizu njega počinje moliti Zdravomariju, drugi mu se priključuju, čuje se sve jači mrmor molitve, ljudi se spremaju umrijeti. On nema namjeru umrijeti, hoće ostati živ. Ogledava se lijevo, desno, promatra lica, sklopljene oči ljudi koji mole. Njega se to ne tiče. Sve je tako neobično, nestvarno i ne može biti istina da će ih strijeljati, sve je tako strašno nestvarno. To se ne događa, ne može se dogoditi danas, ne u ovo vrijeme, ne u ovoj civilizaciji… Ljude što poredani stoje u zemlji do pasa i zazivlju milost Majke Božje promatra kao da se nalazi istovremeno u rovu i sa strane cijelog tog paklenog prizora, on stvaran stoji sa strane i promatra, onaj drugi što stoji u rovu je privid. Iznenada se osjeća lak i oslobođen svih briga i strahova, siguran da je sve ovo iluzija, igra koja će dobro završiti, siguran je da ih neće strijeljati. Poslije će ga svi uvjeravati da su trebali biti strijeljani, da su tu noć trebali umrijeti i da ih je samo slučaj spasio. Više je u pravu Slikar koji je rekao da valja vjerovati u Boga i njegovo čudo, ono se te noći dogodilo nekoliko puta. Govorili su da je zapovijed o strijeljanju promijenjena u zadnji čas, ali nitko ga ne može razuvjeriti da nije znao, bio je prosvijetljen tom spoznajom. Osjećao je da će sve dobro završiti. Bilo je to veliko čudo (Međimorec 2004: 202–203).

Četvrti primjer je iskaz žene koja je bila zatočena i silovana u logoru „Velepromet“ i po privatnim kućama u Vukovaru, u dijelu grada Sajmište, od 14. rujna do 5. prosinca 1991. godine, kada je pobjegla. U njemu je također vidljiva zahvalnost Bogu jer je preživjela:

Jako sam zahvalna dragom Bogu na životu. Bogu hvala i svetom Anti da je tako prošlo i ja znam da je to, znači znam, vjerujem da je Bog htio da ostanem na životu da mogu svjedočiti istinu šta su naši, šta smo mi kao Hrvati proživjeli u Domovinskom ratu na ovom području (Marija).

Zaključno, iz svih navedenih primjera obraćanja Bogu vidljivo je kako je molitva zatočnika bila osobna, odnosno određena prema specifičnim potrebama i osobinama pojedinačne osobe. Stoga su se zatočenici obraćali Bogu u svojim molitvama:

- kako bi im ublažio patnje za vrijeme i nakon proživljenih različitih oblika psihofizičkih zlostavljanja

- kako bi im pružio snagu da dostojanstveno izdrže različite oblike psihofizičkih zlostavljanja
- kako bi im pružio snagu da dostojanstveno izdrže sve muke koje su pred njima, ali i boravak u neljudskim uvjetima
- kako bi im pomogao vratiti duševni mir
- kako bi im ublažio strah i pomogao da se pomire s trenutnom teškom situacijom
- kako bi ih štitio i čuvao i u konačnici izbavio iz logora.

Primjer jednoga takvog obraćanja Bogu jasno pokazuje individualnost u oblikovanju molitvi i u sebi obuhvaća sve kategorije koje su proizašle iz prvoga kruga analize podataka:

> *Postajem svjestan da sam od danas u zatvoru i da sam ratni zarobljenik. Sve moje nade da bih mogao vidjeti svoju obitelj ugasile su se i sada moram skupiti snage za sve ono što me ovdje čeka, a što mi je potpuna nepoznanica. Odlučujem da ću se odmah početi moliti i da ću se potpuno predati u Božje ruke jer sve što sam dosad preživio i prošao samo je Njegovo djelo. Svoje osjećaje i razmišljanja o svemu proživljenom zadnjih dana mogu svesti na jedno obraćanje Bogu koje je ujedno plod straha, pokajanja i zahvalnosti: Gospode Bože, hvala ti na svemu što si mi dao sve one dane! Hvala ti za svu bol i patnju jer tek sad vidim koliko je milosrđe što sam dobio priliku za otkupljenje na takav način. Oprosti mi na svim mojim slabostima! Oprosti mi što sam se ljutio na Tebe i što sam gubio nadu kad sam trpio bol! Pomozi mi, Bože, da ove rane koje nosim ne ostave posljedice na meni i da ih Tvoja svemoćna ruka zaliječi! Neka bude Bože Tvoja, a ne moja volja! Daj mi snage da izdržim sve ono što je preda mnom i da znam dostojno podnositi i ponizno trpjeti svaku bol duše i tijela! Dobri moj Gospode, molim Te da oprostiš mojim neprijateljima i mučiteljima! Svim mučenicima oprosti sve grijehe i primi ih u svoje vječno počivalište!* (Karlović 2011: 188).

Osim Bogu, u svojim molitvama civili i branitelji, za vrijeme zatočeništva u srpskim koncentracijskim logorima, obraćali su se i *Majci Božjoj*, najčešće za pomoć:

- u trenutcima straha
- razmišljanja o neizvjesnosti vlastite sudbine

- kada su se osjećali jadno, nemoćno kako bi bila uz njih i pomogla im vratiti duševni mir
- kako bi ih spasila od neizvjesnosti
- kako bi im pomogla dostojanstveno izdržati svoje muke, ali i kako bi im skratila iste te muke i patnje ukoliko im je suđeno umrijeti.

Primjerice, jedan zatočenik opisuje kako se obraćao kroz molitvu Majci Božjoj za vrijeme vožnje autobusom nakon zatočenja i odvoženja u vukovarsku vojarnu:

> *Misli su mi uz obitelj i počinjem dozivati Majku Božju te je moliti da me ne napušta: 'Majko Božja, budi uz mene! Gospe moja, spasi me! Majko Božja, Djevice Marijo, dovedi me kući, mojoj ženi i sinu!'* (Karlović 2011: 85).

Drugi primjer molitve Gospi*:*

> *Kad god se osjećam ovako jadno i nemoćno, u misli mi dolazi Majka Božja i molitva. Potrebna mi je da mi vrati mir, stoga je dozivam u svojim molitvama. Prepuštam se Njezinom zagrljaju i pitam se dokle će trajati ova neizvjesnost. Majčice moja, ima li nade da se ovo završi bez patnje i bola?* (Karlović 2011: 129).

Treći primjer molitve Gospi:

> *Molim Gospu da mi pomogne dok se sve ovo događa, a i dalje ne vjerujem da je sve istina… ponavljam riječi: 'Gospe, čuvaj me, Gospe, spasi me, budi uz mene Sveta Majčice!'* (Karlović 2011: 93).

Iz četvrtoga primjera obraćanja Gospi vidljivo je da je jedan dio civila/branitelja, osim Bogu, zahvalnost za preživljavanje svih psihofizičkih zlostavljanja iskazivalo i Gospi, ali i svetom Anti:

> *U Veleprometu sam se uzdala u Gospu Sotinsku i znam da su mi samo ona i sv. Ante pomogli proći sve torture koje su nam namijenili* (Slišković 2013: 160).

Nadalje, zatočenici su se u svojim molitvama obraćali i *svetom Anti* moleći ga da bude uz njih i njihove obitelji, da im pomogne i što prije ih izbavi iz logora. Naredna molitva je primjer osobne molitve gdje se njezin autor s posebnom bogobojaznošću obraća svetom Anti i moli ga za milost da ga što prije izbavi iz logora, ali samo „ako je to dobro za njegovu dušu“, da čuva njegovu obitelj i njemu drage osobe, da ih čuva od bolesti i smrti i pomogne sačuvati im vjeru te izdržati svu bol i kušnje koje su pred njima.

> PREPORUKA SVETOM ANTI (Molitva zapisana na kartonskom ovitku keksa): *Spomeni se sv. Ante da si uvijek pomagao i tješio sve one koji su se Tebe utjecali u svojim potrebama. S čvrstim pouzdanjem preporučujem se i ja Tvom moćnom zagovoru kod Gospodina Boga. Ne odbij moju prošnju i svojim posredstvom kod Gospodina Boga isprosi mi milost da se što prije izbavim odavde ako je to dobro za moju dušu. Molim milost izlaska iz zatvora te pomoć u ovoj mojoj potrebi i nevolji. Blagoslovi mene, moju obitelj i sve moje drage, čuvaj nas od bolesti i pogibelji duše i tijela. Sve nas krijepi da u boli i kušnji ostanemo čvrsti u vjeri i ustrajni u ljubavi. Amen! Slava Ocu i Sinu i…* (Matić 2001: 305, usporedi Karlović 2011: 70, 122; Antunović 1998: 86).

Sljedeći primjer odnosi se na iskaz kazivačice *Jelene* koja je bila zatočenica u logoru u „Veleprometovu“ skladištu u Vukovaru, od pada Vukovara do 29. studenoga 1991. godine, kada je odvedena za Sremsku Mitrovicu. U njemu je vidljivo da je pretrpjela fizičko zlostavljanje samo zbog činjenice što joj je neprijateljski vojnik pronašao slike svetoga Ante. Nadalje, iz citata je vidljivo da se u svojim molitvama obraćala svetom Anti za pomoć da preživi i izađe iz logora, gdje navodi da mu se zavjetovala, ukoliko joj pomogne, da će mu do kraja života, odnosno do kada joj zdravlje bude dopuštalo, postiti trinaest utoraka:

> *Uzeli su mi torbu. Zamislite vi u onome zlu, prije nego što sam ušla u Velepromet ove slike stavim u džep. Zamisli, te slike izvadim, kao da… Ma sveti Ante. Ja samo kažem sveti Ante je rekao te slike izvadi. Ali da nije bilo molitve, ja vam kažem... (zastala) i onda je kad sam bila u stolariji jedan četnik T., mislim da je bio najopasniji i najzloglasniji. Imao je mačetu onu i bacao je oko jedne trudnice. Žena je bila sigurno oko osam mjeseci trudna. Zamislite sad, samo je baca i gledam kad će je pogodit'. Ma strašno.*

Naoružan do zuba. I ovaj, dođe kod mene, predžepa me i nađe mi slike svetog Ante. Kad je on mene pogodio i bacio dolje slike. Ma psovao mi i svetog Antu i mislim, ne znaš, ja mislim 'Bože, pomozi'. Ja ne znam šta bi. Zamisli koji to instinkt, ja stanem na slike i kažem: 'Sveti Ante, oprosti mi.' On se zabavio opet oko te trudnice i ja kažem: 'Sveti Ante, oprosti, al' moram', i dok je on oko nje nešto mi i ja te slike uzmem i stavim tu nekako u njedra i mislim sad ako nađe, nema, i kažem ovako: 'Sveti Ante, ako izađem iz ovog Veleprometa, ako mi pomogneš dok sam živa, postit ću ti trinaest utoraka.' Zamislite, u toj muci mi to dođe. Dok sam živa, dok mi zdravlje dozvoli postit ću ti… I on mene izvede tu noć i odvede, onda su me počeli silovati, vodili u četnički štab, pa redaljke pravili, pa me vodili kod arkanovaca, a ja samo mislim da mi se sveti Ante ne nađe, jer opet, mislim nema, onda će me ubiti. Nemam di sakrit, jel*, ne možeš. Ali sreća nema struje, nema, svuda mrak. I samo sam molila: 'Sveti Ante, ako izađem…' (zastala), ovaj me siluje, a ovi vani pucaju. Njih deset, petnaest puca, rat, rat, ne znaš, iz kože iskočit'. Ne zna čovjek šta bi* (Jelena).

Drugi primjer je također iskaz jedne od kazivačica zatočenica u srpskim koncentracijskim logorima, koja se, za vrijeme svojega zatočeništva u „Veleprometovu" skladištu i po privatnim kućama na Sajmištu, obraćala u osobnim molitvama svetom Anti za pomoć da ona i članovi njezine obitelji ostanu živi, obećavši mu da će dok je živa postiti mu sve utorke:

…i ja sam onda odlučila da ću ja isto svetom Anti postit' sve utorke dok god sam živa, ja neću više jest' meso. Samo da ja i moji najmiliji ostanemo živi, jer ja nisam znala, znači uopće od 14. 9. moje trogodišnje dijete je s mojima na Mitnici, a ja nemam pojma za nikog, ništa ne znam, niti oni znaju za mene. Ja sam se tu počela moliti i to vam je bilo znači svakodnevna molitva i ne samo molitva, znači moliš se i zaspiš, probudiš se, moliš se. Znači to je ono non stop, non stop bilo na usnama, u biti u slobodno vrijeme, znači, kad nema ispitivanja (Marija).

Naposljetku, zatočenici su se u svojim molitvama obraćali i *Isusu Kristu.* Iz sljedećih primjera obraćanja Isusu Kristu vidljivo je da su zatočenici u svojim razmišljanjima o mukama Isusa Krista poistovjećivali svoju muku i žrtvu koju su proživljavali za svoju

domovinu, svoj grad i svoju obitelj s mukama i žrtvom koju je proživljavao Isus Krist. Civili/branitelji tako navode kako im je Isus Krist bio jedino nadahnuće, kako su htjeli, poput Isusa Krista, otići dostojanstveno s ovoga svijeta, bez preklinjanja za samilost i bez mržnje prema neprijatelju. Nadalje, iz prvoga citata zatočenika vidljivo je i da su ga prožimali različiti osjećaji, poput osjećaja Isusove blizine, osjećaja Isusova dodira za ruku i osjećaja najdublje spone s Isusom, koji su ga doveli u stanje transa i polusvijesti i imali za posljedicu da se osjećao potpuno sigurnim u navedenim okolnostima:

> *Kroz misli pozivam Isusa Krista i obraćam mu se: 'Kriste moj ljubljeni, daj mi da izdržim sve muke kao što si ih ti izdržao!' Cijela moja duša i sva moja nutrina spremna je na susret s Gospodinom. Ne znam točno što znači izdržati muke jer će moja agonija završiti smrću. Želim svoje muke izdržati dostojanstveno i bez moljenja za život. Isus je tako svoje muke izdržao, bez ijedne riječi preklinjanja svojih mučenika za samilost i bez imalo mržnje prema njima. Isus je jedina moja inspiracija da si olakšam posljednje trenutke na ovom svijetu. Mogu li ja to? Život mi je već oduzet premda još živim! Oni su mi već presudili, ostaje mi samo otići s ovog svijeta po primjeru Isusa Krista. Samo o tome razmišljam, u mislima su mi scene Isusove muke, potpuno sam isključen iz ove sobe i svega što mi se događa, pred očima mi nisu krvoločni četnici, ne čujem njihove psovke, nisam u ovoj sumornoj prostoriji ispunjenoj dimom, alkoholom i titrajućom svjetlosti svijeća. Obuzelo me nekakvo stanje transa i polusvijesti, a svoju muku prolazim svim srcem misleći na Isusa: kako mu kroz kosti ruku i nogu probijaju velike čavle i dižu Ga da visi na ranama i polomljenim kostima. Ne znam ni sam u kakvu sam to tajnu i mističnost ušao, ali Nešto me se dotiče kao da me drži za ruku ispod pazuha i čini me potpuno sigurnim. Isus je potpuno uz mene i sav Mu se predajem, sav sam Njegov. Koliko god sam u ovom trenutku uz Isusa i crpim snagu iz vjere, nova nesnosna bol me ošine. Skačem sa stolice koja se prevrne, svi skaču na mene i grabe me, a Čedo mi gura cijev puške u usta… ne mogu izdržati tu bol...* (Karlović 2011: 155–156).

Iz sljedećega primjera vidljivo je da su se obraćali Isusu Kristu za pomoć u zacjeljivanju rana:

> *Kroz sve to vrijeme sam se molio Isusu i Bogu. Molio sam Oca da oprosti mojim neprijateljima jer ne znaju što čine, a meni da Isus zacijeli rane koje sam zadobio na tijelu i duši* (Rehak 2000: 94).

Nakon što je prikazano koja su osobna religijska djelovanja te koji su religiozni stavovi i osjećaji pratili civile i branitelje tijekom boravka u srpskim koncentracijskim logorima, prikazat će se i prakticiranje zajedničkih molitvi i misnih slavlja zatočenika.

5.3.3. Zajedničke molitve i mise civila i branitelja zatočenika

Na temelju svih navedenih nepovoljnih uvjeta, koje su proživljavali civili/branitelji tijekom boravka u srpskim koncentracijskim logorima, jasno je da zatočenici nisu bili u mogućnosti održavati zajedničke molitve**.** Uzrok takvom stanju je činjenica da se i zbog prakticiranja vjere također provodilo različite oblike psihofizičkoga nasilja nad zatočenicima. Stoga su morali biti na oprezu u prostorijama u kojima su boravili jer su se među zatočenike postavljale osobe koje su bili doušnici:

> *U sobi nismo mogli međusobno povjerljivo razgovarati. Znali smo da je među nama jedan Srbin doušnik. Mislim da su svi zatvorenici molili za svoje izbavljenje. Nismo molili naglas, ali su mi mnogi dali na znanje da potiho mole* (Kosec i dr. 1997: 97).

Zajedničke molitve i svete mise održavale su se jedino u logoru u Sremskoj Mitrovici u kojem su boravili u zatočeništvu i vukovarski katolički svećenici. Naime, četiri, od ukupno pet vukovarskih svećenika franjevaca, koji su ostali u Vukovaru za vrijeme opsade grada, završilo je u zatočeništvu u logorima u Sremskoj Mitrovici, Nišu i Aleksincu: fra Branimir Stjepan Kosec, fra Ante Perković, fra Ivan Mikić i fra Slavko Antunović. Fra Branimir, fra Ante i fra Ivan boravili su u logorima od 20. studenoga 1991. godine do 10. prosinca 1991. godine. Fra Slavko zadržan je u logoru u Sremskoj Mitrovici do 16. siječnja 1992. godine pa je stoga održao za zatočenike iz svoje zatočeničke prostorije božićnu polnoćku na Badnju večer, za vrijeme koje su se molili Kristu da im pruži jakost i snagu da ne klonu u okolnostima kojima su bili okruženi, ali i za članove svojih obitelji koji su prognani i raseljeni i za koje nemaju nikakve informacije jesu li živi. Nakon božićne polnoćke još su u tri navrata imali zajedničke „skraćene mise“ koje je održao fra Slavko, za vrijeme kojih im je, kroz tumačenja određenih odlomaka iz *Biblije*, pružao riječi ohrabrenja.

Prema tome, iz analize prikupljene građe, vidljivo je kako je od svih logora samo u Sremskoj Mitrovici prakticirana zajednička molitva, i to u četiri navrata. Prva je bila božićna polnoćka, nakon koje su u još tri navrata održane „skraćene mise“, kako su ih logoraši nazivali.

S obzirom na nepostojanje uvjeta za prakticiranje zajedničkih molitvi i sami svećenici su iz straha također bili prisiljeni prakticirati samo osobne molitve pa tako fra Kosec navodi:

…U takvom smo bili stanju da sam i ja bio uvjeren da su nam ovo posljednji trenutci života. Gledao sam u duhu svoj skori svršetak. Ali, začudo nisam se plašio toga trenutka. Preporučio sam se Bogu, kajao sam se za svoje slabosti i predao se smiren molitvi. Molio sam svim srcem i usnama misleći na susret s Gospodinom. Molio sam za svoje supatnike. Sve su to bili nedužni ljudi. Čekala nas je ista sudbina. Nikome nisam ni smio ni mogao ništa reći, ali sam molio da ih Bog utješi. Osjećaje i misli koje su me tada bile obuzele jednostavno nisam u stanju opisati (Kosec i dr. 1997: 95).

Također u samim molitvama koje su molili svećenici za vrijeme boravka u logorima vidljiva je individualnost u oblikovanju molitvi, kada fra Ante opisuje kako se molio za pomoć Gospi u trenutcima straha i tjeskobe ili kada je fra Slavko, u trenutcima neizvjesnosti za vlastitu sudbinu, molio Boga za nadu i snagu da ne posustane.

Nakon što su vukovarski franjevci napustili logore, među zatočenicima se nastavilo prakticiranje samo osobne molitve. Tek u posljednjim mjesecima boravka, kada su svi zatočenici iz drugih logora premješteni u logor u Sremskoj Mitrovici, kada su uvjeti boravka postali nešto mirniji, zatočenici su počeli prakticirati zajedničke molitve u trenutcima prije objeda. U tu svrhu su sami oblikovali osobnu molitvu svetom Anti, koja je ostala zapisana na kartonskom ovitku keksa, a koja se danas nalazi u Muzeju u sklopu Udruge HDSKL u Vukovaru:

PREPORUKA SVETOM ANTI

Spomeni se, sv. Antune, da si uvijek pomagao i tješio
sve one koji su se Tebi utjecali u svojim potrebama.
S čvrstim pouzdanjem preporučujem se i ja
Tvom moćnom zagovoru kod Gospodina Boga.
Ne odbij moju prošnju i svojim posredstvom kod Gospodina Boga
isprosi mi milost da se što prije izbavim odavde
ako je to dobro za moju dušu.
Molim milost izlaska iz zatvora te pomoć u ovoj mojoj potrebi i nevolji.
Blagoslovi mene, moju obitelj i sve moje drage,
čuvaj nas od bolesti i pogibelji duše i tijela.
Sve nas krijepi da u boli i kušnji
ostanemo čvrsti u vjeri i ustrajni u ljubavi.

Amen!

Slava Ocu i Sinu i… (Matić 2001: 306).

Uloga i značenje tih zajedničkih molitvi na zatočenike najbolje se vidi iz sljedećeg citata iz kojeg je vidljivo kako ih je molitva smirivala i duhovno osnaživala:

> *Svi smo se smirili i sudjelovali u njoj. Svatko na svoj način. Neki su molili na glas, neki su molili šaptom, a neki samo micali usnicama. Neki su šutjeli sklopljenih ruku, neki su se zaklopljenih očiju predavali molitvi, a neki su naprosto stajali mirno i čekali. I ja sam stajao sklopljenih ruku, zapanjen i zadivljen onim što se preda mnom dogodilo, onime u čemu sam i ja prvi put u logoru sudjelovao. Kad je na kraju molitve 150 ljudi reklo Amen, prošli su me trnci* (Matić 2001: 305).

Prakticiranje navedenih zajedničkih molitvi posebno je emotivno bilo za one koji bi tek stigli premještanjem iz drugih logora u logor u Sremskoj Mitrovici:

> *Kad smo im se pridružili s namjerom da počnemo jesti, dogodilo se nešto ganutljivo, pogotovo za nas koji o takvom nečemu zaista nismo mogli ni sanjati da je moguće u logoru. Počela je zajednička molitva prije jela! Zapravo nije imalo nikakve veze s jelom, ali u vrijeme jela svi su iz sobe bili na okupu. Na dnu gotovo dvadeset metara dugačkog stola jedan je zatočenik poveo molitvu* (iskaz nakon prelaska iz logora u Nišu u logor u Mitrovici) (Matić 2001: 304).

Osim molitve, za vrijeme boravka u zatočeništvu zatočenicima je isto tako puno pomoglo i *izrađivanje sakralnih predmeta***.** Većini zatočenika odmah po dolasku u logore oduzeti su sakralni predmeti koje su imali uz sebe te su stoga odlučili napraviti nove od različitih materijala koji su im bili dostupni, poput kruha ili vune (Crlenjak 1995: 76; Runtić 1999: 46; Matić 2001: 326; Antunović 1998: 117, 122; Brozović 2003a: 303). Pravili su različite predmete, a najčešće križiće i krunice. Ti predmeti imali su za zatočenike veliku važnost tako da je kod onih koji su ih nosili vidljivo uvjerenje kako su im upravo ti predmeti spasili život. Najčešće su nosili krunice, ali bilo je i privjesaka svetoga Ante i slika svetaca. Mnogi od

zatočenika pri odlasku na razmjenu nisu htjeli te predmete ostaviti u logoru, već su ih odlučili negdje sakriti i iznijeti s njima u razmjeni:

> *U neograničenosti vremena kojeg smo imali na pretek izmišljali smo svakojake zabave i izrađivali smo raznorazne predmete. Tako smo, kako su nam oduzeli uz surove batine sve krunice, izrađivali krunice od vunenog konca s isparanog džempera. ...Sve te zapise i stvarčice koje su svi ljudi iznimno voljeli bilo je naprosto nemoguće ostaviti i razdvojiti se od njih pa makar i po cijenu teških batina i prijetnje ostanka u zatočeništvu. Većina nas koja je imala hrabrosti, bez razmišljanja je spakirala i te sve za nas neprocjenjive sitnice koje su bile dio nas. To su bile značajke našeg otpora u logoru i duha kojega nisu uspjeli slomiti… Od onih koji se nisu usudili iznijeti pletene krunice, uzeo sam te krunice i smotane u loptice flasterom zalijepio na donji dio trbuha u gaćicama. Te predmete ljubavi i znakove vjere ja čovjek koji nisam do tada molio Boga, nisam ni pod koju cijenu htio ostaviti tamo, u paklu, gdje bi ih čekala propast, uništenje i zaborav* (Janjić 2004: 227).

Mnogima su ti ručno sačinjeni sakralni predmeti oduzeti za vrijeme pretresa zatočenika od strane vojnih i civilnih milicajaca, samo su ih rijetki uspjeli sakriti i na taj način sačuvati i iznijeti iz logora:

> *Krišom, kroz odjeću, rukom držim svoju krunicu, želim biti u dodiru s Majkom Božjom i Isusom Kristom. Kao da ih držim za ruku dok dotičem krunicu* (Karlović 2011: 93).

Već je, na temelju iznesenih rezultata istraživanja za skupinu branitelja, vidljivo kako je nošenje sakralnih predmeta za branitelje predstavljalo veliku važnost. Branitelji su smatrali kako je krunica simbolizirala njihovu vjeru i povezanost s Bogom, simbolizirala je stav da se nalaze u pravednom ratu, u kojem samo brane svoje domove i domovinu te su stoga i stavljali krunice oko vrata, koje su predstavljale njihov stav da imaju za pravo tražiti Božju pomoć i očekivati da je Bog na njihovoj strani. Nadalje, nošenje krunice kod branitelja pokazatelj je i religioznih stavova kako im je krunica davala nadnaravnu fizičku snagu, duhovnu snagu, hrabrost, nadu, ali i utjehu. Isto tako nošenje krunice braniteljima je

umanjivalo osjećaj straha i nesigurnosti i pružalo osjećaj mira, sigurnosti, ali i ponosa. Dolaskom u logore krunice, ali i ostali sakralni predmeti braniteljima su oduzeti. Pokušaj srpskoga agresora da im oduzimanjem krunica oduzme duhovnu snagu kod zatočenika je doveo samo do još većega otpora i odluke da pronađu način kako sačiniti nove krunice. Na taj način su htjeli pokazati da su krunice i ostali sakralni predmeti, koje su pravili za vrijeme boravka u logorima, simbolizirali otpor duha koji nisu uspjeli slomiti, ali i znak vjere koja je cijelo vrijeme bila u njima i spašavala ih od raznih psihofizičkih oblika zlostavljanja koja su nad njima vršena.

5.3.4. Posljedice religioznih djelovanja, stavova i osjećaja civila i branitelja zatočenika srpskih koncentracijskih logora

Na temelju svega do sada iznesenoga vidljivo je kako se kod zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima razvio poseban oblik religioznosti, određen neposrednim okolnostima kojima su bili okruženi. U okviru metodologije utemeljene teorije (prema Strauss i Corbin 1998) religioznost zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima proučavala se tako da se iz prikupljene građe, metodom kodiranja i konstantne komparativne metode, pratilo koja su djelovanja, stavovi i osjećaji pratili zatočenike s obzirom na proučavani fenomen religioznosti. Na temelju rezultata istraživanja vidljivo je kako se kod zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima vjera manifestirala ponajprije kroz osobnu religioznost. Sama osobna religioznost zatočenika temeljila se prvenstveno na individualnom osobnom odnosu prema Transcendentnom, a prakticirala se pomoću osobne molitve, izgrađivanja religijskih predmeta i njihova nošenja. Njihova religioznost i usmjerenost prema Transcendentnom pomogla im je da lakše podnesu boravak u zatočeništvu u logorima. Da je religioznost zatočenika imala značajnu ulogu za vrijeme njihova boravka u srpskim koncentracijskim logorima, vidljivo je iz iskaza svih zatočenica i zatočenika na temelju analize provedenih dubinskih intervjua, kao i na temelju analize 28 izdanja u okviru zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru u kojima su dana osobna svjedočanstva civila i branitelja koji su bili zatočeni u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

Na temelju analize podataka vidljivo je kako je osobna religioznost zatočenika na sljedeće načine odigrala značajnu ulogu na lakše podnošenje nehumanih uvjeta boravka u zatočeništvu time što im je:

- pružala utjehu i nadu kako će preživjeti i spasiti se te u konačnici izaći na slobodu (najčešće se kao izvor utjehe navodi vjera u Božju pomoć)
- pružala najveći oslonac i omogućavala trenutke mira i spokoja te tako bijeg od nevolja kroz molitvu
- pružala pomoć da se lakše pomire s trenutnom sudbinom
- umanjivala strah i tako pomagala da se lakše nose s boravkom u logoru
- osobna religioznost omogućila da crpe snagu i primaju posebnu moć koja ih je štitila da ne polude i izdrže neljudske uvjete u kojima su se nalazili
- pružala osjećaj kako je Bog s njima, koji ih štiti i čuva
- pružala osjećaj sigurnosti

- pružala pribranost
- pružala vraćanje izgubljenoga osjećaja kontrole i samokontrole
- vraćala izgubljen i oduzeti osjećaj dostojanstva.

Treba potom istaknuti kako su, za vrijeme dok su boravili među logorašima, veliku ulogu i važnost za zatočenike imali vukovarski katolički svećenici. Unatoč neizvjesnosti kojom su bili okruženi i činjenici da nisu imali nikakvu kontrolu nad onim što ih sve još očekuje, zatočenici su pronalazili određenu sigurnost u činjenici da se s njima nalaze i njihovi katolički svećenici. Sami pak svećenici tvrde kako im je bila čast biti u logoru s vukovarskim zatočenicima i dijeliti s njima njihovu patnju. Jedan zatočenik tako navodi kako je fra Slavko imao značajnu ulogu za zatočenike na način da im je svakodnevno pružao utjehu i riječi ohrabrenja:

> *Pater Slavko je bio osobita ličnost među nama. Nastojao je utješiti svakoga kome je to bilo potrebno. Sa svakim bi popričao i za svakoga našao umirujuće riječi. U svojoj propovijedi za vrijeme Božićne mise podsjetio nas je na sve naše bližnje. Malo tko je skrivao suze za vrijeme propovijedi. Božić smo jedni drugima čestitali s očima punim suza* (Antunović 1998: 86).

Naposljetku je potrebno navesti kako je, na temelju analize podataka, vidljivo kod jednoga dijela zatočenika kako je proživljavanje određenih teških situacija dovelo do oprečnoga učinka u smislu da je dotadašnja vjera u Boga oslabila ili čak dovedena u pitanje. Određene patnje koje su doživjeli ili vidjeli doveli su kod nekih zatočenika do sumnje u postojanje Boga ili početka gubitka vjere. Kako inače objasniti da, ukoliko Bog postoji, dopušta toliko ljudske patnje i nesreće. U takvim trenutcima javlja se ljutnja, razočaranost u Boga, osjećaj kako je Bog digao ruke od njih, zbog kojih navode da se nisu mogli više moliti. Kod jednoga zatočenika javlja se ljutnja, razočaranje i nerazumijevanje Boga, jer kako objasniti da je dopustio da ubiju dječaka od 14 godina koji se samo pobunio jer su mu htjeli odvesti starijega brata od njega:

> *Stariji brat ostaje u suzama. Ridajući i čupajući si kosu viče: 'Bože, zašto? Zašto, Bože!? Što je on kriv!?…* (dječak) *Boli me jako! Nemoj, čiko! Majko moja, majčice!' Te riječi i jauci kidaju dušu, nemam više snage za molitvu. Dosta mi je! Nema mi smisla moliti! Bog je od nas digao ruke i osjećam se*

kao da sam izveden i ja, mrtav sam u duši, zaklan kao i svi ti ljudi. Svaku moju misao prekida bolno zapomaganje djeteta, a zbog toga u mislima vodim bitku sa Svevišnjim (Karlović 2011: 141).

Umjesto završne misli za ovaj dio rezultata istraživanja o civilima i braniteljima u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima donosimo tekst u kojem su, na primjeru iskaza jednoga zatočenika, najbolje vidljivi uvjeti koji su utjecali na pojavljivanje određenih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja, zatim opisa samoga religijskog djelovanja i religioznih stavova i osjećaja i na kraju opis posljedica koje su imala određena religijska djelovanja i religiozni stavovi i osjećaji na njegov boravak u logoru:

Shvaćam da sam danas teško ranjen i da ću do kraja života nositi ožiljke, ne samo po tijelu nego i u duši, svojoj nutrini. Nisam mogao ni zamisliti da ću ikada u životu biti toliko ponižen kao ljudsko biće. Mojim mislima opet počinje gospodariti molitva i sve ono čudesno što se danas zbilo. Shvaćam u ovim trenutcima mira i spokoja koliko moram biti zahvalan Gospodu Bogu jer jedino je On sve ovo čudesno mogao učiniti. Molim se i zahvaljujem Bogu na svemu, neprestano molim Očenaše i Zdravomarije. Znam da Mu moram zahvaljivati bez prestanka. U meni je potpuni mir, molitva me smiruje i čini sigurnim, a uz molitvu u mislima mi se isprepliću slike djetinjstva, lijepih događaja, moje obitelji, sestara, roditelja, brata i dragih prijatelja, kao da Gospod želi da su mi u ovim trenutcima samo dobre misli u glavi. Ne razmišljam više uopće o svemu onome što se dogodilo otkad sam izveden iz bolnice, a možda me dragi Bog tako štiti da ne poludim. Znam samo da imam puno snage i neku posebnu moć, više uopće ne vjerujem da mi se može išta dogoditi, bez obzira na to što je naša sudbina potpuno neizvjesna i što nitko ovdje ne može znati što će nekome pasti na pamet da nam učini. Shvatio sam samo da se ovdje nikome ne može vjerovati, a svi oni srpski vojnici koji su imali dobre namjere i pokazali žaljenje velika su manjina u odnosu na sve svoje suborce željne osvete i linča. Moja nada raste iako bi, nakon svega što se dogodilo, ona sada trebala biti malena ili nikakva. Obuzimaju me te dobre misli, a molitva koju tiho izgovaram ne silazi mi s usana (Karlović 2011: 175).

U ovom, deskriptivnom, dijelu poglavlja rezultata istraživanja prikazane su opisne priče za svaku ciljanu skupinu pojedinačno. Među pripadnicima svih triju skupina prevladavala je pretežno osobna religioznost, dok je prakticiranje institucionalne religioznosti bilo onemogućeno specifičnim okolnostima u kojima su se nalazili. Osobna religioznost prakticirala se prvenstveno kroz individualnu, osobno osmišljenu molitvu Transcendentnom (civili, branitelji, zatočenici) te kroz nošenje sakralnih predmeta (branitelji). Na temelju iznesenoga kvalitativnog dijela rezultata istraživanja vidljivo je da je religioznost imala značajnu ulogu i važnost u suočavanju stanovništva tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru, što ćemo dodatno potvrditi i iznošenjem rezultata kvantitativnoga dijela istraživanja, koji će biti prikazani u sljedećem tekstu.

5.4. Neki aspekti religioznosti vukovarskih civila, branitelja i zatočenika prema kvantitativnom istraživanju

Kao što je već prethodno navedeno, nakon prikazanih rezultata provedenoga kvalitativnog dijela istraživanja, prije samoga analitičkog prikaza rezultata istraživanja, predstavit će se i rezultati kvantitativnoga dijela istraživanja o fenomenu religioznosti tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine. Iznošenjem navedenih rezultata cilj je dodatno potvrditi, ali i povećati pouzdanost rezultata dobivenih na temelju kvalitativnoga dijela istraživanja. Osim navedenoga, kvantitativnim dijelom istraživanja cilj je isto tako utvrditi je li postojalo značajnije povećanje osobne religioznosti među katoličkim stanovništvom grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine u odnosu na predratno razdoblje.

Na temelju analize kvalitativnih podataka vidljivo je kako je među katoličkim stanovništvom grada Vukovara za vrijeme opsade grada i boravka u srpskim koncentracijskim logorima prvenstveno prakticirana osobna religioznost, koja se očitovala ponajprije kroz prakticiranje osobne molitve te nošenje sakralnih predmeta (krunice). Pomoću analize kvantitativnoga dijela rezultata također je vidljivo kako je u značajnoj mjeri molitva bila prisutna među stanovništvom grada Vukovara tijekom opsade grada 1991. godine.

Tablica 4. Učestalost molitve izvan vjerskih obreda prije ratnog stradanja Vukovara 1991. godine, tijekom boravka u podrumima/skloništima i nakon rata

	%	svaki dan		nekoliko puta tjedno	jednom tjedno	najmanje jednom mjesečno	nekoliko puta godišnje	rijetko i nikada
Koliko ste se često molili izvan vjerskih obreda prije ratnog stradanja Vukovara 1991. godine?		41,0		17,4	7,6	3,5	7,6	22,2
		nekoliko puta dnevno	jednom dnevno					
		43,8	23,6					
Koliko se često danas molite izvan vjerskih obreda?		56,9		15,3	2,1	5,6	2,8	16,7

Na temelju dobivenih rezultata prikazanih u tablici 4. vidljivo je kako je tijekom opsade grada 43,8 % stanovnika molitvu prakticiralo nekoliko puta dnevno, dok je 23,6 %

stanovnika odgovorilo da se molilo jednom dnevno. Dakle, ukupno se tijekom razdoblja opsade molitva svakodnevno prakticirala kod 67,4 % stanovnika. Ako se uzme u obzir kako je 11,8 % ispitanika odgovorilo da se molilo nekoliko puta tjedno, tada se skoro četiri petine ispitanika (79,2 %) molilo skoro svaki dan. Iz priložene tablice je isto tako vidljivo kako je nešto više od dvije petine (41 %) ispitanika odgovorilo kako se molilo svaki dan u razdoblju prije ratnoga stradanja Vukovara 1991. godine, a 17,4 % ih se molio nekoliko puta tjedno. Dakle, u predratnom razdoblju svaki dan ili nekoliko puta tjedno molilo se 58,4 % ispitanika, dok se u ratnom razdoblju svaki dan ili nekoliko puta tjedno molilo 79,2 % ispitanika. Najznačajnije povećanje osobne religioznosti u odnosu na predratno razdoblje vidljivo je u prakticiranju svakodnevne osobne molitve gdje je 43,8 % ispitanika počelo u ratnom razdoblju prakticirati osobnu molitvu nekoliko puta dnevno.

Dobiveni rezultati, koji su prikupljeni kvalitativnim dijelom istraživanja, pokazuju kako su se stanovnici grada pod opsadom, u osobnim molitvama ponajprije obraćali Bogu, potom Gospi, svetom Anti i Isusu Kristu.

Tablica 5. *Ukoliko ste se molili za vrijeme boravka u skloništu i/ili podrumu, molimo Vas navedite komu ste se molili?*

	Nekoliko puta dnevno	Jednom dnevno	Nekoli-ko puta tjedno	Jednom tjedno	Rije-tko	Nika-da
Bogu	40,3 %	23,6 %	7,6 %	3,5 %	13, %	9,7 %
Svetom Boni, zaštitniku Vukovara	8,3 %	4,9 %	2,1 %	1,4 %	11,1 %	66,0 %
Blaženoj Djevici Mariji (Gospi)	34,7 %	18,1 %	10,4 %	4,2 %	12,5 %	18,1 %
Svetom Antunu	29,2 %	14,6 %	7,6 %	6,9 %	16,7 %	22,2 %
Isusu Kristu koji trpi na križu	26,4 %	9,7 %	7,6 %	6,9 %	19,4 %	27,8 %
Nekoj višoj sili		0,7 %	0,7 %	1,4 %	2,1 %	93,1 %
Nekom drugom (molimo navedite kome)	2,1 %				4,2 %	85,4 %

Rezultati u tablici 5. prikupljeni su pomoću standardiziranoga strukturiranog intervjua. Na temelju tih podataka vidljivo je kako se u osobnim molitvama stanovništvo ponajviše obraćalo Bogu, od kojih se nešto više od dvije petine (40,3 %) ispitanika izjasnilo kako se u osobnim molitvama obraćalo Bogu nekoliko puta dnevno te blizu jedne četvrtine (23,6 %) ispitanika jednom dnevno. Nešto više pak od jedne trećine (34,7 %) ispitanika odgovorilo je kako se nekoliko puta dnevno u osobnoj molitvi obraćalo Gospi, a 18,1 % jednom dnevno. Svetom Antunu nekoliko puta dnevno obraćalo se 29,2 % ispitanika, a jednom dnevno 14,6 %. Na kraju, Isusu Kristu nekoliko puta dnevno obraćalo se nešto više od jedne četvrtine (26,4 %) ispitanika, a jednom dnevno blizu jedna desetina ispitanika (9,7 %). Na temelju navedenih podataka vidljivo je da su se stanovnici tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine kroz svakodnevne osobne molitve ponajprije obraćali Bogu (63,3 %), potom Gospi (52,8 %) pa svetom Antunu (43,8 %) i na kraju Isusu Kristu (36,1 %).
Stoga se na temelju navedenih podataka, kao i na temelju analize kvalitativnih podataka, može zaključiti da je tijekom opsade grada Vukovara stanovništvo najveću važnost pridavalo Bogu te su mu se stoga i u osobnim molitvama najčešće obraćali.

Tablica 6. *U što od navedenoga vjerujete?*

	da	ne	ne mogu odgovoriti
Bog	95,1 %	1,4 %	3,5 %
Duša	86,8 %	4,2 %	9,0 %
Raj	83,3 %	6,9 %	9,7 %
Život poslije smrti	77,1 %	9,0 %	13,2 %
Uskrsnuće poslije smrti	74,3 %	8,3 %	16,7 %
Čudo	59,0 %	13,9 %	26,4 %
Pakao	48,6 %	19,4 %	31,9 %
Vrag	46,5 %	24,3 %	29,2 %
Proročanstvo	38,2 %	33,3 %	28,5 %
Telepatija	20,8 %	37,5 %	41,0 %

Da je Bog za stanovnike grada Vukovara u navedenom razdoblju imao veliku važnost, pokazuju rezultati iz priložene tablice 6., gdje je ispitanicima postavljeno pitanje u što su sve vjerovali. Vidljivo je kako je 95 % ispitanika odgovorilo da vjeruje u Boga, pa stoga i ne iznenađuje kako je, u teškim i nehumanim uvjetima u kojima se stanovništvo nalazilo i u

kojima su dovedeni do krajnjih granica izdržljivosti, stanovništvo tražilo pomoć ponajprije upravo od Boga.

Na temelju analize kvalitativnih podataka zaključeno je kako je molitva stanovnicima bila izvor dodatne psihofizičke snage, izvor utjehe i nade, oslonac koji im je omogućavao trenutke mira i spokoja, ali i osjećaj sigurnosti i zaštite te im je umanjivala osjećaj straha.

Tablica 7. *Molitva Vam je davala snagu da se lakše suočite s teškom situacijom u kojoj ste se nalazili:*

Uopće se ne slažem	4,9 %
Uglavnom se ne slažem	4,2 %
Niti se slažem, niti se ne slažem	2,8 %
Uglavnom se slažem	29,2 %
Potpuno se slažem	58,3 %

Tablica 7. pokazuje kako je tijekom provođenja standardiziranih strukturiranih intervjua ispitanicima također postavljeno pitanje o važnosti osobne molitve, odnosno pitanje je li im molitva davala snagu da se lakše suoče s teškom situacijom u kojoj su se nalazili. Iz tablice je vidljivo kako je 58,3 % ispitanika odgovorilo da se u potpunosti slaže te 29,2 % da se uglavnom slaže kako im je molitva pružala snagu da se lakše nose s teškim psihofizičkim uvjetima u kojima su se nalazili. Ukupan postotak onih koji su izjavili da se u potpunosti ili uglavnom slažu s tvrdnjom, da im je molitva pružala dodatnu snagu iznosi 87,5 % stanovnika, što zapravo potvrđuje zaključak iz kvalitativnoga dijela istraživanja o velikoj važnosti osobne molitve za stanovnike grada Vukovara u navedenom razdoblju.

Drugi aspekt kroz koji se, na temelju analize dubinskih intervjua i tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru, očitovala osobna religioznost je nošenje sakralnih predmeta, ponajprije krunice.

Tablica 8. *Jeste li u skloništu imali neke od dolje navedenih predmeta?*

	Da	Ne	Ne mogu odgovoriti
Medaljon/medaljica ili sličica sv. Antuna	37,5	59,0	3,5
Sličica/medaljica Gospe	36,8	61,8	0,7
Moći svetaca (škapular)	18,8	75,7	4,9

Krunica	65,3	33,3	1,4
Molitvenik	25,0	69,4	3,5
Sveta sličica anđela čuvara	11,8	82,6	4,9
Svete sličice svetaca i/ili svetica	21,5	74,3	4,2
Križ	46,5	51,4	2,1
Talisman/amajlija	2,1	92,4	4,9
Sveto pismo (*Biblija*)	11,8	85,4	2,8
Neki drugi predmet. Koji?	3,5	89,6	5,6

Iz analize kvantitativnih podataka prikazanih u tablici 8. vidljivo je kako je skoro dvije trećine ispitanika (65,3%) odgovorilo da je imalo krunicu tijekom opsade grada Vukovara 1991. godine. U prvom, kvalitativnom dijelu prikaza rezultata istraživanja proizašlo je da je krunica najveću važnost predstavljala za skupinu branitelja. Najčešće se krunicu poistovjećivalo s izvorom dodatne psihofizičke snage, s izvorom hrabrosti, ali i predmetom koji im je pružao utjehu i nadu, ali i osjećaj sigurnosti.

Tablica 9. *Ukoliko ste posjedovali i/ili nosili neki od navedenih predmeta, molimo Vas što je to za Vas značilo?*

	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Niti se slažem, niti se ne slažem	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Solidarnost s drugima u nevoljama	2,1 %	2,8 %	20,1 %	29,2%	32,6 %
Sigurnost	4,9 %	0,7 %	6,9 %	27,8%	45,8 %
Nebeska zaštita	4,2 %		8,3 %	22,9 %	50,7 %
Mir	4,2 %	1,4 %	7,6 %	23,6 %	49,3 %
Bježanje od stvarnih patnji	13,2 %	6,9 %	23,6 %	30,6 %	11,1 %
Razmatranje Kristove muke	3,5 %	2,8 %	27,1 %	37,5 %	14,6 %
Izbavljenje od trpljenja	2,1 %	2,8 %	25,0 %	37,5 %	17,5 %

U kvantitativnom dijelu istraživanja ispitanicima je također postavljeno pitanje o važnosti nošenja sakralnih predmeta čiji su rezultati prikazani u tablici 9. Nešto više od polovice ispitanika (50,7 %) odgovorilo je kako im je nošenje krunice (ili nekoga drugog sakralnog predmeta) bila nebeska zaštita. Nešto manje pak od polovice ispitanika (49,3 %) odgovorilo je kako im je nošenje krunice pružalo duhovni mir, a 45,8 % ispitanika odgovorilo je kako im

je nošenje krunice pružalo sigurnost. Isto tako, vidljivo je da je trećina ispitanika odgovorila kako im je nošenje krunice predstavljalo povezanost, ali i solidarnost s drugima u nevolji.

Naposljetku, osim kroz religijsku praksu, osobna religioznost istraživana je i kroz postojanje religioznih iskustava među stanovništvom u navedenom razdoblju. Dok se kvantitativnim dijelom istraživanja ispitanicima postavio cijeli niz pitanja, u kvalitativnom dijelu istraživanja, provedenoga metodom dubinskoga intervjua, ispitanicima je omogućeno da svojim riječima ispričaju što im je predstavljala njihova osobna religioznost u navedenom razdoblju. Na temelju analize cjelokupnih intervjua došlo se do zaključka kako je svaki ispitanik doživio neki oblik emotivno zasnovanoga religioznog iskustva u trenutcima neposredne ugroženosti života. Kod svakoga ispitanika vidljivo je kako je preživljavanje takvih trenutaka povezivano s osjećajem Božje prisutnosti i zaštite.

Tablica 10. *Sljedeće tvrdnje pokazuju duhovne kontakte i duhovna iskustva koja su neki ljudi imali. Molimo Vas navedite jeste li doživjeli neka od navedenih duhovnih religioznih iskustava?*

	Da	Ne	Ne znam
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim tko je umro.	7,6 %	84,7 %	6,9 %
Ima trenutaka u kojima ste osjećali Božju snagu i prisutnost.	66,0 %	20,1 %	13,2 %
Imali ste osjećaj da Vas Bog poznaje i čuva.	72,2 %	13,9 %	13,9 %
Doživjeli ste da su Vam molitve bile uslišane.	71,5 %	13,9 %	13,9 %
Osjećali ste da s Bogom možete biti u kontaktu.	47,2 %	23,6 %	28,5 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim oblikom duhovne moći.	22,9 %	54,9 %	22,2 %
Doživjeli ste da Vas je Bog kaznio.	4,2 %	75,0 %	19,4 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s Blaženom Djevicom Marijom.	13,2 %	65,3 %	20,8 %
Doživjeli ste duhovni kontakt s Isusom Kristom, patnikom na križu.	20,8 %	61,8 %	16,7 %
Doživjeli ste čudesno iskustvo koje Vas je učvrstilo u vjeri.	46,5 %	31,9 %	20,1 %
Doživjeli ste djelovanje Duha Svetoga.	36,8 %	46,5 %	16,0 %
Doživjeli ste nadnaravno iskustvo koje ne možete objasniti.	26,4 %	49,3 %	23,6 %

Doživjeli ste blizak kontakt sa zlim.	16,7 %	72,2 %	9,7 %
Doživjeli ste nadnaravno iskustvo koje vam je promijenilo život.	19,4 %	55,6 %	23,6 %
Doživjeli ste iskustvo anđela ili duhovnoga vođe.	11,8 %	67,4 %	20,8 %
Doživjeli ste iznimno snažno iskustvo ljubavi.	36,1 %	46,5 %	17,4 %
Doživjeli ste u sebi posebno duboki mir.	57,6 %	23,6 %	18,1 %
Doživjeli ste potpunu radost i ekstazu.	19,4 %	54,2 %	25,7 %
Doživjeli ste ozdravljenje tijela i duše.	26,4 %	48,6 %	24,3 %

Ukoliko se pogledaju dobiveni rezultati u tablici 10., vidljivo je da kvantitativnim dijelom istraživanja dolazimo do sličnih rezultata. Naime, između 19 ponuđenih odgovora, koja se odnose na neki oblik osobnoga religioznog iskustva ispitanika, upravo ih je najviše pozitivno odgovorilo za Božju prisutnost i zaštitu. Tako je 72,2 % ispitanika odgovorilo kako je imalo osjećaj da ih Bog poznaje i čuva, a 66 % ispitanika odgovorilo je kako je doživjelo trenutke u kojima su osjećali Božju snagu i prisutnost. Osim toga 71,5 % ispitanika odgovorilo je kako su doživjeli da su im molitve uslišane. Iz navedenoga se može zaključiti da i kvantitativni dio rezultata istraživanja pokazuje veliku važnost Boga među stanovnicima grada Vukovara u navedenom razdoblju, koji osjećaju i doživljavaju Božju prisutnost i zaštitu.

Iskustvo uslišane molitve dodatno se potvrđuje u kvalitativnom dijelu istraživanja u kojem je utvrđeno postojanje religioznih stavova koji su utjecali na njihovo individualno i društveno ponašanje. Upravo je iskustvo uslišane molitve razlog postojanja religioznoga stava o prepuštanju Bogu njihove sudbine te religioznoga stava civila, branitelja i zatočenika o zahvalnosti samo Bogu na preživljavanju ratnoga razdoblja.

Na temelju predstavljenih, samo dijela rezultata kvantitativnoga istraživanja, vidljivo je kako je među katoličkim stanovništvom grada Vukovara tijekom opsade 1991. godine osobna religioznost imala značajnu ulogu na individualno i društveno ponašanje stanovništva u navedenom razdoblju. Kako u kvalitativnom tako i u kvantitativnom dijelu istraživanja, kao najznačajniji pokazatelj osobne religioznosti ističu se osobna molitva, nošenje sakralnih predmeta te iskustvo Božje prisutnosti i zaštite. Nadalje, kvantitativnim dijelom istraživanja bio je cilj isto tako utvrditi povećava li se značajnije osobna religioznost među stanovništvom u odnosu na predratno razdoblje.

5.5. Analitički prikaz razvijanja supstantivne utemeljene teorije

U prvom dijelu poglavlja dane su opisne priče za svaku ciljanu skupinu pojedinačno. U ovom će se pak dijelu poglavlja predstaviti analitički prikaz kako se razvijala supstantivna utemeljena teorija o religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara tijekom Domovinskoga rata 1991. godine, kao i prikaz same supstantivne utemeljene teorije. S obzirom na cilj istraživanja, kao i na postavljena istraživačka pitanja supstantivna utemeljena teorija govori o važnosti i ulozi fenomena religioznosti u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom, na primjeru katoličkoga stanovništva tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Navedenom supstantivnom teorijom želi se prije svega utvrditi povećava li se razina religioznosti stanovništva suočenoga s kriznom ratnom situacijom te objasniti kakvu je važnost i ulogu imala religioznost na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade 1991. godine od strane srpskoga agresora (civili i branitelji), kao i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici). Kako bi se prikazalo na koji se način razvijala navedena supstantivna utemeljena teorija, najprije će se predstaviti način provođenja analitičkoga postupka konceptualizacije prikupljenih podataka, potom će se predstaviti sama središnja kategorija i na kraju će se dati prikaz same supstantivne utemeljene teorije.

Prvi analitički postupak koji je proveden tijekom analize prikupljenih podataka je postupak *otvorenoga kodiranja* za vrijeme kojega su podatci prikupljeni iz tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru 1991. godine i provedenih dubinskih intervjua detaljno analizirani, nakon čega su raščlanjeni na smislene dijelove. Na temelju inicijalne analize navedenih podataka, provedene tijekom otvorenoga kodiranja, iz prikupljenih podataka proizašlo je ukupno 494 koncepata. Navedeni koncepti su potom definirani u smislu njihovih svojstava i dimenzija, nakon čega je uslijedilo međusobno uspoređivanje i grupiranje koncepata prema sličnosti i smislu kako bi se povezali pod apstraktnijim pojmom kategorije.[8] Nadalje, nakon inicijalne analize podataka utvrđena je bitna različitost među svjedočanstvima u smislu određenih specifičnosti unutar definiranih kategorija kod iskaza pripadnika civila, branitelja i zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Stoga su kao dimenzije pojedinih kategorija određene tri dimenzije: dimenzija civila, dimenzija branitelja i dimenzija civila/branitelja zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Navedene dimenzije određene su kako bi se utvrdilo na koji način definirana svojstva/osobine pojedinih

[8] Popis razvijenih koncepata nalazi se u prilogu br. 4.

kategorija variraju i kako bi se omogućila veća raznolikost i sveobuhvatnost razvijene supstantivne utemeljene teorije o fenomenu religioznosti u navedenom kontekstu.

Nakon početnoga identificiranja velikoga broja kategorija zajedno s pripadajućim svojstvima, za vrijeme *aksijalnoga kodiranja* proveden je postupak ponovnoga povezivanja podataka na razini svojstava i sličnosti, za vrijeme kojega se kategorije stavljaju u međuodnos kako bi se dobilo potpunije objašnjenje o fenomenu religioznosti. Kategorije su stoga sortirane tako da se odnose na proučavani fenomen religioznosti, na uvjete (uzroke) koji su doveli do promjena kod fenomena religioznosti, na pojavu religijskoga djelovanja te religioznih stavova i osjećaja nastalih kao odgovor na nepovoljne uvjete te na posljedice religijskoga djelovanja i religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje katoličkoga stanovništva grada Vukovara tijekom boravka u navedenom kontekstu. Tijekom navedenoga postupka iz analize podataka proizašlo je ukupno 12 kategorija za skupinu civila, 14 kategorija za skupinu branitelja i 13 kategorija za skupinu zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Popis kategorija nalazi se u priloženoj tablici.

Tablica 11. Popis kategorija prema dimenzijama

CIVILI	BRANITELJI	ZATOČENICI
1. Fizički uvjeti boravka u podrumima/skloništima	1. Fizički uvjeti boravka u podrumima/skloništima	1. Fizički uvjeti boravka u logorima
2. Psihički uvjeti boravka u podrumima/skloništima	2. Psihički uvjeti boravka u podrumima/skloništima	2. Psihički uvjeti boravka u logorima
3. Molitva	3. Molitva	3. Molitva
4. Razgovor s Bogom	4. Nošenje sakralnih predmeta	4. Nošenje i izrada sakralnih predmeta
5. Božja pomoć i zaštita	5. Razgovor s Bogom	5. Razgovor s Bogom
6. Spas života	6. Božja pomoć i zaštita	6. Božja pomoć i zaštita
7. Osjećaj Božje prisutnosti	7. Spas života	7. Spas života
8. Predavanje sudbine u Božje ruke	8. Osjećaj Božje prisutnosti	8. Osjećaj Božje prisutnosti
9. Zahvalnost	9. Predavanje sudbine u Božje ruke	9. Predavanje sudbine u Božje ruke
10. Svećenici	10. Zahvalnost	10. Zahvalnost
11. Duhovna snaga	11. Vjernik na ratištu	11. Svećenici
12. Osobna religioznost	12. Svećenici	12. Duhovna snaga
	13. Duhovna snaga	13. Osobna religioznost
	14. Osobna religioznost	

Iz navedenoga popisa kategorija vidljivo je kako su kategorije *Fizički uvjeti boravka, Psihički uvjeti boravka, Molitva, Razgovor s Bogom, Božja pomoć i zaštita, Spas života, Osjećaj Božje prisutnosti, Predavanje sudbine u Božje ruke, Zahvalnost, Svećenici, Duhovna snaga i Osobna religioznost* prisutne kod svih triju ciljanih skupina. Ono po čemu se razlikuje skupina branitelja od preostale dvije skupine je kategorija *Vjernik na ratištu,* dok se skupina branitelja i zatočenika razlikuju od skupine civila po kategoriji *Nošenje sakralnih predmeta,* koja je posebice značajna za skupinu branitelja. Skupina zatočenika razlikuje se od preostalih dviju skupina po četvrtoj kategoriji u kojoj kod skupine zatočenika stoji, osim nošenja i izrada sakralnih predmeta.

Nadalje, iz navedenih kategorija za pojedine skupine napravljeno je međusobno povezivanje i objedinjavanje kategorija za sve tri dimenzije, na temelju kojih je nastalo ukupno 14 kategorija zajedno s njihovim pripadajućim svojstvima/osobinama. Navedene kategorije su sljedeće: *Fizički uvjeti boravka, Psihički uvjeti boravka, Molitva, Razgovor s Bogom, Nošenje i izrada sakralnih predmeta, Božja pomoć i zaštita, Spas života, Osjećaj Božje prisutnosti i zaštite, Predavanje sudbine u Božje ruke, Zahvalnost, Svećenici, Duhovna snaga, Vjernik na ratištu i Osobna religioznost.* Navedene kategorije sortirane su prema paradigmatskom modelu i odnose se na proučavani fenomen religioznosti (*Osobna religioznost, Vjernik na ratištu, Svećenici),* na uvjete koji su utjecali na promjene kod proučavanoga fenomena (*Fizički uvjeti boravka, Psihički uvjeti boravka),* na promjene fenomena religioznosti, koje su se manifestirale u vidu pojave određenih religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja (*Molitva, Nošenje i izrada sakralnih predmeta, Razgovor s Bogom, Božja pomoć i zaštita, Spas života, Osjećaj Božje prisutnosti, Predavanje sudbine u Božje ruke i Zahvalnost)* te na posljedice religijskoga djelovanja i religioznih stavova i osjećaja na individualno i društveno ponašanje katoličkoga stanovništva u okviru konteksta Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine (*Duhovna snaga*).

Slijedom navedenoga, za vrijeme *selektivnoga kodiranja* proveden je proces integracije i pročišćavanja teorije za vrijeme kojega je odabrana središnja kategorija, koja povezuje i objedinjuje sve druge kategorije i na taj način oblikuje cjelinu u kojoj se objašnjava uloga fenomena religioznosti u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom (Strauss i Corbin 1998). Nakon sveobuhvatne analize podataka kao središnja kategorija odabrana je kategorija *Individualni osobni odnos prema Transcendentnom biću,* kao kategorija koja najbolje objašnjava način suočavanja katoličkoga stanovništva s kriznom ratnom situacijom u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. Ta središnja kategorija odgovara svim kriterijima koji su, prema metodologiji utemeljene teorije, potrebni

kako bi se neka kategorija odredila kao središnja: ima veliku važnost u objašnjavanju fenomena religioznosti u navedenom kontekstu, često se pojavljuje u podatcima, lako se povezuje s drugim kategorijama i ima implikacije na općenitost teorije (Strauss i Corbin 1998: 147).

Razlog odabira *Individualnog osobnog odnosa prema Transcendentnom biću* kao ključne, središnje kategorije ponajprije se nalazi u činjenici kako se želi istaknuti da je takav individualni i osobni odnos za katoličko stanovništvo grada Vukovara predstavljao težnju nadilaženja imanentnoga, naime, ovozemaljske teške ratne situacije, nad kojom nisu imali nikakvu kontrolu, čak što više postali su bespomoćnom žrtvom takve situacije. Iz podataka je potom vidljivo kako su se pripadnici svih triju ciljanih skupina odnosili prema Transcendentnom biću, Bogu, na specifičan način koji je bio uvjetovan okolnostima u kojima su se nalazili.

Individualni osobni odnos prema Transcendentnom biću odabran je potom kao središnji, ključan element osobne religioznosti pripadnika svih triju ciljanih skupina, odnosno civila, branitelja i civila/branitelja zatočenika srpskih koncentracijskih logora kao individualni jer je bio uvelike određen specifičnim kontekstom u kojem su se nalazili te je stoga vidljivo da je svaka osoba stvarala osoban, samostalno osmišljen odnos prema Transcendentnom biću. Individualni osobni odnos prema Transcendentnom biću, Bogu, stvaran je i zbog specifičnih potreba koje su bile određene teškim i nehumanim psihofizičkim uvjetima boravka u kojima su se nalazile pojedine ciljane skupine. Naposljetku, odnos prema Transcendentnom biću određen je kao individualan iz razloga jer je vidljivo kako su pripadnici svih triju ciljanih skupina veoma rijetko upotrebljavali klasične, institucionalno (crkveno) oblikovane molitve s jedne strane, dok s druge pak strane prevladavaju molitve koje su individualno i samostalno oblikovali pojedinci, a kojima su se obraćali Transcendentnom biću, Bogu.

Dakle, individualnost i osobnost katoličkoga stanovništva, koje se zrcale u odnosu prema Transcendentnom biću (Bogu) u Domovinskom ratu u Vukovaru 1991. godine, očitovale su se kroz prakticiranje neizravnoga i izravnoga religijsko/religioznog djelovanja. Neizravni oblik religijskoga djelovanja manifestirao se kroz nošenje sakralnih predmeta, koji je naročito prisutan kod skupine branitelja. Izravan oblik religijsko/religioznog djelovanja manifestirao se ponajprije kroz prakticiranje osobnih molitvi koje su se samostalno i pojedinačno oblikovale prema specifičnim potrebama i osobinama pojedinaca, uvjetovanim nepovoljnim okolnostima u kojima su se nalazili. Osim kroz osobnu molitvu, individualnost se očitovala i kroz dimenziju osobnog religioznoga iskustva. Doživljena religiozna iskustva, koja su se očitovala ponajprije kroz osjećaj Božje prisutnosti i zaštite, imala su ključnu ulogu

u njihovu suočavanju s teškim i nehumanim uvjetima u kojima su se nalazili u kontekstu boravka u skloništima/podrumima, boravka na ratištu ili boravka u logoru.

Naposljetku je potrebno još navesti kako, na temelju analize podataka, proizlazi da navedenu pojavu individualnog i osobnog odnosa prema Transcendentnom biću (Bogu) u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine karakteriziraju sljedeće osobine (o čemu će više biti riječi u sljedećem, završnom tekstu):

- supstitucija (sekundarna umjesto primarne kontrole nad vlastitim životom)
- nadilaženje imanentnoga, ovozemaljskog svijeta
- kolaborativan način suočavanja s kriznom društvenom situacijom
- nemogućnost prakticiranja institucionalnoga oblika religioznosti u kriznim ratnim situacijama
- način samokontrole
- individualnost
- samostalnost u oblikovanju odnosa.

5.6. Supstantivna utemeljena teorija o religioznosti stanovnika grada Vukovara tijekom Domovinskoga rata

Rat kao najteži oblik društvene krize dovodi do velikih promjena na individualnom i društvenom aspektu života pojedinaca koji su u njega uključeni. Na individualnom aspektu života pojedinaca poremećaji, izazvani ratnim stanjem, uzrokuju teža psihofizička stanja koja su nastala u brojnim negativnim i nehumanim uvjetima koji izravno ili neizravno utječu na njihovu svakodnevnicu. Ovim istraživanjem željelo se utvrditi kako su navedeni negativni i nehumani uvjeti, u kontekstu krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine, utjecali na promjene kod proučavanoga fenomena religioznosti. Upravo razvijena supstantivna teorija omogućava razumijevanje uloge koju je imao fenomen religioznosti u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom. S obzirom na cilj istraživanja, uloga fenomena religioznosti u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom iznosi se tako da se objašnjava:

- razina religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine
- uloga religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade grada 1991. godine od strane srpskoga agresora (civili i branitelji) te za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici).

Prema Strauss i Corbin kako bi utemeljena teorija bila zaokružena cjelina, treba sadržavati kategorije koje se odnose na fenomen koji se istražuje, uvjete koji su uzrokovali promjene proučavanoga fenomena, djelovanja/strategije koja su poduzeta kao reakcija na promijenjene uvjete i posljedice koje su nastale iz poduzimanih djelovanja. Navedeni elementi, koji čine paradigmatski model kodiranja podataka, ujedno su i propisane kategorije informacija u samoj supstantivnoj utemeljenoj teoriji. Stoga će se i supstantivna utemeljena teorija o ulozi religioznosti u procesu suočavanja s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine, predstaviti kroz navedene propisane kategorije informacija u okviru paradigmatskoga modela.

Na temelju provedenoga istraživanja nad tri ciljane skupine o ulozi religioznosti među katoličkim stanovništvom koje je boravilo u Vukovaru za vrijeme opsade grada 1991. godine i u zatočeništvu u nekom od srpskih koncentracijskih logora, vidljivo je da se izravni i neizravni uvjeti koji su utjecali na njihovu svakodnevnicu u navedenom razdoblju razlikuju u pojedinim segmentima. No, ono što je zajedničko za sve tri ciljane skupine je suočavanje s

kriznom ratnom situacijom i boravak u nehumanim uvjetima u kojima im je bio ugrožen život. Stanovnici su dovedeni u beznadan položaj u kojemu nisu imali nikakvu mogućnost za kontrolu nad vlastitim životom. Surovost i razaranja srpskoga agresora, kojima su svakodnevno bili izloženi, doveli su ih do sve težega psihofizičkog stanja. Osim svakodnevnoga straha i neizvjesnosti za vlastiti život, ono što je ponajviše utjecalo na teško psihofizičko stanje pripadnika svih triju ciljanih skupina je proživljavanje različitih oblika psihičkoga i fizičkoga zlostavljanja. Silovanja, kao i ostali oblici zlostavljanja koja su primjenjivanja nad stanovništvom doveli su ih do krajnjih granica izdržljivosti i do osjećaja poniženosti i povrijeđenosti kao ljudskoga bića. Na temelju navedenih oblika zlostavljanja vidljiv je i proces dehumaniziranja koji svaki agresor koristi kao ratnu metodu i tehniku zastrašivanja i uništavanja neprijatelja. U takvim situacijama pojedinci su usmjereni ka pronalaženju načina suočavanja i iznalaženja rješenja problema, odnosno uzročnika teških psihofizičkih stanja. Naime, u takvim uvjetima, u kojima nije bilo mogućnosti za postizanje primarne kontrole nad vlastitim životom, kao ni uvjeta za prakticiranje institucionalne religioznosti, osobna religioznost nameće se kao jedino moguće rješenje, kao jedini način suočavanja s kriznom ratnom situacijom. Naime, u nemogućnosti postizanja primarne kontrole nad vlastitim životom stanovništvo odabire s*upstituciju* kao obrambeni mehanizam, gdje kao novoizabrani cilj teži za postizanjem sekundarne kontrole nad vlastitim životom, kao tehnici suočavanja s kriznom ratnom situacijom gdje se, u nemogućnosti utjecaja na okolinu, pojedinac okreće svojoj unutrašnjosti, djelovanjem prema sebi, mijenjanjem i prilagodbom sebe na novonastale okolnosti (Čorić 2002). Dakle, supstitucija je jedan od oblika ponašanja koje pojedinci koriste kao obrambene mehanizme u suočavanju s kriznim društvenim situacijama (Čorić 2002). Potrebno je također napomenuti kako su pojmovi supstitucije i sekundarne nad primarnom kontrolom preuzeti iz psihoreligijskih istraživanja kao indikatori pomoću kojih se željelo sveobuhvatnije objasniti i omogućiti bolje razumijevanje fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru. Prema psihoreligijskim istraživanjima pojam supstitucije pripada jednom od najčešćih oblika ponašanja koji služe u svrhu obrambenih mehanizama u suočavanju s kriznom društvenom situacijom. Pojam primarne naspram sekundarne kontrole nad vlastitim životom, kao tehnike suočavanja s poteškoćama, razvio je Pargament, K. I., a odnosi se ponajprije na procjenu pojedinca o mogućnostima kontrole nepovoljnih okolnosti s kojima se suočava i sukladno tome daljnjem ponašanju (Za detaljnije informacije pogledati u Čorić 2002, Pargament, 1996, 1997).

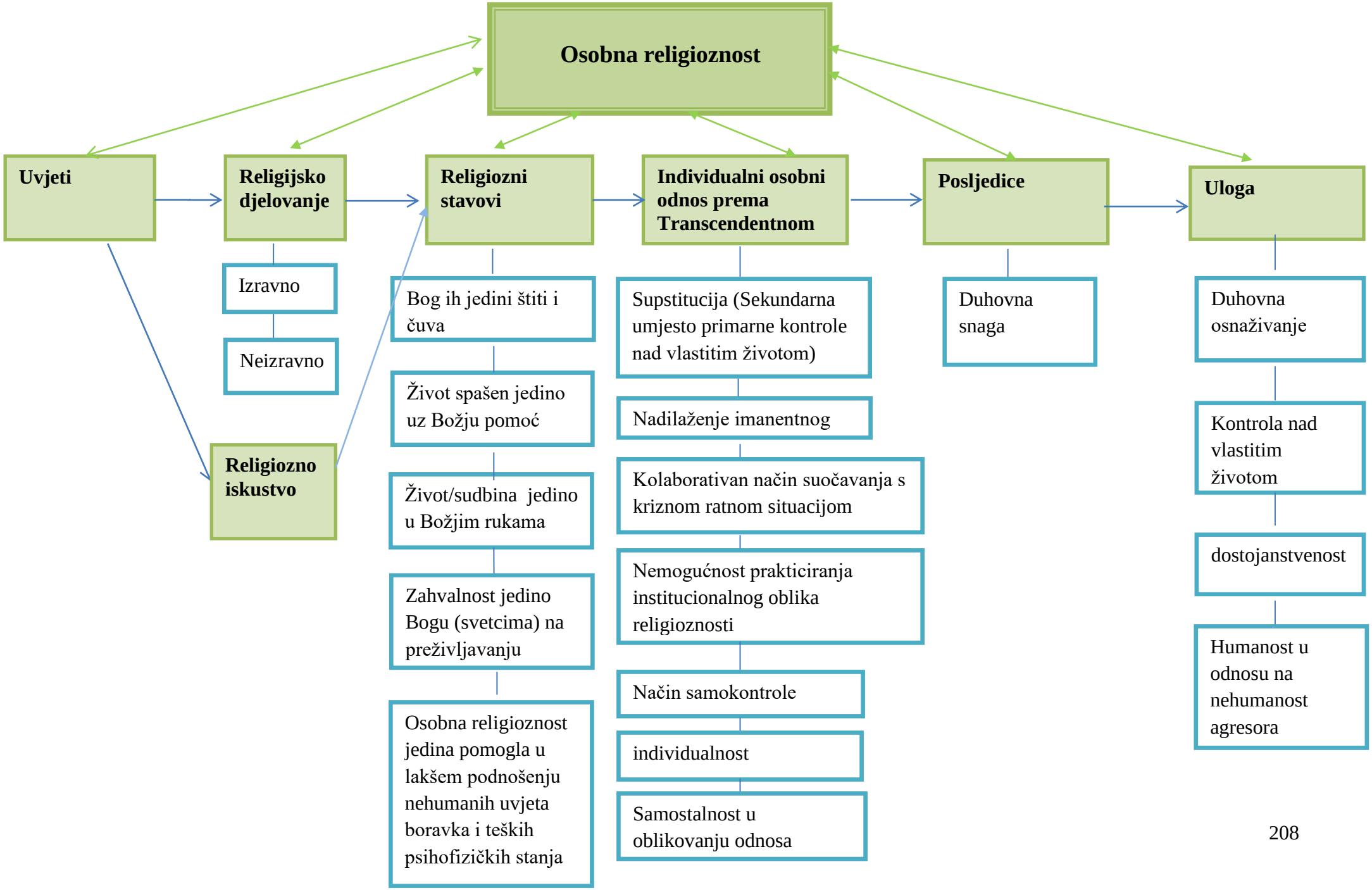
Osobna religioznost
Uvjeti
Religijsko djelovanje
Religiozni stavovi
Individualni osobni odnos prema Transcendentnom
Posljedice
Uloga
Izravno
Neizravno
Religiozno iskustvo
Bog ih jedini štiti i čuva
Život spašen jedino uz Božju pomoć
Život/sudbina jedino u Božjim rukama
Zahvalnost jedino Bogu (svetcima) na preživljavanju
Osobna religioznost jedina pomogla u lakšem podnošenju nehumanih uvjeta boravka i teških psihofizičkih stanja
Supstitucija (Sekundarna umjesto primarne kontrole nad vlastitim životom)
Nadilaženje imanentnog
Kolaborativan način suočavanja s kriznom ratnom situacijom
Nemogućnost prakticiranja institucionalnog oblika religioznosti
Način samokontrole
individualnost
Samostalnost u oblikovanju odnosa
Duhovna snaga
Duhovna osnaživanje
Kontrola nad vlastitim životom
dostojanstvenost
Humanost u odnosu na nehumanost agresora

U kriznoj društvenoj situaciji u kojoj se našlo stanovništvo grada Vukovara tijekom Domovinskoga rata 1991. godine (opsade grada i naknadno boravka u srpskim koncentracijskim logorima) stanovništvo se okrenulo svojoj unutrašnjosti i traženju utjehe u vlastitoj, osobnoj religioznosti kao načinu postizanja sekundarne kontrole nad vlastitim životom, koje se očitovalo kroz prakticiranje *individualnog odnosa prema Transcendentnom biću (Bogu)*. Kroz individualni odnos prema Transcendentnom biću, Bogu, katoličko stanovništvo grada Vukovara, za vrijeme opsade grada od strane srpskog agresora i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima, željelo je transcendirati ograničenost imanentnoga područja i nedostatnost smisla situacije u kojoj su se nalazili. Upravo im je takav odnos prema Transcendentnom (Bogu) otvarao obzorje konačnog smisla postojećeg teškog ratnog društvenog stanja (Tadić 2002). Civili, branitelji i zatočenici to su željeli postići kroz prakticiranje individualnog osobnog odnosa prema Transcendentnom biću, kao jedinom načinu suočavanja s ratnim stanjem. Individualni i osobni odnos prema Transcendentnom biću, Bogu, nastao kao odgovor na promijenjene društvene okolnosti, odraz je pojedinačnoga pokušaja pronalaženja načina suočavanja s kriznom ratnom situacijom. Karakterizira ga individualnost i samostalnost u oblikovanju odnosa prema Transcendentnom biću. Nadalje, individualni odnos prema Transcendentnom biću odraz je i težnje k postizanju samokontrole tijekom proživljavanja teških psihofizičkih stanja. Samokontrola se postizala jačanjem duhovne snage koja im je omogućavala da lakše podnose teške i nehumane uvjete boravka, kao i različite oblike psihofizičkoga zlostavljanja.

Individualni i osobni odnos prema Transcendentnom biću očitovao se kroz prakticiranje neizravnoga religijskog djelovanja (nošenje sakralnih predmeta) i izravnoga religijsko/religioznog djelovanja (osobna molitva). Osim prakticiranja religijskoga djelovanja kod svih ispitanika vidljiva je i pojava osobnog religioznoga iskustva Božje prisutnosti i zaštite. Samo religiozno iskustvo, kao što i Wach ističe (1962.), iako doživljeno, teško se može opisati i izreći, te se opire opisu, analizi i znanstvenom razumijevanju. No, unatoč tomu ono ima za posljedicu da vodi i upravlja čovjekovim konkretnim djelovanjem i ponašanjem. Stoga se religiozno iskustvo Transcendentnoga (Boga) u ovom istraživanju promatralo kroz pojavu religioznih stavova, nastalih kao posljedica doživljenoga osobnog religioznog iskustva, koji su zajedno s prakticiranjem neizravnoga i izravnoga religijskog djelovanja imali za posljedicu utjecaj na ulogu koju je osobna religioznost imala na individualno i društveno ponašanje pojedinaca, odnosno na način suočavanja s kriznom ratnom situacijom. Prije svega kod svih ispitanika vidljiv je stav o zaštiti Transcendentnoga bića (Bog kao Transcendentno biće ima moć da ih zaštiti) u trenutcima u kojima im se život nalazio u

neposrednoj opasnosti. Nadalje, kod ispitanika je isto tako vidljiv stav o upravljanju Transcendentnoga bića (Bog ima moć da upravlja njihovim životima) nad njihovim životima te stav o preživljavanju krizne ratne situacije i nehumanih uvjeta zahvaljujući samo zaštiti i pomoći Transcendentnoga bića (Bog ima moć da ih zaštiti i pomogne im). Na temelju navedenih stavova vidljivo je kako su stanovnici grada Vukovara u suočavanju s kriznom ratnom situacijom sekundarnu kontrolu nad vlastitim životom ostvarivali kroz individualizirani odnos prema Transcendentnom biću gdje je vidljiv *kolaborativan pristup* suočavanja s kriznom ratnom situacijom pomoću kojega oni zajedno s Transcendentnim bićem sudjeluju kao aktivni partneri u suočavanju s kriznom ratnom situacijom. Pojam kolaborativnoga pristupa također je preuzet iz psihoreligijskih istraživanja koji je isto tako poslužio kao indikator pomoću kojega se željelo sveobuhvatnije objasniti i omogućiti bolje razumijevanje fenomena religioznosti u kontekstu Domovinskoga rata u Vukovaru. Koristi se u psihoreligijskim istraživanjima kao jedan od pristupa vjernika vlastitoj odgovornosti i kontroli u suočavanju s nevoljama (Čorić 2002: 226–227). Naspram kolaborativnoga pristupa, s kojim vjernik želi aktivno sudjelovati s Transcendentnim bićem u suočavanju s nekim oblikom krizne društvene situacije postoji i pristup u kojem se pojedinac u potpunosti prepušta Transcendentnom biću – *pripustni pristup* te pristup u kojem je pojedinac u suočavanju s kriznom društvenom situacijom usredotočen samo na sebe, a ne na Transcendentno biće – *pristup usredotočen na sebe* (Pargament 1997; Ćorić 2000). Naposljetku, doživljena religiozna iskustva, zajedno s prakticiranjem neizravnoga i izravnoga religijskog djelovanja imali su za posljedicu da je uloga osobne religioznosti dobila na značenju jer je snažno utjecala na individualno i društveno ponašanje pojedinaca, odnosno na način njihova suočavanja s kriznom ratnom situacijom. Stoga se uloga osobne religioznosti u tom kontekstu očitovala kroz utjecaj na sljedeće čimbenike individualnoga i društvenoga ponašanja stanovništva:

- duhovno osnaživanje – osobna religioznost pružala je stanovnicima duhovnu snagu koja im je omogućavala lakše suočavanje s nehumanim uvjetima boravka, kao i s različitim oblicima psihofizičkoga zlostavljanja
- kontrola nad vlastitim životom – u trenutcima dovedenosti do krajnjih granica izdržljivosti osobna religioznost omogućila im je postizanje sekundarne kontrole nad vlastitim životom
- dostojanstvenost – kroz ugledanje na Isusa Krista težili su dostojanstvenom podnošenju nehumanih uvjeta boravka, kao i različitih oblika psihofizičkih zlostavljanja

- humanost u odnosu na nehumanost agresora – kršćanske vrednote ljubavi, istine i pravde, služile su kao vodilje u odupiranju nepravdi, nasilju i mržnji.

Zaključno iz svega navedenog vidljivo je kako je osobna religioznost u kriznoj ratnoj situaciji (na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru) čimbenik koji ima pozitivnu ulogu u procesu suočavanja s novonastalim okolnostima. Kroz osobnu religioznost postignuta je sekundarna kontrola nad vlastitim životom kao supstitucija za nemogućnost primarne kontrole nad vlastitim životom. Sekundarna kontrola nad vlastitim životom prakticirana je kroz individualizirani odnos prema Transcendentnom biću (Bogu) iz kojega je vidljiv kolaborativan pristup u postizanju kontrole, gdje su pojedinci zajedno s Transcendentnim bićem aktivni partneri u suočavanju s kriznom ratnom situacijom. Osobno religiozno iskustvo, koje je bilo od središnje važnosti za one koji su ga doživjeli, zajedno sa prakticiranjem neizravnoga i izravnoga religijskog djelovanja određivalo je cjelokupno čovjekovo bivstvovanje u navedenim okolnostima u kojima su se nalazili. Stavovi, koji su proizašli kao posljedica doživljenoga osobnog religioznog iskustva te kao posljedica prakticiranja religijskoga djelovanja utjecali su na cjelokupno pojedinčevo individualno i društveno ponašanje u navedenim uvjetima, tako da su ga duhovno osnaživali, pružali mu oduzeto ljudsko dostojanstvo i kontrolu nad vlastitim životom te služili kao vodilje za human odnos naspram nehumanosti agresora kojom su bili okruženi.

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovoga istraživanja bio je primjenom metodologije utemeljene teorije utvrditi koju je ulogu imao fenomen religioznosti u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru. Rezultat analize podataka predstavljen je kroz paradigmatski model u okviru smjera metodologije utemeljene teorije koji su razvili Strauss i Corbin (Strauss i Corbin 1998). Primjenom navedenoga modela analizirani su podatci prikupljeni kvalitativnim metodama istraživanja. Ukupno je analizirano 12 dubinskih intervjua te 72 publikacije u kojima su dana svjedočanstva izravnih sudionika Domovinskog rata u Vukovaru.

S obzirom da je cilj ovoga istraživanja utvrditi važnost i ulogu osobne religioznosti u procesu suočavanja katoličkoga stanovništva s kriznom ratnom situacijom, dva su istraživačka pitanja koja su vodila ovo istraživanje. Prvo pitanje odnosi se na utvrđivanje važnosti i uloge koju je religioznost imala na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade 1991. godine od strane srpskoga agresora (civili i branitelji) te za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici). Drugo pitanje odnosi se na utvrđivanje je li se povećala razina osobne religioznosti katoličkoga stanovništva tijekom krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine?

Na glavno istraživačko pitanje, a koje glasi: *Koju je važnost i ulogu imala religioznost na individualno i društveno ponašanje stanovnika grada Vukovara za vrijeme opsade grada 1991. godine od strane srpskoga agresora (civili i branitelji) te za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima (zatočenici)?* primarno smo dobili odgovor pomoću podataka koji su prikupljeni metodom dubinskih intervjua te analizom tekstualne građe zbirke knjiga o Domovinskom ratu u Vukovaru. Podatci pak prikupljeni metodom standardiziranih strukturiranih intervjua poslužili su, u okviru primijenjene triangulacijske tehnike, u svrhu dodatnoga potvrđivanja i povećavanja pouzdanosti dobivenih rezultata metodom dubinskih intervjua i analizom tekstualne građe.

Kao što je već prethodno navedeno, primjenom paradigmatskoga modela utemeljene teorije važnost i uloga religioznosti na individualno i društveno ponašanje katoličkoga stanovništva u Vukovaru 1991. godine i za vrijeme boravka u srpskim koncentracijskim logorima 1991./1992. godine proučavana je u odnosu na uvjete koji su izravno ili neizravno utjecali na fenomen religioznosti. Navedeni uvjeti razlikovali su se s obzirom na definirane ciljane skupine civila, branitelja i civila/branitelja zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima, no općenito uzevši neizravni uvjeti koji su utjecali na fenomen religioznosti odnose se na

nehumane uvjete boravka u podrumima/skloništima, na ratištu ili u logorima (neprimjeren prostor za dulji boravak ljudi u njima, nedostatna opskrbljenost vodom, hranom i osnovnim higijenskim potrepštinama). Uvjeti koji su izravno utjecali na promjene proučavanoga fenomena religioznosti su teška psihofizička stanja, koja su najvidljivija kod skupine zatočenika u srpskim koncentracijskim logorima. Među teškim fizičkim stanjima ističu su stanja iscrpljenosti, promrzlosti, gladi, bolesti te teška fizička stanja nastala kao posljedica pretrpljenih različitih oblika fizičkoga mučenja. Teška psihička stanja, nastala kao posljedica dovedenosti do krajnjih granica izdržljivosti i nemogućnosti primarne kontrole nad vlastitim životom odnose se na različita stanja, poput stanja strahovanja za vlastiti život, tuge, bespomoćnosti, neizvjesnosti, izoliranosti.

Koju je pak važnost i ulogu imala osobna religioznost u procesu suočavanja stanovništva s kriznom ratnom situacijom, fenomen religioznosti zrcali se u nastajanju religijskih djelovanja te religioznih stavova i osjećaja, koji su nastali kao odgovor na promijenjene uvjete u kojima su se nalazili u okviru krizne ratne situacije. Religijsko djelovanje, nastalo kao odgovor na gore navedene nepovoljne uvjete, očitovalo se kroz prakticiranje individualne, osobne molitve (civili, branitelji, zatočenici) te nošenje sakralnih predmeta (branitelji i zatočenici). Kao najčešći religiozni osjećaj pojavljuje se emotivno utemeljeno osobno religiozno iskustvo Božje prisutnosti i zaštite. Religijska djelovanja i religiozni osjećaj Božje prisutnosti i zaštite imali su na kraju za posljedicu i pojavu religioznih stavova koji su određivali cjelokupno ponašanje katoličkoga stanovništva u navedenim uvjetima. Stavovi koji su se razvili među stanovnicima su sljedeći: stav kako ih je Bog jedini štitio i čuvao; stav kako im je život spašen jedino uz Božju pomoć; stav kako im je život/sudbina bila jedino u Božjim rukama; stav kako jedino Bogu ili nekome od svetaca, kojima su se obraćali, mogu biti zahvalni jer su preživjeli razdoblje opsade grada i izlazak iz grada/logora nakon pada grada; te u konačnici stav kako im je jedino njihova osobna religioznost pomogla u lakšem podnošenju nehumanih uvjeta boravka i različitih vrsta teških psihofizičkih stanja koja su proživljavali za vrijeme boravka u skloništima / podrumima / ratištu / logoru.

Naposljetku smo proučavali posljedice religijskoga djelovanja te religioznih stavova i osjećaja katoličkoga stanovništva s ciljem utvrđivanja koliko je značajnu važnost i ulogu imala religioznost na individualno i društveno ponašanje katoličkoga stanovništva tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru i njihovo suočavanje s kriznom ratnom situacijom. Na individualnoj razini osobna religioznost je utjecala na ponašanje stanovnika grada Vukovara tako da im je pružala samokontrolu u trenutcima u kojima su bili izloženi smrtnoj opasnosti ili u trenutcima dovedenosti do krajnjih granica izdržljivosti. Pomagala im je u duhovnom

osnaživanju, u ublažavanju patnje i nadvladavanju straha od smrti i psihofizičkoga zlostavljanja.

Na društvenoj razini, na temelju proučavanja iskaza svjedoka direktnih sudionika Domovinskog rata u Vukovaru može se zaključiti kako se uloga koju je osobna religioznost imala na društveno ponašanje katoličkog stanovništva grada Vukovara odvijala na dvije razine. Prva se odnosi na društveno ponašanje unutar skupine u kojoj su se nalazili tijekom opsade grada (skupina civila i branitelja) ili tijekom boravka u nekom od srpskih koncentracijskih logora (skupina zatočenika). Tu je vidljivo kako je važnost i uloga osobne religioznosti bila u funkciji solidarnosti s drugima u nevoljama kojima su bili okruženi. Druga se razina odnosi na društveno ponašanje katoličkog stanovništva grada Vukovara, odnosno pripadnika ciljanih skupina, prema srpskom agresoru. Ovdje je slučaj da nas je skup individualnih ponašanja (civila, branitelja i zatočenika) doveo do toga da možemo zaključiti da je u njihovom društvenom ponašanju kroz osobnu religioznost postignut jedini mogući način odupiranja izloženoj nepravdi, nasilju i mržnji, gdje je vidljivo da su kršćanske vrednote humanosti, pravde, ljubavi prema čovjeku, bližnjemu, domovini te dostojanstvenost, po uzoru na Isusa Krista, bile vodilje u društvenom ponašanju te ujedno predstavljale simbol otpora njihova duha protiv neprijatelja.

Na temelju provedenoga istraživanja, primjenom paradigmatskoga modela metodologije utemeljene teorije, došli smo do zaključka da je uloga koju je imala osobna religioznost na individualno i društveno ponašanje stanovništva suočenoga s kriznom ratnom situacijom postizanje sekundarne kontrole nad životom. Sekundarna kontrola nad vlastitim životom, nastala kao supstitucija za nemogućnost primarne kontrole nad vlastitim životom postignuta je kroz individualizirani osobni odnos prema Transcendentnom biću (Bogu), iz kojega je vidljiv kolaborativan (suradnički) pristup u postizanju kontrole, gdje su pojedinci, zajedno s Transcendentnim bićem, aktivni partneri u suočavanju s kriznom ratnom situacijom. Postignuta sekundarna kontrola nad vlastitim životom pružala im je duhovnu snagu i tako omogućavala da lakše podnose nehumane uvjete, u okviru krizne društvene situacije, u kojima su se nalazili.

Drugo istraživačko pitanje koje je bilo povodom ovoga istraživanja odnosi se na pitanje: *Povećava li se razina osobne religioznosti stanovnika tijekom krizne ratne situacije, na primjeru Domovinskog rata u Vukovaru 1991. godine?* Odgovor pak na ovo pitanje prikupljen je primarno kroz kvantitativni dio istraživanja, provedenoga za potrebe ovoga doktorskog rada, metodom standardiziranih strukturiranih intervjua. Dodatna potvrda o

važnosti osobne religioznosti i sukladno tome njezinom povećanju tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. postignuta je kvalitativnim dijelom istraživanja.

Na temelju analize navedenih podataka došli smo do zaključka kako je znatno povećana razina religioznosti katoličkoga stanovništva grada Vukovara. Zbog specifičnih uvjeta u kojima se nalazilo stanovništvo, a koji su onemogućavali prakticiranje institucionalnoga oblika religioznosti, prakticirana je prvenstveno osobna religioznost. Stoga je i povećana razina prvenstveno prakticiranja osobne religioznosti. Najznačajniji porast osobne religioznosti očitovao se kroz prakticiranje osobne molitve, gdje je 43,8 % stanovnika odgovorilo kako se molilo nekoliko puta dnevno te 23,6 % onih koji su odgovorili kako su se molili jednom dnevno, što je ukupno 67,4 % stanovnika koji su svakodnevno prakticirali molitvu tijekom Domovinskoga rata u Vukovaru 1991. godine. U odnosu na predratnih 41 % stanovnika, koji su izjavili kako su se molili svakodnevno, vidljivo je povećanje od 26, 4 %, što na prvi pogled može izgledati kako ne predstavlja neki značajniji porast. No, ukoliko se uzmu u obzir podatci prikupljeni provedenim dubinskim intervjuima, situacija postaje jasnija. Naime, svi ispitanici koji pripadaju skupini branitelja odgovorili su kako se nisu molili svakodnevno iz razloga jer za to nisu imali mogućnosti te su stoga i stavljali na sebe krunice, koje su im predstavljale poveznicu s Bogom te tako i odnos prema Transcendentnom biću. Stoga se osobna molitva treba promatrati samo kao jedan od pokazatelja povećanja osobne religioznosti, dok se kao drugi pokazatelj povećanja osobne religioznosti ističe nošenje sakralnih predmeta, koje je posebno značajno za muško stanovništvo koje je boravilo u gradu Vukovaru 1991. godine, gdje je 62,8 % muškaraca izjavilo da je nosilo krunicu. Drugi pokazatelj povećane razine osobne religioznosti među katoličkim stanovništvom grada Vukovara vidljiv je na temelju velikog broja potvrdnih odgovora ispitanika na pitanja koja su se odnosila na doživljaj nekog oblika osobnoga religioznog iskustva. Najveći broj pozitivnih odgovora potvrđuje rezultate kvalitativnog dijela istraživanja i odnosi se na osjećaj Božje prisutnosti i zaštite, pa je tako 72,2 % ispitanika odgovorilo kako je imalo osjećaj da ih Bog poznaje i čuva, a 66 % ispitanika odgovorilo je kako je doživjelo trenutke u kojima su osjećali Božju snagu i prisutnost. Osim navedenoga 71,5 % ispitanika odgovorilo je kako su doživjeli da su im molitve bile uslišane. Iz navedenoga se može zaključiti kako je kvantitativnim dijelom istraživanja utvrđeno postojanje povećane razine osobne religioznosti katoličkog stanovništva tijekom Domovinskog rata u Vukovaru, u odnosu na predratno razdoblje, ali i potvrđena važnost uloge osobne religioznosti na individualno i društveno ponašanje stanovnika u navedenom razdoblju.

Premda supstantivna utemeljena teorija nema mogućnost generaliziranja podataka i uopćavanja dobivenih rezultata, vrijednost ovoga istraživanja nalazi se u njegovom potencijalu da dodatno proširuje već postojeća saznanja o načinima suočavanja stanovništva s kriznim ratnim situacijama, ne samo u Vukovaru 1991. godine i tijekom boravka u uvjetima zatočeništva u logorima 1991./1992. godine, nego i za vrijeme trajanja cijeloga Domovinskog rata u Hrvatskoj. Moguća primjena razvijene supstantivne utemeljene teorije može potom biti i početak ideje za razvijanje formalne utemeljene teorije uspoređujući ovaj slučaj s nekim drugim primjerima kriznih ratnih situacija.

Smatramo kako je općeniti doprinos razvijene supstantivne utemeljene teorije o ulozi osobne religioznosti tijekom Domovinskog rata u Vukovaru u istraženosti još jednoga važnog segmenta o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, koja, na primjeru Domovinskoga rata u Vukovaru, doprinosi boljem razumijevanju važnosti i uloge osobne religioznosti za vrijeme Domovinskoga rata u Hrvatskoj. Naposljetku, primijenjena metodologija utemeljene teorije ponuđena je postojećem znanju i načinima istraživanja fenomena religioznosti kao jedan od načina za sveobuhvatnije istraživanje fenomena religije i religioznosti, posebice ukoliko se fenomen religioznosti istražuje u okviru nekoga specifičnog konteksta, na koji je teško primijeniti postojeće teorijske modele.

POPIS LITERATURE

1. Antić, Ljubomir (2007). *Velikosrpski nacionalni programi: ishodišta i posljedice*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest.

2. Aračić, Pero; Črpić, Gordan; Nikodem, Krunoslav (2003). *Postkomunistički horizonti: obrisi sustava vrijednosti i religijskih orijentacija u deset postkomunističkih zemalja*. Đakovo: Teologija.

3. Baloban, Josip (2000). „Europsko istraživanje vrednota – EVS 1999. Podatci za Republiku Hrvatsku. Djelomično izvješće“. *Bogoslovska smotra*. Vol. 70 No.2. Str. 173-183.

4. Baloban, Josip i Črpić, Gordan (2000). „Određeni aspekti crkvenosti“. *Bogoslovska smotra.* Vol 70 No 2. Str. 257-290.

5. Baloban, Josip, Črpić, Gordan i Rimac, Ivan (2000). „Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (M). Europsko istraživanje – EVS 1999.“ Bogoslovska smotra. Vol. 70 No. 2. Str. 191-232.

6. Bahtijarević, Štefica (1975). *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*. Zagreb: Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij.

7. Baloban, Josip (prir.) (2005). *U potrazi za identitetom: komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa.* Zagreb: Goldenmarketing-Tehnička knjiga.

8. Barić, Nikica (2006). Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995. U: *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat.* Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest. Str. 191-289.

9. Birks, Melanie i Mills, Jane (2013). *Grouded Theory: A Practical guide*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

10. Borković, Branko (1995). *Rušitelji ustavnog poretka*. Zagreb: Mediator, Udruga hrvatskih dragovoljaca domovinskog rata.

11. Bryant, Antony i Charmaz, Kathy (Eds.). (2007), *Handbook of Grounded Theory*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

12. Burilović, Snježana i Parlov, Mladen (2013). „Krunica u Domovinskom ratu. Znak vjerskog rata ili vjere u ratu?“ *Služba Božja.* Vol. 53 No. 2. Str. 156-177.

13. Charmaz, Kathy (2006). *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide through Qualitative Analysis*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

14. Charmaz, Kathy (2000). Grounded Theory: Objectivist and constructivist methods. U: Denzin, Norman, K. i Lincoln, Yvonna, S. (Eds.), *Strategies of Qualitative Inquiry*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications. Str. 509-535.

15. Cifrić, Ivan (2000). „Percepcija nekih odnosa crkve i države i uloge crkve i religije u društvu“. *Sociologija sela* 38. Br. 1/2 (147/148). Str. 227-270.

16. Creswell, J. W. (2000). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches.*: Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.

17. Creswell, J. W. (2002). *Research design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

18. Cvikić, Sandra (2012). „The Vukovar Battle in the Context of Public and Scholarly Discourse about Yugoslavia's Dissolution and Homeland War in Croatia“. *Croatian Studies Review (Časopis Hrvatskih studija)*, br. 8. Str. 11-62.

19. Čorić, Šimun, Š. (2002). „Religioznost i suočavanje s nevoljama (coping)“. *Obnovljeni život*. Vol. 57. No. 2. Str. 221-238.

20. Črpić, Gordan i Kušar, Stjepan (1998). „Neki aspekti religioznosti u Hrvatskoj“. *Bogoslovska smotra*. Vol. 68 No. 4. Str. 513-563.

21. Črpić, Gordan i Rimac, Ivan (1998). Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (MEAN). Bogoslovska smotra. Vol. 68. No. 4. Str. 483-511.

22. Črpić, Gordan; Zrinšćak, Siniša (2010). Dinamičnost u stabilnosti: religioznost u Hrvatskoj 1999. i 2008. godine. U: *Društvena istraživanja* 19. Br. 1-2. Str. 3-27.

23. Ćimić, Esad (1991). *Metodologijski doseg istraživanja unutar sociologije religije* u *Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

24. Dedaković, Mile, Mirković-Nađ, Alenka i Runtić, Davor (1997). *Bitka za Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni: FWT.

25. Denzin, N. K. i Lincoln, Y. S. (ur.)(2000.), *Handbook of qualitative research*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

26. Drugi vatikanski koncil (1993). Dokumenti. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

27. Elez, Petar i Živić, Dražen (2012). Vukovarsko-srijemska županija u procesu stvaranja i obrane hrvatske države. U: Živić, Dražen (ur.). *Vukovarsko-srijemska županija: prostor , ljudi, identitet*. Zagreb-Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Vukovarsko-srijemska županija. Str. 181-202.

28. Feletar, Dragutin (1994). „Vukovar u europskome i hrvatskom prostoru.“ U. Karaman, Igor (ur.) *Vukovar-Vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb: Nakladna kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica.

29. Fischer, Peter (2010). Filozofija religije. Zagreb: Naklada: BREZA.

30. Gibson, Barry i Hartman, Jan (2014.), Rediscovering grounded theory. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publications Ltd.

31. Glaser, Barney G. i Strauss, Anselm L. (1965). *Awereness of Dying*. Chicago: Aldine Pub. Co.

32. Glaser, Barney G. i Strauss, Anselm L. (1968). *Time for Dying*. Chicago: Aldine Pub. Co.

33. Glaser, Barney G. (1992). Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs. Forcing. Mill Valley, CA: The Sociology Press.

34. Glaser, Barney G. (2002). Constructivist Grounded theory? FQS Forum: Qualitative Social Research. 3 (3). pregledano s http://www.qualitative-research.net/fqs/.

35. Glaser, Barney G. (1978). Theoretical Sensitivity: Advanced in the methodology of Grounded Theory. Mill Valley, CA: The Sociology Press.

36. Glaser, B. G. i Strauss, Anselm L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine Publishing Company.

37. Glaser, Barney G. (2007). Doing formal theory. U: Bryant, Antony i Charmaz, Kathy (Ur.), *Handbook of Grounded Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications. Str. 97-114.

38. Glock, Charles Y i Stark, Rodney (1965). Religion and Society in Tension. Chicago: rand McNally.

39. Grubišić, Ivan (1997). „Katolicizam i postkomunizam u Hrvatskoj.“ U: Grubišić, Ivan (ur.). *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Split: Hrvatska akademska udruga – Split. Str. 157-164.

40. Grubišić, Ivan (1999). „Religija, struktura i integracija hrvatskog društva“. U: Grubišić, Ivan i Zrinšćak, Siniša (ur.). *Religija i integracije*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar. Str. 205-214.

41. Halmi, Aleksandar (2003). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

42. Hill, Peter, C. i Hood, Ralph, W. (1999). *Measures of religiosity*. Birmingham: Religion Education press.

43. Horvat, Rudolf (2000). *Srijem: naselja i stanovništvo*. Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

44. Hubalek, Ivan (2008). WACHSLEROV PODRUM Podrumi Vukovara 1991. godine-crtice za povijest, U: Živić, Dražen (ur.). *Vukovarski zbornik 3,* Vukovar: Matica hrvatska, Ogranak Vukovar, Str. 181-196.

45. Jeđud, Ivana (2007), Alisa u zemlji čuda-kvalitativna metodologija i metoda utemeljene teorije. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 43. Br.2. Str. 83-101.

46. Jukić, Jakov (1991). *Budućnost religije.* Split: Matica hrvatska.

47. Jukić, Jakov (1994a). „Društvo, rat i religija“. U: Zrinšćak, Siniša (ur.). *Konfesije i rat.* Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja. Str. 165-190.

48. Jukić, Jakov (1994b). „Hrvatski katolici u vremenu postkomunizma“. *Crkva u svi*jetu. Vo. 29. No.4. Str. 363-378.

49. Jukić, Jakov (1995). „Svjetovnost rata i ratovanja u modernom društvu“. *Crkva u svijetu.* Vol. 30. No.1. Str.15-22.

50. Jukić, Jakov (1997). Lice i maske svetoga. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

51. Jurčević, Josip (1994a.). „Društveno-politički odnosi 1990/1991.“. U: Karaman, Igor (ur.). *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb: Nakladnička kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica. Str. 405-413.

52. Jurčević, Josip (1994b.). „Ratna agresija i herojska obrana u ljetu-jeseni 1991. godine“. U: Karaman, Igor (ur.). *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb: Nakladnička kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica. Str. 414-427.

53. Jurčević, Josip, Ivanda, katica (2004). „Vukovar ’91- Ženevske konvencije i logoraška iskustva“. U: Živić, Dražen, Jurčević, Josip, Esih, Bruna (ur.) *Vukovar ’91: međunarodni odjeci i značaj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 43-76.

54. Jung, C.G. (1990). O religiji i kršćanstvu. Đakovački Selci.

55. Karaman, Igor (ur.) (1994). *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb: Nakladnička kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica.

56. Klaić, Nada (1983). *Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku*. Vukovar: Gradski muzej Vukovar.

57. Knoblauch, Hubert (2004). Sociologija religije. Zagreb: Demetra.

58. Fra Kosec, Branimir, Fra Perković, Ante, Fra Mikić, Ivan, Fra Antunović, Slavko i Fra Berišić, Smiljan (1997). Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu: ratne i uzničke zabilješke. Zagreb: Hrvatska franjevačka provincija Sv. Ćirila i Metoda.

59. Mandarić, Valentina (2001). „Crkva u očima mladih“. *Bogoslovska smotra*. Vol. 71. No. 4. Str. 579-596.

60. Lestingi, Leo (2003). *Dal sacro al sacrificio. Note su religione e violenza*. Bari: Palomar.

61. Mandarić, Valentina (2000). *Religiozni identitet zagrebačkih adolescenata*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

62. Marijan, Davor (2004). *Bitka za Vukovar*. Zagreb-Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

63. Marijan, Davor (2013.). *Obrana i pad Vukovara*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

64. Marinović, Bobinac, Ankica (2000a). „Dimenzija religijskog znanja." *Sociologija sela 38*. Br. 1/2(147/148). Str. 81-94.

65. Marinović, Bobinac, Ankica (2000b). Dimenzija religioznog iskustva. *Sociologija sela 38*. Br. 1/2(147/148). Str. 95-110.

66. Marinović, Bobinac, Ankica (2000c). Posljedična dimenzija religioznosti. *Sociologija sela* 38. Br. 1/2(147/148). Str. 111-124.

67. Marinović Bobinac, Ankica (2005). „Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: »šapat anđela« iz sociologijske perspektive". *Sociologija sela* 43. Br. 2. Str. 339-370 .

68. Marinović Jerolimov, Dinka (1995). „Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: smjernice za istraživanja u Hrvatskoj." *Društvena istraživanja*. Vol. 4 No. 6. Str. 837-851.

69. Marinović, Jerolimov, Dinka (1999). „Religijske promjene u Hrvatskoj od 1989. do 1996. godine." U: Grubišić, Ivan i Zrinšćak, Siniša (ur.). *Religija i integracija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar. Str. 187-204.

70. Marinović Jerolimov, Dinka (2000a). Društveni kontekst i teorijsko hipotetski okvir istraživanja „Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu". *Sociologija sela* 38. Br. 1/2 (147/148). Str. 21-36.

71. Marinović Jerolimov, Dinka (2000b). „Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima u Hrvatskoj: promjene u dimenzijama religijske identifikacije i prakse". *Sociologija sela 38*. Br. 1/2 (147/148). Str. 43-80.

72. Marinović Jerolimov, Dinka (2000c). „Religijske vrijednosti u Hrvatskoj". *Sociologija sela 38*. Br. 1/2 (147/148). Str. 125-138.

73. Marinović-Jerolimov, Dinka (2009.), Jakov Jukić odnosno Željko Mardešić i empirijska sociologija religije. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, VII (1): 51-58.

74. Mihaljević, V. i Bendra, I. (2012.), Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme opsade grada (25. Kolovoza-18. Studenoga 1991.). U: D. Živić (ur.), *Victor Quia Victima - Nada za Hrvatsku*. Zagreb-Vukovar, Institut društvenih

znanosti Ivo Pilar; Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda; Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 97-115.

75. Mihaljević, Vine i Krezo, Ilija (2002). Bog u rovu. Vojno dušobrižništvo u hrvatskom Domovinskom ratu. Zagreb: Institut društvenih znanosti i Nakladni zavod Matice hrvatske.

76. Mihaljević, Vine (2005a). „Socioreligijsko promišljanje o Vukovaru kao paradigmi Muke. Od iskustva žrtve do iskustva Svetoga“. U: Čikeš, Jozo (ur.). *Pasionska baština 2004. Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Vukovar kao paradigma muke.* Zagreb: Udruga Pasionska baština. Str. 285-306.

77. Mihaljević, Vine (2005b). „Društveni kontekst i teorijsko-hipotetski okvir istraživanja „Novi laički crkveni pokreti u Hrvatskoj“. *Društvena istraživanja* 14. Br. 1-2 (75-76). Str. 3-25.

78. Mihaljević, Vine (2006). „Socioreligijsko promišljanje o Vukovaru kao paradigmi Muke“. *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*. CXXXIV, 11-12. Str. 980-987.

79. Mihaljević, Vine (2007). „Religija u izgradnji mira, dijaloga i (ne)tolerancije.“ U: Živić, Držen i Žebec, Ivana (ur.). *Vukovar-hrvatska baština i perspektive razvoja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

80. Mihaljević, Vine (2011a). „Uloge i značenja religije u stradanju Vukovara ’91. godine i u obnovi Vukovara u poslijeratnom razdoblju“. *National security and the future* Vol. 12 No. 4. Str. 105-133.

81. Mihaljević, Vine (ur.) (2011b). *Kukuruzni put spasa. Vukovarski križni put.* Zagreb: Fond za obnovu i razvoj grada Vukovara.

82. Mihaljević, Vine (2012). „Religijska istina o Vukovaru“. U: Živić, Dražen, Špoljar Vržina, Sanja, Lupis, Vinicije B. i Cvikić, Sandra (ur.). *Vukovar ’91.- Istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije).* Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Područni centar Vukovar.

83. Milanesi, Giancarlo i Bajzek, Jose (1990). Sociologia della religione. Torino: ELLE DI CI Leumann.

84. Milas, Goran (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.

85. Mojzes, Paul (2011). *Balkan Genocides: Holocaust and ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Plymouth: Rowman&Littlefield.

86. Nazor, Ante (ur.) (2008). *GRAD JE BIO META: BOLNICA, DOM UMIROVLJENIKA…(agresija Srbije, odnosno JNA i srpsko-crnogorskih snaga na*

Republiku Hrvatsku i srpska okupacija Vukovara 1991.). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
87. Nazor, Ante (2011). *VELIKOSRPSKA AGRESIJA NA HRVATSKU 1990-ih (Republika Hrvatska i Domovinski rat: pregled političkih i vojnih događaja 1990., 1991.-1995./1998).* Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata-Zagreb.
88. Nesti, Arnaldo (1985). Il religioso implicito. Roma: Ianua.
89. Pargament, Kenneth, I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice.* New York:The Guilford Press/ A Division of Guilford Publications.

90. Penava, Šimun (2003). „Bibliografija radova o Vukovaru u Domovinskom ratu." *Scrinia Slavonica.* Slavonski Brod: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Str. 715-728.

91. Perković, Ante (2000). „Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara." U: Jurčević, Josip (ur.). *VUKOVAR '91.: ZNAČENJE, VREDNOTE, IDENTITET*. Zagreb: Institut društvenih znanosti. Str. 29-36.

92. Perković, Ante (2012). „Iskustvo žrtve i mučeništva." U: Živić, Dražen (ur.). *VICTOR QUIA VICTIMA – Nada za Hrvatsku.* Zagreb – Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda i Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 115-124.

93. Perica, Vjekoslav (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press. Inc.
94. Poloma, Margaret M. (1995). „The sociological context of religious experience." U: Hood, Ralf, W. (ur.). *Handbook of Religious Experience*. Birmingham, Alabama: Religious Education Press. Str. 161-182.
95. Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

96. Prandi, Carlo (1997). „Le religioni: problemi di definizione e di classificazione". U: Filoramo, Giovanni i Prandi, Carlo (ur.). *Le scienze delle religioni*. Brescia: Morcelliana.

97. Radelić, Zdenko, Marijan, Davor, Barić, Nikica, Bing, Albert, Živić, Dražen (2006). *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb: Školska knjiga.
98. Rebić, Adalbert (gl.ur.) (2002). Opći religijski leksikon. Zagreb: Leksikografski leksikon Miroslav Krleža. Str. 789-802.

99. Rehak, Danijel (ur.) (2000). *Putevima pakla u 21. stoljeće: kroz srpske koncentracijske logore 1991*. Zagreb: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.

100. Rehak, Danijel i Sučić, Stjepan (2006). „Vukovarski rat“. U: Šarčević, Štefica (ur.). *VUKOVARSKI ZBORNIK 1*. Vukovar: Matica hrvatska, Ogranak Vukovar. Str. 193-212.

101. Rogić, Ivan Nehajev (1998). *Smaragdni brid: Vukovar 91. i hrvatski identitet*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna nagrada.

102. Rogić, Ivan, Esterajher, Josip, Knezović, Zvonimir, Lamza-Posavec, Vesna i Šakić, Vlado (1995). *Progonstvo i povratak. Psihosocijalne i razvojne odrednice progonstva i mogućnosti povratka hrvatskih prognanika.* Zagreb: Sysprint.

103. Skledar, Nikola (2000a). „Religijske promjene i vrijednosti“. *Sociologija sela 38.* Br. 1/2 (147/148). Str. 13-20.

104. Stark, Rodney i Glock, Charles, Y. (1968). *American Piety*. Berkley: University of California Press.

105. Stockinger, Tomislav (2004). Vukovar-grad koji je obranio Hrvatsku: jedan prikaz najsudbonosnije bitke hrvatske povijesti, Zagreb: Mato Lovrak.

106. Strauss, Anselm L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.

107. Strauss, Anselm, L. i Corbin, Juliet, M. (1998). *Basics of Qualitiative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.

108. Sučić, Stjepan i Živić, Dražen (2007). „Značenje Vukovarske bitke u stvaranju i obrani hrvatske države.“ U: Živić, Dražen i Žebec, Ivana (ur.). *VUKOVAR-HRVATSKA BAŠTINA I PERSPEKTIVE RAZVOJA.*. Zagreb-Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-centar Vukovar. Str. 73-96.

109. Sučić, Stjepan (2011). „Značaj obrane Vukovara u stvaranju hrvatske države-Prilozi“. *National security and the future*. 3(12). Str. 71-91.

110. Šantić, Josip (2000). „Krunica i duhovnost u hrvatskom Domovinskom ratu“. U: Jurčević, Josip (ur.). *VUKOVAR ’91.: ZNAČENJE, VREDNOTE, IDENTITET*. Zagreb: Institut društvenih znanosti. Str. 37-50.

111. Šundalić, Antun (1999). *Crkva, vjera i politika: aspekti sociološkog istraživanja u istočnoj Slavoniji.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

112. Šušnjić, Đuro (1982). Znati i verovati. Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Stvarnost.

113. Tadić, Stipe (1997). Suvremeni eklezijalni pokreti. (Sociološka analiza s posebnim osvrtom na Mali tečaj – Kursiljo). Disertacija. Zagreb.

114. Tadić, Stipe (1998). „Religiozno iskustvo-neistraživana i/ili neistraživa dimenzija religije i religioznosti“.*Društvena istraživanja*. Vol. 7 No.3. Str. 359-373.

115. Tadić, Stipe (2002). *Tražitelji Svetoga: prilog fenomenologiji eklezijalnih pokreta.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

116. Valković, Marjan (1998). „Socioreligijsko istraživanje: VJERA I MORAL U HRVATSKOJ. Djelomično izvješće“. *Bogoslovska smotra*. Vol. 68. No.4. Str. 461-473.

117. Valković, Marjan, Črpić, Gordan i Rimac, Ivan (1998). „Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (mean) istraživanja. VJERA I MORAL U HRVATSKOJ“. *Bogoslovska smotra.* Vol. 68. No. 4. Str. 483-511.

118. Vrcan, Srđan (1997). „Tranzicija, religija, crkva: Poticaji za raspravu i razmišljanja“. U: Grubišić, Ivan (ur.*). Crkva i država u društvima u tranziciji*. Split: Hrvatska akademska udruga-Split. Str. 227-243.

119. Vrcan, Srđan (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije.

120. Vuleta, Božo i Batarelo, Vincent J. (2001). *Mir u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja.* Zagreb-Split: Hrvatski Caritas i Franjevački institut za promicanje kulture mira.

121. Vučković, Ante i Vuleta, Božo (2004). Vukovar u svjetlu opraštanja. U: *Vukovar '91: međunarodni odjeci i značaj.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 221-228.

122. Wach, Joachim (1951). Types of Religious Experience, Christian and Non – Christian. Chicago: University of Chicago Press.

123. Wach, Joachim (1962). *Sociology of Religion*. Chicago: The University of Chicago Press.

124. Zrinšćak, Siniša (1999a). *Sociologija religije: hrvatsko iskustvo.* Zagreb: Pravni fakultet.

125. Zrinšćak, Siniša (1999b). „Razvojne i religijske dvojbe hrvatskog društva.“ U: Grubišić, Ivan i Zrinščak, Siniša (ur.). *Religija i integracija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 163-186.

126. Zrinšćak, Siniša (1993). „Odnos Crkve i države u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine“. U: Grubišić, Ivan (ur.). *Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945-1990*. Split: Institut za primijenjena društvena istraživanja. Centar Split. Str. 107-126.

127. Zrinšćak, Siniša (1997). „Religija, Crkva i treći sektor u srednjoj i istočnoj Europi“. U: Grubišić, Ivan (ur.). *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Split: Hrvatska akademska udruga-Split.

128. Zrinšćak, Siniša, Črpić, Gordan i Kušar, S. (2000). „Vjerovanje i religioznost.“ *Bogoslovska smotra.* Vol. 70 No. 2. Str. 233-255.

129. Živić, Dražen (2008). „Posljedice srbijanske agresije kao odrednica poslijeratne obnove i razvitka Vukovara.“ *Društvena istraživanja.* Br.1-2 (93-94). Str. 27-50.

130. Žunec, Ozren (1998). „Rat u Hrvatskoj 1991.-1995., 1.dio: Uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja.“ *Polemos 1* (1). Str. 57-89.

Web stranice:

http://hdlskl.hr/

http://www.qualitative-research.net/

PRILOZI

PRILOG 1

ANKETNI UPITNIK

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Marulićev trg 19/I, 10000 Zagreb
Poštovana/ni!

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar i Centar za religijske studije, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb provodi anketu kojom želi spoznati značenje religije među stanovnicima grada Vukovara koji su za vrijeme srpske agresije na Vukovar 1991. u njemu boravili. Stoga nam je Vaše mišljenje osobito važno! U anketu je uključeno oko 300 osoba, a Vi ste u naš uzorak izabrani sasvim slučajno. Anketa je anonimna, što znači da ne potpisujete Vaše ime i prezime na kraju ankete. Dobiveni rezultati koristit će se isključivo u svrhu znanstvenih istraživanja. Molimo Vas da upitnik pažljivo pročitate i da na sva pitanja iskreno odgovorite tako da ona najbolje odgovaraju Vašem osobnom stavu. Također Vas molimo da ispunjeni upitnik vratite sljedeće nedjelje našim anketarima koji su Vam i podijelili upitnik. U slučaju eventualnih nejasnoća možete se obratiti na br. tel: 032/430-215 ili mob: 098/790-718.

Unaprijed Vam se zahvaljujemo na suradnji!

P1) **Navedite gdje ste se nalazili tijekom napada na Vukovar 1991**. (⇒MOLIMO VAS NAVEDITE NASELJE/ DIO GRADA/ ULICU)_____.

P2) **Nakon što ste odredili naselje / dio grada / ulicu, molimo Vas zaokružite gdje ste boravili**

1. Zajednički smještaj: gradska skloništa / podrumi.
Molimo Vas navedite gdje:_____
2. Zajednički privatni smještaj: skloništa / podrumi.
Molimo Vas navedite gdje: _____
3. Privatna kuća – skloništa / podrum

P3) **Koliku važnost zauzima religija u Vašem životu?** (⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TVRDNJU KOJA NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

1. potpuno nevažna
2. nevažna
3. niti važna, niti nevažna
4. važna
5. veoma važna

P4) **Jeste li Vi osobno religiozni?**
(⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TVRDNJU KOJA NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

1. posve nereligiozna osoba
2. uglavnom nereligiozna osoba

3. niti religiozna, niti nereligiozna osoba
4. uglavnom religiozna osoba
5. posve religiozna osoba

P5) Smatrate li se vjernikom
(⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TVRDNJU KOJA NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

1. Vjerujem u sve što naučava moja Crkva.
2. Prihvaćam dio onoga što naučava moja Crkva.
3. Vjerujem u Boga ili višu realnost, ali ne pripadam ni jednoj religiji.
4. Mislim da ne postoji Bog niti viša sila.
5. U traganju sam
6. Nisam o tome razmišljao, ne zanima me.

P6) Kojoj vjerskoj zajednici pripadate?

1. rimokatoličkoj
2. grkokatoličkoj
3. pravoslavnoj
4. židovskoj
5. evangeličkoj
6. pentekostalnoj
7. baptističkoj
8. adventističkoj
9. jehovinim svjedocima
10. islamskoj
11. drugoj:_____

P7) U što od dolje navedenog vjerujete? (⇒MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE ODGOVOR KOJI NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

	da	ne	ne mogu odgovoriti
Duša	1	2	3
Raj	1	2	3
Vrag	1	2	3
Pakao	1	2	3
Bog	1	2	3
Život poslije smrti	1	2	3
Čuda	1	2	3
Uskrsnuće od mrtvih	1	2	3
Proročanstva	1	2	3
Telepatija	1	2	3

P8) Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje Vaš stav prema Bogu? (⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TVRDNJU KOJA NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

1. Ne vjerujem u Boga.
2. Ne znam postoji li Bog i mislim da se to sa sigurnošću ne može znati.
3. Bog je „duh“ među nama.
4. Ne vjerujem u Boga koji je osoba, no vjerujem u neku višu silu.
5. Vjerujem u Boga, premda ne mogu posve objasniti tko i što je Bog.
6. Znam da postoji Bog (Bog koji je osoba) i uopće ne sumnjam u to.

P9) Imate li u Vašem kućanstvu vlastiti primjerak Biblije? (⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

1. da, kompletnu Bibliju, Stari i Novi zavjet
2. da, ali samo Novi zavjet
3. ne, niti jedno

P10) Što je po Vašem mišljenju Biblija? (⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE ODGOVOR KOJI NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

1. Božja riječ koju treba doslovno shvaćati.
2. Božja riječ koju često ne treba doslovno shvaćati.
3. Stara knjiga koju su napisali ljudi i koja je puna poučnih bajki, legendi, priča i moralnih pouka.
4. Biblija je knjiga nadahnuta Božjim riječima.

P11) Imate li u Vašem domu križ, sliku sveca ili neki drugi kršćanski simbol?

1. da (barem jedno od navedenog)
2. ne

P12) Jeste li primili sakrament krštenja?

1. da
2. ne

P13) Jeste li primili sakrament prve pričesti?

1. da
2. ne

P14) Jeste li primili sakrament potvrde (krizma, firma)?

1. da
2. ne

P15) Ne računajući vjenčanja, sprovode i krštenja, koliko ste često išli na sv. misu prije ratnog stradanja Vukovara 1991.?

1. više od jednom tjedno
2. jednom tjedno
3. jednom mjesečno
4. više puta godišnje (za velikih blagdana)
5. nekoliko puta godišnje

6. nikada

P16) Koliko ste se često molili izvan vjerskih obreda prije ratnog stradanja Vukovara 1991.?

1. svaki dan
2. nekoliko puta tjedno
3. jednom tjedno
4. najmanje jednom mjesečno
5. nekoliko puta godišnje
6.rijetko

P17) Koliko ste se često molili u skloništu i/ili podrumu 1991.?
1. nekoliko puta dnevno
2. jednom dnevno
3. nekoliko puta tjedno
4. jednom tjedno
5. rijetko
6. nikada

P18) Ukoliko ste se molili za vrijeme boravka u skloništu i/ili podrumu 1991. molimo Vas navedite komu ste se sve molili? (⇒MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR. UKOLIKO SE NISTE UOPĆE MOLILI TIJEKOM BORAVKA U SKLONIŠTU I/ILI PODRUMU MOŽETE PRESKOČITI PITANJE)

	nekoliko puta dnevno	jednom dnevno	nekoliko puta tjedno	jednom tjedno	rijetko	nikada
Bogu	1	2	3	4	5	6
Svetom Boni, zaštitniku Vukovara	1	2	3	4	5	6
Blaženoj Djevici Mariji (Gospi)	1	2	3	4	5	6
Svetom Antunu	1	2	3	4	5	6
Isusu Kristu koji trpi na križu	1	2	3	4	5	6
Nekoj višoj sili	1	2	3	4	5	6
Nekom drugom (molimo navedite kome)_____ ____	1	2	3	4	5	6

P19) Jeste li u skloništu i/ili podrumu imali neke od dolje navedenih predmeta?
(⇒MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

	da	ne	ne mogu odgovoriti
medaljon /medaljica ili sličica sv. Antuna	1	2	3
sličica/medaljica Gospe	1	2	3
moći svetaca	1	2	3

(škapular)			
krunica	1	2	3
molitvenik	1	2	3
sveta sličica Anđela čuvara	1	2	3
svete sličice svetaca i/ili svetica	1	2	3
križ	1	2	3
talisman/amajlija	1	2	3
Sveto pismo (Biblija)	1	2	3
Neki drugi predmet: Koji…… ….....	1	2	3

P20) Ukoliko ste posjedovali i/ili nosili neki od navedenih predmeta molimo Vas navedite što je to za Vas značilo? (ukoliko ste u prethodnom pitanju na sve navedene tvrdnje odgovorili negativno možete preskočiti ovo pitanje)

(⇒MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE U KOJEM STUPNJU SE SLAŽETE SA SVAKOM OD NAVEDENIH TVRDNJI)

	uopće se ne slažem	uglavnom se ne slažem	niti se slažem niti se ne slažem	uglavnom se slažem	potpuno se slažem
1. povezanost s drugima u molitvi	1	2	3	4	5
2. solidarnost s drugima u nevoljama	1	2	3	4	5
3. sigurnost	1	2	3	4	5
4. nebeska zaštita	1	2	3	4	5
5. mir	1	2	3	4	5
6. bježanja od stvarnih patnji	1	2	3	4	5
7. razmatranje Kristove muke	1	2	3	4	5
8. izbavljene od trpljenja	1	2	3	4	5

P21) Jeste li imali zajedničku molitvu u skloništima i/ili podrumima?

1. da
2. ne
3. ne sjećam

P22) Ukoliko ste imali zajedničku molitvu u skloništima i/ili podrumima, molimo Vas navedite koliko često? (ukoliko ste na prethodno pitanje odgovorili negativno možete preskočiti ovo pitanje)

1. nekoliko put dnevno
2. jednom dnevno
3. nekoliko puta tjedno

4. jednom tjedno
5. rijetko
6. nikada
7. ne sjećam se

P23) Ukoliko ste imali zajedničku molitvu u skloništima i/ili podrumima navedite Na koji ste način zajednički molili u skloništima i/ili podrumima? (ukoliko u skloništu i/ili podrumu u kojem ste boravili nije bilo zajedničkih molitvi možete preskočiti ovo pitanje)
(⇒MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

	da	ne	ne sjećam se
molitve iz molitvenika	1	2	3
čitanja iz Svetoga pisma	1	2	3
molitva krunice	1	2	3
usmene (naučene) molitve	1	2	3
krunica sv. Ante	1	2	3
sami ste oblikovali molitve	1	2	3
svećenik je predvodio molitvu	1	2	3
na drugi način: (molimo navedite koji):……	1	2	3

P24) Jeste li slušali (molili) krunicu koju su predvodili vukovarski franjevci putem Vukovarskog radija?

1. da
2. ne
3. ne sjećam se

P25) Za vrijeme boravka u skloništu i/ili podrumu molila/o sam se puno češće nego u normalnim životnim okolnostima:

1. uopće se ne slažem
2. uglavnom se ne slažem
3. niti se slažem, niti se ne slažem
4. uglavnom se slažem
5. potpuno se slažem

P26) Molitva Vam je davala snagu da se lakše suočite s teškom situacijom u kojoj ste se nalazili:

1. uopće se ne slažem
2. uglavnom se ne slažem
3. niti se slažem, niti se ne slažem
4. uglavnom se slažem
5. potpuno se slažem

P27) Ne računajući vjenčanja, sprovode i krštenja, koliko često idete danas u crkvu na sv. Misu?

1. više od jednom tjedno
2. jednom tjedno
3. jednom mjesečno
4. više puta godišnje (za velikih blagdana)
5. rijetko
6. nikada

P28) Koliko se često danas molite izvan vjerskih obreda?

1. svaki dan
2. nekoliko puta tjedno
3. jednom tjedno
4. najmanje jednom mjesečno
5. nekoliko puta godišnje
6. rijetko
7. nikada

P29) Koliko ste Vi bili bliski s Bogom u skloništu/ podrumu?

1. ne baš blizak
2. donekle blizak
3. iznimno blizak
4. ne vjerujem u Boga
5. ne mogu odgovoriti

P30) Sljedeće tvrdnje pokazuju duhovne kontakte i duhovna iskustva koja su neki ljudi imali. Molimo Vas navedite jeste li Vi doživjeli neka od navedenih duhovnih religioznih iskustava? (Molimo Vas da za svako navedeno duhovno religiozno iskustvo zaokružite točan odgovor ili da li ste ga doživjeli)

	da	ne	ne znam
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim tko je umro.	1	2	3
Ima trenutaka u kojima ste osjećali Božju snagu i prisutnost.	1	2	3
Imali ste osjećaj da Vas Bog poznaje i čuva.	1	2	3
Doživjeli ste da su Vam molitve bile uslišane.	1	2	3
Osjećali ste da s Bogom možete biti u kontaktu.	1	2	3
Doživjeli ste duhovni kontakt s nekim oblikom	1	2	3

duhovne moći.			
Doživjeli ste da Vas je Bog kaznio	1	2	3
Doživjeli ste duhovni kontakt s Blaženom Djevicom Marijom.	1	2	3
Doživjeli ste duhovni kontakt s Isusom Kristom, patnikom na križu.	1	2	3
Doživjeli ste čudesno iskustvo koje Vas je učvrstilo u vjeri.	1	2	3
Doživjeli ste djelovanje Duha Svetoga.	1	2	3
Doživjeli ste nadnaravno iskustvo koje ne možete objasniti.	1	2	3
Doživjeli ste bliski kontakt sa zlim.	1	2	3
Doživjeli ste snažno nadnaravno iskustvo koje Vam je promijenilo život.	1	2	3
Doživjeli ste iskustvo anđela ili duhovnog vođe.	1	2	3
Doživjeli ste iznimno snažno iskustvo ljubavi.	1	2	3
Doživjeli ste u sebi poseban duboki mir.	1	2	3
Doživjeli ste potpunu radost i ekstazu.	1	2	3
Doživjeli ste ozdravljenje tijela i duše.	1	2	3

P31) Ukoliko ste doživjeli neka od gore navedenih religioznih i duhovnih iskustava navedite koliko su ona utjecala na Vaše vjerovanje u Boga? (⇒ MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE U KOJEM STUPNJU SE SLAŽETE SA SVAKOM OD NAVEDENIH TVRDNJI)

	uopće se ne slažem	uglavnom se ne slažem	niti se slažem niti se ne slažem	uglavnom se slažem	potpuno se slažem
Uvjerili su Vas u postojanje Boga.	1	2	3	4	5
Učvrstili su vjerovanje u Boga.	1	2	3	4	5
Nisu učvrstili vjerovanje u Boga.	1	2	3	4	5
Nikada nisam imao takva iskustva.	1	2	3	4	5

P32) Koliko je važan Bog u Vašem životu?

1. potpuno nevažan
2. uglavnom nevažan
3. niti važan, niti nevažan
4. uglavnom važan
5. iznimno važan

P33) Kada donosite neke odluke u svakodnevnom životu, često razmišljate o tome što bi Bog htio da učinite?

1. uopće se ne slažem
2. uglavnom se ne slažem
3. niti se slažem, niti se ne slažem
4. uglavnom se slažem
5. potpuno se slažem

P34) Jeste li ikada bili član neke druge vjerske zajednice?

1. da
2. ne

P35) Ako jeste, kojoj vjerskoj zajednici ste pripadali?

1. rimokatoličkoj
2. grkokatoličkoj
3. pravoslavnoj
4. židovskoj
5. evangeličkoj
6. pentekostalnoj
7. baptističkoj
8. adventističkoj
9. jehovinim svjedocima
10. islamskoj
11. hinduističkoj
12. budističkoj
13. nekoj drugoj
14. nisam pripadao niti jednoj drugoj vjerskoj zajednici, osim onoj kojoj trenutno pripadam

P36) Koliko se osjećate povezani sa svojom Crkvom ili vjerskom zajednicom?

1. uopće niste povezani
2. slabo povezani
3. niti povezani, niti ne povezani
4. blisko povezani
5. veoma blisko povezani

P37) Mislite li da u našoj zemlji Crkva primjereno odgovara na: (⇒ MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE ODGOVOR KOJI NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

	da	ne	ne znam
moralne probleme i potrebe pojedinca	1	2	3
probleme obiteljskog života	1	2	3
duhovne potrebe ljudi	1	2	3
socijalne probleme u našoj zemlji danas	1	2	3

P38) Slažete li se sa tvrdnjom da Katolička crkva ima veliku ulogu u procesu mirenja i smanjenja podjela među građanima Republike Hrvatske?

1. uopće se ne slažem
2. uglavnom se ne slažem
3. niti se slažem, niti se ne slažem
4. uglavnom se slažem
5. potpuno se slažem

P39) Što Vam se od navedenog dogodilo tijekom Domovinskog rata? (⇒ MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

	da	ne
Stan/kuća mi je ozbiljno oštećena ili uništena.	1	2
Materijalna dobra su mi oštećena, uništena ili ukradena.	1	2
Ostao/la sam bez posla.	1	2
Bio/bila sam u prognanstvu.	1	2
Bio/bila sam zatočen/a u zarobljeničkom logoru.	1	2
Ranjen/a sam ili mi je zbog rata ozbiljno narušeno zdravlje.	1	2
U ratu mi je ranjen ili se razbolio od posljedica rata netko iz uže obitelji.	1	2
U ratu mi je poginuo netko iz uže obitelji.	1	2
U ratu mi je ranjen ili se razbolio od posljedica rata netko iz šire obitelji.	1	2
U ratu mi je poginuo netko iz šire obitelji.	1	2
U ratu mi je ranjen ili se razbolio od posljedica rata prijatelj/-ica ili kolega/-ica.	1	2
U ratu mi je poginuo	1	2

prijatelj/-ica ili kolega/-ica.		

P40) Navedite slažete li se ili ne s sljedećim tvrdnjama: (⇒ MOLIMO VAS DA NAVEDETE U KOJEM STUPNJU SE SLAŽETE SA SVAKOM OD NAVEDENIH TVRDNJI)

	uopće se ne slažem	uglavnom se ne slažem	niti se slažem, niti se ne slažem	uglavnom se slažem	uglavnom se slažem	potpuno se slažem
Biti dobar kršćanin znači moći oprostiti.	1	2	3	4	5	6
Praštanje je žrtvin izlazak iz začaranog kruga zla i mržnje iz kojega se uspjela osloboditi darom vjere u Boga.	1	2	3	4	5	6
Opraštanje mi daje mogućnost da se ne vraćam stalno u prošlost i priliku za novi život.	1	2	3	4	5	6
Kristov oprost onima koji su mu nanijeli zlo trebao bi svima služiti kao primjer patnje i opraštanja.	1	2	3	4	5	6
Oprost je čin traženja mirnog rješenja i pomirenja, te otvara put demokratskom razvoju i suživotu, te ljudskim pravima i društvenom napretku.	1	2	3	4	5	6
Kršćanski čin opraštanja je čin milosti zbog sebe samog i uspostavljanja duševnog mira, ali ne oslobađa zločinca od odgovornosti.	1	2	3	4	5	6
Oprostiti nije moguće, naneseno zlo je preveliko.	1	2	3	4	5	6

P41) Navedite slažete li se sa sljedećim tvrdnjama? (⇒ MOLIMO VAS DA ZA SVAKU OD NAVEDENIH TVRDNJI ZAOKRUŽITE BROJ UZ ODGOVOR KOJI NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU)

	uopće se ne slažem	uglavnom se ne slažem	niti se slažem, niti se ne slažem	uglavnom se slažem	potpuno se slažem	ne znam
S pripadnicima pravoslavne vjerske skupine mogao/-la bih imati blizak odnos poput braka?	1	2	3	4	5	6
S pripadnicima pravoslavne vjerske skupine mogao/-la bih imati blizak odnos poput prijateljstva?	1	2	3	4	5	6

S pripadnicima pravoslavne vjerske skupine mogu imati samo susjedski odnos.	1	2	3	4	5	6
S pripadnicima pravoslavne vjerske skupine izbjegavam bilo kakav odnos.	1	2	3	4	5	6

DEMOGRAFIJA

D1) Spol ispitanika:

1. muški
2. ženski

D2) Godina rođenja: _____.

D3) Bračni status: (MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

1. vjenčan/a i živim sa svojim bračnim partnerom u civilnom braku
2. vjenčan/a i živim sa svojim bračnim partnerom u crkvenom i civilnom braku
3. vjenčan/a i živimo razdvojeno
4. udovac/ udovica
5. razveden/-a
6. nevjenčan/ nevjenčana

neoženjen / neudana

D4) Stupanj obrazovanja: (MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

1. bez škole ili nedovršena osnovna škola
2. potpuna osnovna škola
3. dvogodišnja ili trogodišnja srednja škola
4. četverogodišnja srednja škola
5. viša škola
6. fakultet
7. magisterij ili doktorat

Trenutni radni status: (MOLIMO VAS ZAOKRUŽITE TOČAN ODGOVOR)

1. u radnom odnosu
2. radim honorarno (povremeni izvor prihoda)
3. samostalno obavljam privrednu djelatnost (obrtnik ili slobodna profesija)
4. domaćica
5. umirovljenik
6. nezaposlen
7. drugo

Ako želite o još nečemu iznijeti svoje mišljenje, a nije obuhvaćeno pitanjima ove ankete, molimo Vas iznesite to ovdje:

NE POTPISUJTE SE
JOŠ JEDANPUT HVALA NA SURADNJI!

PRILOG 2: TRANSKRIPTI DUBINSKIH INTERVJUA

PRVA KAZIVAČICA (civilna osoba)
PSEUDONIM: Ana
GODINA ROĐENJA: 1947.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 27. rujna 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 35 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: Institut društvenih znanosti – Područni centar Vukovar

Pitanje: Kakvi su bili uvjeti boravka u skloništu u kojem ste se vi nalazili? Kako ste organizirali vaš život u skloništu (prehrana, higijena i ostalo)?

Odgovor: „Kao i svugdje, dosta teško je bilo. Mi smo imali dole dvije malo veće prostorije, otprilike možda nekih petnaest-šesnaest kvadrata. Ustvari jednu prostoriju gdje je bilo skladište hrane i jednu prostoriju gdje je bilo skladište ogrjeva. I obzirom na situaciju sva sreća da nismo dobili taj ugalj koji smo naručili iz Zavidovića za grijanje. Onda smo u to skladište isto smjestili korisnike, ove koji su ostali. To je bilo nekih 60-ak ljudi. Nije to bilo dovoljno mjesta, onda su neki bili i po hodniku. Ove kasnije, koji su bili teže bolesni ili već na samrti takoreć', njih smo stavljali u jedne manje prostorije. To su bile prostorije za skladištenje, recimo hrane, odjeće, obuće, posteljine i tako. I bila je još jedna prostorija, vešeraj. Tu nije bilo nikoga. U tu smo malu prostoriju stavili lijekove i ono što je bilo potrebno za njegu korisnika. U ovoj većoj praktički se nije moglo ništa, nije se moglo spavati, jer nismo mogli radi strojeva. Jer nismo mogli strojeve sad razmontirati i ne znam kud nositi. Tako da, eto, tih nekih ukupno, možda 60-70 kvadrata bilo je za smještaj tih ljudi praktički. Ali bili su jedno do drugog. I po hodniku i po tim prostorijama koje smo pripremili. Najveći je problem bila voda kao i svugdje. U vrijeme kada smo se mi spustili u podrum, a to je bilo zapravo 5. 9. kada smo bili bombardirani. Onda je jedan dio korisnika odvezen za Vinkovce i dalje za ostale domove u cijeloj Hrvatskoj, a ovaj dio korisnika, koji su bili takozvani „pokretni korisnici“, oni su ostali s nama. Tako je bilo negdje oko 60 ljudi koji su ostali s nama. I, eto, od tog 5. 9. pa do 18. 11. su oni bili dole s nama. U samom početku smo mi imali struju, imali smo ljude koji su nam povremeno dolazili, to su uglavnom bili gardisti koji su znali nešto oko struje, nešto oko telefona i oni su dolazili kod nas i povremeno nas obilazili, pojeli nešto, popili, popričali s nama i tako. Uglavnom, struje i vode mislim da smo imali

negdje tamo do polovice desetog mjeseca, a onda je sve to nestalo i onda smo se morali snalaziti kako znamo i umijemo. Što se tiče prehrambenih proizvoda, u početku smo to, najviše kruh, dobijali preko trgovina ili smo išli u silos. Tamo gdje je sada trgovina „Lidl“, tu je bila pekara. To je bio već deseti mjesec. Tamo smo znali ići po kruh. Nije to bio kruh ustvari, nego neke vrste lepinje. Ali već tamo početkom desetog mjeseca smo mi morali naći nešto za kuhanje s obzirom da vani više nismo mogli kuhati. Jer smo zapravo kuhali do tada vani, ono, stavili četiri bloka i na njega šerpu ili šta bilo i tako smo kuhali. Doručak je bio suha hrana, večera isto tako, a za ručak smo svaki dan kuhali, do zadnjeg dana dok smo bili tamo. Međutim, obzirom na to granatiranje svaki dan i na bombardiranje sve učestalije, više nismo mogli vani kuhati. Onda smo kod jednih susjeda našli onaj klasični šporet na drva i ugalj za kuhanje u jednoj garaži. To smo prenijeli dole u ložionu gdje smo bili mi. Bila sam ja i bile su moje kolegice N., D. i V. T. i bio je od V. muž i djeca i od D. muž. On su odlazili na ratište i vraćali se, a mi smo bili stalno. Tu u ložioni smo našli mjesto. I obzirom da je bio dobar dimnjak, tamo smo stavili šporet. Onda smo praktički stalno bili unutra, nismo nigdje izlazili. Vode je bilo sve manje i manje. Kupili smo kišnicu uglavnom. Imali smo dezinfekcijska sredstva za vodu i to smo koristili. Onda praktički voda treba stajati negdje, mislim nekih dvadeset i četiri sata i nakon toga se može upotrijebiti i za kuhanje i za piće. Međutim, ovaj, s vremena na vrijeme smo odlazili na bunar kad smo, pa 'aj'mo reći, ocijenili da neće pucati, ali to nikad nisi znao, *jel*. I onda odemo na bunar, donesemo koliko donesemo, a ostalo smo koristili kišnicu. A dao Bog bilo je kiše dosta. Tako da smo imali čak i problema i to velikih problema, jer je gornji dio ploče bio ispucao pa je to curilo dole, pa smo tako znali čitave noći skupljati gore po plafonu vodu sa onim zogerima spužvenim, da nam ne pada po ljudima. Strašno je bilo.“

Pitanje: Kakvi su bili higijenski uvjeti?

Odgovor: „A higijena, nema ništa higijena. Opereš ruke malo, i to je to. Nema higijene. Čak na kraju krajeva nismo imali ne znam koliko ni odjeće da se presvlačiš. Dok smo imali, presvlačili smo se, poslije kad je došao kraj desetog mjeseca, kad smo čuli da je poginuo Zadro, onda je to već postalo, *jel*. Onda smo čuli i da je Jastreb otišao, *jel*, tako da je taj deseti mjesec bio najteži. Jer u desetom mjesecu nisi mogao nikud. I onda su nam se često začepljivali WC-i, ustvari jedan jedini WC smo imali dole na sve te ljude. I normalno da je nekad netko nešto i ubacio i tko zna što je bilo. Sreća i Bog da smo imali M. i te ljude i D. muža F. Oni su to sa nekim sajlama odčepljivali i mučili se.

Svjetla nije bilo, za svjetla smo se snašli. To je interesantno kako se čovjek u takvim situacijama sjeti svega onoga iz djetinjstva. Nekada za Božić mi nismo palili svijeću. Mi smo

palili ono u čaši je bilo vode, gore nasuto ulje i bilo je ono, kako se zove, male dušice i njih smo gorili. A tko nije ni to mogao kupiti, a bilo je ljudi koji ni to nisu mogli kupiti, onda je išao takozvani komad učkura. To je zapravo bio komad, kako se zove, platna, ali usko onako, jedan centimetar. To je služilo za muške gaće, za vezivanje. I toga smo mi imali dosta u domu, s obzirom da su bili i bolesnici koji se nisu dizali. To je onda bilo lakše da ipak ne spadnu, a da ovaj ima na sebi donji dio pidžame ili dugačkih gaća. I toga smo mi imali i mi smo to koristili. To je nama došlo dobro, ali smo svi bili zadimljeni, Bože, sačuvaj. Strašno.

Hrane smo imali dovoljno, jer sam ja, na svu sreću, kad sam preuzela dom, onda sam ja uzela tromjesečne zalihe. Kao da sam znala da će to biti tako. Tako da smo imali dovoljno, čak je i ostalo. Kod nas je ostalo dosta toga. I ulja i svega. Uglavnom smo kuhali. Tijesta smo imali, graha malo manje, ali smo isto tako, još dok se moglo dolaziti u Vukovar, smo dobili iz Đakova dosta brašna i što je još važnije dobili smo mlijeka u prahu. Dobili smo nekih 5-6 vreća mlijeka u prahu. Tako da nam je to poslužilo, recimo, ujutro za doručak, za bijelu kavu napraviti ili tako nešto, a pravili smo i kolače. Snalazili smo se svakako. I onda i ovi okolo, dolazili su svi. Pogotovo za malu djecu, tražili su mlijeko i tako, to nam je jako dobro došlo. Mlijeko smo, mislim čak i potrošili.

Kući nismo mogle otići. Mi barem koje smo bile zaposlene. Ja sam išla u par navrata, ali pješke, ne automobilom, jer drugačije nisi mogao ići. Iako ja uvijek kažem, ne znam, sam Bog nas je čuvao. Nema tu da ti možeš znati kad trebaš krenuti ili kad trebaš stati. Ali, jednostavno bili smo u uvjerenju da mi već znamo kad oni pucaju."

Pitanje: Kako ste se osjećali s obzirom na brigu oko toliko ljudi? Je li bilo teško fizički i psihički to sve izdržati?

Odgovor: „To je isto jako interesantno. Ja recimo znam da su naši korisnici svi, ali baš svi, imali po pet-šest dijagnoza i bolesti. Međutim, u tim uvjetima rata i dole u podrumu praktički nitko nije bio bolestan. Mi smo imali i lijekove i sve, ali rijetko kad su ih uzimali. Čak ni oni koji su bili šećeraši. To je čudo jedno i valjda taj instinkt za opstanak. A ja, šta ja znam. Ja i moja kolegica izdržavali smo koliko god smo mogli. Odredili smo si dnevne i noćne smjene. Po noći su ljudi spavali, nije bilo problema što se tiče toga. Ali, ovaj, po danu, ujutro već čim ustaneš, to si morao nešto otići nabaviti, nešto donijeti. U okolne bašte smo išli još dok se moglo po povrće. Bilo je paprike, bilo je rajčice, bilo je krompira. Nitko nije mislio ni na iscrpljenost. Toga jednostavno nije bilo. Pa čak ja mislim ni straha. Ja, kod mene osobno je strah jednostavno nestao od svega od onoga dana kad smo taj prvi put granatirani, rekla sam već petog devetog. Od toga dana ja se nisam praktički bojala ničega. Onda me je slomilo, stvarno sam bila šokirana, jer nikad nisam bila u blizini tako okrutne smrti kao što se onda

dogodilo. Onda su nam dvije korisnice poginule. Ova je jedna bila mrtva već odmah, a ova druga, bez obzira što joj je praktički utroba i tijelo bilo prepolovljeno, još je bila živa. Od tog momenta ja sam bila, onda mi je bilo i mučno i povraćala sam. Ja ne mogu opisati taj osjećaj koliko je to strašno kad se tako suočiš sa takvim stvarima, ali kasnije, šta ja znam, nisam jednostavno obraćala pažnju na ništa. Samo smo nastojali što više voditi brigu o tim ljudima da imaju sve što im treba, koliko smo mogli u tim uvjetima. Fizički je bilo jako teško. Sve smo morali sami raditi i kod zarušavanja i čišćenja i nabaviti ogrjev i snalaziti se kako god znamo za vodu i čistiti i očistiti sve koliko god da si bio u tim uvjetima u kojima jesi. Morao si oprat' suđe, spremit' i naložit'. A bilo je, eto, i da su nam neki korisnici poginuli u međuvremenu. Bilo je ljudi koji su, unatoč upozorenju, išli gore tražiti neke stvari. Ljudi, k'o ljudi, idu tražiti nevažne stvari i onda poginu. Ovo je sve bilo nešto nasilno, brutalno, tako da se sa tim stvarima bilo teško nositi."

Pitanje: Što vam je značila u tom periodu vaša osobna religioznost?

Odgovor: „Ja sam odgojena u molitvi. Mi smo, ne samo ja, mi svi skupa smo se molili tamo svakodnevno. Molili smo se i zajednički, skoro svako večer se molila krunica. Bilo je par baka koje su to vodile fino i onda smo sjeli i molili krunicu. Nama je to značilo puno. Meni uvijek, ja kad se naljutim ili kad sam bila očajna, onda sam znala uvijek govoriti: 'Bože, oprosti im', jer stvarno je to… I ono što je najvažnije, za mene barem, ja vjerujem da mnogi vjernici bez obzira na sve što su tu pretrpili ne mrze. Definitivno je molitva nama jako puno pomogla, meni barem osobno, a ja vjerujem i ostalima koji su se molili s nama. To je nešto što jednostavno čovjek ima u sebi. Ja bi' tako to rekla. I kad smo izlazili iz Vukovara, mi smo praktički ostavljeni na milost njima koji su nas čekali. Nismo znali šta će biti s nama. Očekivali smo najgore, ali ja mislim da je u tom izlasku našem samo Božja ruka pomogla, ništa više. To je bilo, to ne možete opisati. To mora čovjek doživjeti. Nekad sam svojevremeno gledala u filmovima kako vode Židove i šta im se sve događalo. Jer čovjek ne može zamisliti da su ljudi tako okrutni i da takve stvari mogu raditi, ali kažem mi sa Mitnice, bez obzira što su se nama toliko prijetili, jer smo mi čuli na motorolama od branitelja onih zadnjih dana kad je to već bilo na izmaku i kad smo znali da će Vukovar pasti, znali smo i to da su stalno govorili da će na Mitnici poklat' sve živo. Međutim, zahvaljujući Bogu, možda nekoliko ljudi da je odvedeno i da su ih ubili na samoj predaji, ali ne u takvim razmjerima kao u drugim dijelovima grada, recimo u Veleprometu ili recimo u Borovu naselju kad su ih odveli u Dalj. Mislim da smo mi s obzirom na sve to dobro prošli. I sigurno da je Bog bio s nama, ma ne samo tada i onda kad smo lutali šest-sedam dana, kada su nas vozali po Srbiji. I

onda isto, jer bilo je strašnih situacija kada sam mislila gotovo je, nema nas više, sve će nas pobiti. Međutim, hvala dragom Bogu, eto, preživjeli smo.“

Pitanje: Jeste li imali osobne i zajedničke molitve?

Odgovor: „U zajedničkim molitvama molili smo se najviše Mariji, najviše krunicu. Mi smo molili klasične molitve tako zajednički, a sad kad se netko molio sam, to je nešto drugo. Meni se, recimo, događalo često, kad je bilo, recimo, teškim situacija i kad nam je ono već pri kraju, kad nam je ušla jedna granata u to skladište gdje smo imali lijekove ili kad nam je već bilo probilo krov gore i tako u tim situacijama, onda kad odeš, ja sam znala obično reći ovima gore: ‘Ja odoh sad spavati’, naljutim se na sve to. N. viče za mnom: ‘Pa di ćete sad spavat'?’, a ono gruvaju granate, k'o kiša padaju. I ja odem i legnem i pokrijem se i samo kažem: ‘Bože, pomozi mi!’ Je l' ti vjeruješ da sam ja uvijek u takvim situacijama za nekih pet-šest minuta uvijek zaspala. Ili se probudiš ujutro pa gledaš oko sebe i onda zahvališ Bogu što si živ i što su svi drugi živi.

Bilo je trenutaka kad sam ja tako sjedila i molila po pola sata, pa više bih rekla da je to bilo nekakvo razmišljanje i o Bogu i o njegovoj moći i o njegovoj prisutnosti i onda na kraju uvijek dolazi molba za pomoć. Bilo je svega. Ja mislim da je svakom vjerniku molitva jako puno značila. Na kraju krajeva kažem, mi sa Mitnice, nas je samo dragi Bog spasio, nitko drugi. To je definitivno tako.“

Pitanje: Jeste li doživjeli neku situaciju u kojoj vam je život bio u neposrednoj opasnosti, za koju ste smatrali ili imali osjećaj da ste je samo nekim čudom preživjeli?

Odgovor: „Ja mislim da se meni to dogodilo kad sam išla, to je bio već početak 11. mjeseca, išla sam tu dole do Građevinara. Građevinar je bio ovdje iza Županije. Tu sam išla da vidim, išla sam da vidim da li imaju neke nove informacije za muža, jer je on ostao odsječen u Borovu naselju. I kad sam se vraćala nazad, K. me baš upozorio, kaže: ‘Pazi sad kad ideš nazad, gore na Milovom brdu su već tenkovi.’ Ustvari su se iznenadili i kad sam došla jer nisu mogli vjerovat' da sam prošla taj most. Ali stvarno tada kad sam dolazila, ništa nije bilo. I ja sam se vraćala nazad i došla sam do ove robne kuće vukovarske ‘Veleprometove’. I tu me zaustavio jedan naš gardist da ga povezem, on ide na Slaviju, na liniju obrane. I sjeo je on u auto. Ja sam odmah krenula i odmah prebacila u treću i dodala gas do daske, praktički sam preletila taj most. I onda su metci fijukali na sve strane. Ja sam preletila preko toga mosta i otišla sam iza Radničkog doma i nisam se mogla zaustavit do tu di je ‘Vuteks’ trgovina. I tu sam stala, noge su mi se odsjekle. Jednostavno nisam mogla doći sebi. I zato mislim da je u toj situaciji samo Božja pomoć, nema tu da si sad bio pametan pa to preletio. Tada su već

imali veći dio grada pod kontrolom, to je već bilo pred pad. Kažem to je to, trenutak kad stvarno mislim da me samo Božja pomoć spasila.

Druga situacija je kad sam išla vaditi krompir. Tada sam stvarno vidjela da ima i onih koji su bacali, recimo, bombe iz aviona u Dunav. Jer onda su stvarno dosta toga pobacali po Vukovaru. Taman je počeo napad kad sam ja počela vaditi krompir. I onda sam se ja sakrila ispod jednog balkona, ali ispod dole, što te, recimo, ne može zaštiti nikako. I hvala Bogu, eto, preživjela sam, a jedna je granata grunula točno na to mjesto gdje je i bio krumpir. Onda sam ga poslije samo pokupila. Meni nije falilo ništa, ni jedan geler me nije pogodio.

A isto tako je bilo i sa korisnicima našim. Recimo, nama je isto jedna granata udarila na sama vrata. To su bila vrata za utovar, istovar drva i uglja. Limena, obična limena vrata. I tu su svi dole korisnici bili smješteni, na madracima spavali, bilo je njih tu sigurno jedno tridesetak u toj velikoj prostoriji. I ujutro kad smo mi ustali, vidjeli smo da je od gelera i na zidu bilo rupa i u tim madracima je bilo gelera i svugdje. Ni jedan jedini korisnik nije dobio geler ni na jednom mjestu. Zanimljivo, nikoga nije pogodilo, ni jedan komadić. A na sve strane je bilo gelera od te granate. To jednostavno ne možeš drugačije objasnit' nego samo Božjom pomoći. To da nam se dogodilo, da je njih par bilo ranjeno, pa ja ne znam šta bi' mi radili. To bi bio kaos, ne možeš ih odvest' do bolnice. Nije bilo šanse da ih odvezeš u bolnicu.

Ja samo kažem da naš sam izlazak iz Vukovara svjedoči da je samo Bog bio tu, nitko drugi s nama nije bio. Jer inače ne bi' mi u takvom broju izašli napolje. Pod onakvom kišom granata.“

DRUGA KAZIVAČICA (civilna osoba i zatočenica u srpskim koncentracijskim logorima)
PSEUDONIM: Jelena
GODINA ROĐENJA: 1951.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 4. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 23 minute
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge „Sunčica“, Vukovar

Pitanje: Možete li mi ispričati što vam je značila vaša osobna religioznost za vrijeme rata u Vukovaru 1991. godine?

Odgovor: „Nismo dobri ljudi, eto, to je najveći problem kod Hrvata. Srbi bilo što da se događa, ma oni su složni. Oni imaju svoj cilj, ali nemaju vjeru kao mi. Ja kad se sjetim Hrvatskog radija Vukovara, pa ja to nikada neću zaboraviti. Moje patnje u Vukovaru, recimo, za vrijeme tri mjeseca rata, Siniša je liječio sve rane Vukovara i Vukovaraca. Ja to uvijek spomenem. Svaki dan je bilo sat vremena prije podne i sat vremena ili pola sata, kako su kada svećenici mogli. Uvijek je bilo na Hrvatskom radiju svećenici ili – ili djeci vjeronauk ili tako kao duhovna obnova ili se molila krunica, uvijek je bilo, tu je bila snaga za dalje. Znate, uvijek kada su padale bombe ili ono kad je bilo zlo veliko, uvijek sam se molila: ‘Bože, molim te spasi me’, pa, Isuse, ‘Zašto baš Vukovar?’. Uvijek sam se molila, uvijek nekako me molitva spašavala. Recimo, kad je bila noć, noću nikad vojska nije pucala, a po danu je pucala vojska, a po noći naši. I onda ste već znali termin kad kako. I onda kad sam ja naveče, znate imala sam jedan hobi, bila sam jedno vrijeme u skloništu, onda sam otišla u stan, na trećem katu sam provela rat. I kad su svi onako se negdje sakrili, ja sam molila i uvijek sam rekla: ‘Bože’, ovaj, krunicu sam si uzela kad sam išla iz stana i rekla sam: ‘Ovo će biti moja snaga i dvije slike svetog Ante.’ Tu sam ih sad ponijela. I kad je krenio rat, ja sam te slike, ne znam, ja vam garantiram da mi je sveti Anto najviše pomogao. Ja vjerujem u sve svetce, ali sveti Ante je bio imao moć. Pogledajte ove slike. Ja sam to ponijela i jednu krunicu koja mi je u Sotinu. To sam prošle godine plastificirala. I molila sam se, ovaj, svako večer, ali snaga mi je bio Hrvatski radio Vukovar i svećenici. Onda svećenici su dolazili i u zgrade i u skloništa, gdje je tko mogao. I u bolnicu, svuda je bilo. Uglavnom, molitva je bila za vrijeme rata (nije završila rečenicu). Vi niste mogli vidjeti nijednog branitelja, ja bar nisam vidjela branitelja bez krunice. Krunica je spasila sve branitelje i vjera u Boga. Vjerujte mi, tu nema, tu mi nitko ne može reći, samo vjera. Ništa drugo, jer da nismo imali vjeru to nitko, to je bilo neizdrživo. Ona pucnjava i ono sve, pa to, to je bilo nenormalno. To ja sam mislila da nitko, ja kad sam izlazila iz grada, ja sam mislila da tu nema živih, nije bilo ni ptice, ni životinja, ništa. Ja kad

sam vidjela ljude, ja sam mislila pa di su ovoliki ljudi sačuvali svoje živote, ali sam uvjerena i uvijek rekla: 'Pa to je Božja moć, Božje djelo.' Mislim, bilo je nemoguće od onakvog pucanja da preživiš. Ja to nisam mogla zamisliti, nisam mogla zamislit' da avion prođe i zgrada se ljulja. Zamislite vi, zgrada se ljulja. Ja nisam mogla zamislit' da se beton ljulja, ali ljuljao se. I onaj strah koji smo mi prošli. U Vukovaru je bilo jako teško preživjeti, ono je bilo nenormalno. Ja se sjećam kad sam došla, ovaj, najviše sam molila kad sam u 'Veleprometu' zarobljena. E, onda je još molitva moja postala jača. Jer sam vidjela da sam, da je tu kraj. Znate, tu je ono, bila kulminacija. Vidim, ubijaju se ljudi. Baš taj Cunjić, ja sam jedno veče vođena na WC. Moraš na WC, a ne možeš. Moraš imat' pratnju. Recimo, ide s puškom i vodi te i kažem tu nije bilo struje, nije bilo ništa. I slučajnost, upalili se reflektori, oni su imali sve pripremljeno za ovaj rat, za kraj rata. Jer ne može, pazite, otkud agregati u 'Veleprometu'? I kad su se ti reflektori upalili, ja sam, jer to je Bog dao, mora se saznati, istina se mora saznati. Kako sam ja baš sad morala vidjet' da je Cunjić malog Rajkovića ubio. Zakl'o ga i onda ga sjekao. Imao je tu na lijevoj ruci šahovnicu. Imao je šesnaest godina. I ovaj, nisam mogla ići na WC, jer od straha više me nije ni tjeralo. I kad sam se vraćala, taj reflektor je ugašen, al' sam vidjela sve ljude koji su bili unutra. Znam ih, isto su krivi kao i on. Jer imali su noževe, imali su, bili su naoružani, svi su krivi jer su bili tamo. I onda sam bila u jednoj drugoj prostoriji. To je bila stolarija. Onda je masovno krenulo ubijanje. Ja sam se samo molila, ma, Isuse, i onda mi je sveti Ante, moje slike. Uzeli su mi torbu. Zamislite vi u onome zlu, prije nego što sam ušla u 'Velepromet', ove slike stavim u džep. Zamisli, te slike izvadim, kao da. Ma sveti Ante. Ja samo kažem: 'Sveti Ante je rekao te slike izvadi.' Ali da nije bilo molitve, ja vam kažem… (zastala) i onda je kad sam bila u stolariji jedan četnik Topola, mislim da je bio najopasniji i najzloglasniji. Imao je mačetu onu i bacao oko jedne trudnice. Žena je bila sigurno oko osam mjeseci trudna. Zamislite sad, sam je baca i gledam kad će je pogodit'. Ma strašno. Naoružan do zuba. I ovaj, dođe kod mene, predžepa me i nađe mi slike svetog Ante. Kad je on mene pogodio i baci dolje slike. Ma psovao mi i svetog Antu i mislim, ne znaš, ja mislim: 'Bože, pomozi.' Ja ne znam šta bi'. Zamisli koji to instinkt, ja stanem na slike i kažem: 'Sveti Ante, oprosti mi.' On se zabavio opet oko te trudnice i ja kažem: 'Sveti Ante, oprosti, al' moram' i dok je on oko nje, nešto mi i ja te slike uzmem i stavim tu nekako u njedra i mislim sad ako nađe, nema, i kažem ovako: 'Sveti Ante, ako izađem iz ovog Veleprometa, ako mi pomogneš dok sam živa, postit ću ti trinaest utoraka.' Zamislite, u toj muci mi to dođe. Dok sam živa, dok mi zdravlje dozvoli, postit ću ti. I on mene izvede tu noć i odvede, onda su me počeli silovati, vodili u četnički štab pa redaljke pravili, pa me vodili kod arkanovaca, a ja samo mislim da mi se sveti Ante ne nađe, jer opet, mislim nema, onda će

me ubiti. Nemam di sakrit', *jel*, ne možeš. Ali sreća nema struje, nema, svuda mrak. I samo sam molila: 'Sveti Ante, ako izađem… (zastala)', ovaj me siluje, a ovi vani pucaju. Njih deset, petnaest puca, rat, rat, ne znaš, iz kože iskočit'. Ne zna čovjek šta bi. I on mene odvede u četnički štab nakon drugog-trećeg dana i ovaj, kod jednog Vukovarca i dođem ja, on kaže: 'Nemate vi sa mnom ništa, morate ići u Velepromet, pa neka oni odluče šta će s vama.' Odvedu oni mene u Velepromet i ja opet kod Slađane Kordić na vrata i u sobu smrti. Ona je najveći zločinac. I zatvore me u tu sobu, ja jedina među muškima. Sami, sve ljudi koje poznam. I to su svaki deset, petnaest minuta dolazili, maltretira ovog, onoga. Ma katastrofa, znate šta je katastrofa. I stalno nekog traže. Ma to što smo preživili, ja ne znam uopće kako smo mi ostali normalni. Puno puta tako razmišljam, ne znam kako. Al' Božja valjda volja, ne znam kako drugačije objasniti.

I onda su doveli jednoga dečka potpuno golog u plavom mantilu, isječen, križ je imao isječen tu (pokazuje na leđa), ali isječen, to je krv curila, on me je podsjetio na Isusa. To prvo što mi je bilo. Isus, samo nije na križu, nego na zemlji. Jedan mu skinu mantil, a on križ skroz odozgo, od vratne skroz do, križ, pa ga valjda solili i on se (zastaje). Pa, Bože, i on se, sjećam se, ne znam mu ime, ime mu se ne mogu sjetiti, on prekriži se i samo je rekao: 'Zašto sam stvorio to dvoje male djece, da ostanu siročad?' Znao je, svjestan je bio da će ga ubit'. I dvojica dođu i izvedu ga i ubili ga. To mislim, prekrižio se, baš vjerski otišao u smrt. A ja sam mislila, pa, Bože, mislim, kud se još i križaš tu. Još opasniji su. Jer vjera i sotona to je uvijek patnja. A na drugu stranu se molim da ga Bog dragi spasi, al' nije, nije bilo spasa. Onda su, ma, poubijali su puno ljudi. Ali, moj sveti Ante kod mene, to mi je bilo najvažnije. I onda pojavi se jedan Mirsad, zamislite sad, to je sve sila valda Božja. Pojavi se i noću dođe i kaže: 'Koji ste vi ljudi, šta je ovo, koji je ovo vijek, šta vam je ljudi, šta radite ovdje?' Ja mislila on će nas poubijati, ne znam, ne vjerujem više nikome. Izvede nas van iz 'Veleprometa', iz te sobe smrti i sve ove iz stolarije i posloži nas ispred te stolarije i popiše. Nema, nema, ubijanje sto posto. I neki autobus, ja sam vidjela autobus kad sam provirivala kroz prozor i penjala na stolicu. I on je nama rekao, popisao nas. Nas stotinjak su ugurali u taj autobus. Ja nisam imala više od pedeset kila. Gladni, ja nisam jela ni pila sigurno jedno čet'ri-pet dana, ma i više. Strašno. I mi smo taj autobus upalili. Ja ne znam, to je sve Božja volja, ja kažem Božja djela. Tko je vozio taj autobus, ne znam i on je nama rekao: 'Dok sam ja ovdje, bit ćete živi i sretni, a kad ja odem, kako će vam biti, ne znam.' I odveze nas do vojarne, ali nam je rekao da smo išli pješke, bili bi' ubijeni svi. Morali smo u autobus i gurati ga da bi' preživjeli. I smatrala sam u vojarni ipak, mislim vojarna je nešto. Jao, tek tamo počelo isto, ma tukli ljude, ma maltretirali nas. Nas su tjerali na prisilni rad. Iživljavali se. Ne da ti na WC, nema, dok se ne

skupi deset žena, ne možeš ići. Na katu bio WC, a mi bili dolje. I onda dođem gore, ne smiješ zatvorit vrata i on s puškom, ne mogu ići na WC. Kad dođem dolje, tjera te. To sam najviše patila zbog WC-a. Strašno. Kažem vam, strašne muke. Ma maltretiranja, onda me tamo i Stanimirović ispljuvao, svi, najviše su Vukovarci dolazili. Najviše Vukovarci dolazili, oni koji te poznaju, pljuvali po nama, ma svašta. I onda sam, odvedeni smo 29. studenog za Sremsku Mitrovicu. Ma isto, putovanje katastrofa. Mislili smo spas, ali nigdje nije bio spas. Prvo što je bilo, skinili nas do gola i opet sveti Ante ode i svi dokumenti. Mislim, sveti Ante džaba ja tebe čuvala. Al' sam se ja i dalje molila i vjerujte mi samo me on izveo iz 'Veleprometa' i iz svih muka. Kad sam došla u Mitrovicu, to su se ljudi derali, to je noću bilo katastrofa. Tek navečer su doveli doktoricu Vesnu Bosanac, jako su silovali svakog dana. Onda je ona s nama popisivala sve ljude koje su dovodili i odvodili. Zamislite na papiriće od cigareta, jer nismo imali. Onda je ona jednog pitala do kada će se više ubijat' Vukovarci. To je bila snaga žene. To je trebalo pitati. Onda je poslije bila tišina, valjda su ih vodili negdje dalje. A onda su nas vozali svugdje po Srbiji, nemam pojma kuda sve. A najveća mi je želja cijelo vrijeme bila da se najedem ćevapa i napijem piva, al' nisam imala novaca."

TREĆA KAZIVAČICA (civilna osoba i zatočenica u srpskim koncentracijskim logorima)
PSEUDONIM: Marija
GODINA ROĐENJA: 1967.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 4. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 20 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge „Sunčica“, Vukovar

Pitanje: Što vam je značila vaša osobna religioznost u vrijeme boravka u Vukovaru za vrijeme opsade 1991. godine?

***Odgovor*:** „Ja kad sam zatvorena, znači bili smo već zarobljeni petnaestak dana, šesnaest. Znači četrnaestog je napad bio, ali smo se sklonili bili u podrum i oni nas nisu otkrili tu u podrumu. Inače, da su oni nas otkrili tu, oni bi bacili bombu i oni bi nas sve pobili tu. Mislili su da nema nikoga u podrumu. Ovaj jedan je vikao: ‘Bacaj bombu, idemo dalje’, a ovaj drugi je vikao: ‘Što ćemo bacati bombu, nema nikoga?!’ I tako da su oni u dva navrata u biti nas omašili. A nas je bilo osmero dole u podrumu. To je bilo na Sajmištu, Vijeća Europe ona ulica prema Petrovcima, paralelno sa Negoslavačkom. I uglavnom drugo jutro su nas otkrili, onda sam ja morala lagati zašto sam ja tu, a dijete mi na Mitnici sa roditeljima. Ja kao išla sam hraniti svinje, kažem. Uglavnom tih nekih petnaest-šesnaest dana smo bili, znači, kao tu zarobljeni. Morali smo otići u ulicu kada su nam rekli da dolaze četnici iz Mirkovaca, da sve ubijaju. Onda smo morali ići u ulicu, kao tako ćemo biti sigurniji. U biti smo tek tamo vidjeli tko je šta. I onda su nas tamo ispitivali i zastrašivali. E, nakon drugog desetog, bio je utorak, i onda sam, tetak mi je bio ubijen i onda su došli, odveli me. Tukli su me putem. I onda sam prokrvarila bila. I onda su se nakon nekog vremena vratili po nas i tu je taj neki meni rekao: ‘Mogli bi se mi malo družit.’ Na kraju nije taj mene silovao, ali je bilo ono: ‘Ha, ha, ha, mogli bi se mi malo družit'.’ Odveli su nas u taj podrum gdje je bio njihov štab i na ispitivanje i nakon toga u zatvor. I u zatvoru ja sam bila smještena sa još dvije žene. Znači, koje su bile dovedene naknadno na ispitivanje i poslije smo mi bile sve do kraja zajedno u ‘Veleprometu’. Uglavnom je jedna od njih spomenula sv. Antu i zavjet sv. Anti. I sad, ja sam kao dijete uvijek išla u crkvu, sve sakramente primila i sve i uvijek sam, znači odgojena sam tako da Bog je sveprisutan i uvijek nas promatra i gleda što mi radimo i ako ne budeš bio dobar, nećeš otići u raj. To je meni ostalo i dandanas i mene je to sad zanimalo zavjet sv. Anti. Ja jesam čula, moj tata je uvijek spominjao Konđilo, zavjet na Konđilu, pokojna baka da je njega isto zavjetovala i to sve, jer je moj tata rođen '63. godine, al' nisam nikad išla da sam pitala mamu šta je zavjet i kako to, šta je to. I onda je meni gospođa objasnila da svetom Anti i to, i ja sam

onda odlučila da ću ja isto svetom Anti postit' sve utorke dok god sam živa, ja neću više jest' meso. Samo da ja i moji najmiliji ostanemo živi jer ja nisam znala, znači uopće od 14. 9. da je moje trogodišnje dijete s mojima na Mitnici, a ja nemam pojma za nikog, ništa ne znam, niti oni znaju za mene. Ja sam se tu počela moliti i to vam je bilo znači svakodnevna molitva i ne samo molitva, znači moliš se i zaspiš, probudiš se, moliš se. Znači to je ono non stop, non stop bilo na usnama, u biti u slobodno vrijeme, znači, kad nema ispitivanja, ja sam tamo sve romane, sve od Marije Jurić Zagorke, što god je bilo, ja sam sve, sve (pročitala). I to je meni, ja mislim, spasilo moj zdravi razum da ja nisam pošizila, pošandrcala od svega toga. I uglavnom sam se, kažem, molila i molila i na kraju moji su svi živi i zdravi. Taj tetak i bratić mi je ubijen, ali moji roditelji, svi su živi. Tata mi je bio u Mitrovici, brat mi je bio isto 5. 9. ranjen, sestra mi je bila 27. 10. ranjena, ali svi su živi i zdravi. Znači dandanas sve je u redu. Bogu hvala i svetom Anti da je to tako prošlo i ja znam da je to, znači znam, vjerujem da je Bog htio da ostanem na životu da mogu svjedočiti istinu šta su naši, šta smo mi kao Hrvati proživjeli u Domovinskom ratu na ovom području."

Pitanje: Jeste li bili odvedeni i zatočeni i u neki od logora u Srbiji?

Odgovor: „Bili smo u 'Veleprometu'. Ne, ovu jednu koja je bila s nama nju su odveli, a ova druga je pronašla svoje. I taj Srbin, koji je mene silovao, njoj je pomogao da izađe. Tako da je ona bila ono neobična u svjedočenju na sudu. A meni, ja nisam mogla naći svoje. Ja sam bila na 'Veleprometu', ja sam opet molila da me odvedu na Velepromet jer je mogao tamo ući tko je htio (gdje je prethodno bila). Znači bili smo taj dan kad smo dovedeni, znači prenoćili smo u zatvoru na paletama. To je tamo sve užasno smrdilo, sve plivalo, užasno bilo. I drugi dan su došli po nas i odvezli u 'Velepromet'. Dali su nam tamo jest'. I opet na ispitivanje i sve to i onda, ne znam koliko smo bili, jedno deset sati smo tu bili. Onda su nas odvezli, ona stambena zgrada, znači di je 'Emanita', pored 'Veleprometove'. Ona zgrada što je sada sivo, plava. E, znači u toj zgradi, onaj prvi prozor dolje u prizemlju, tu sam ja znači bila, nas tri smo bile. Spavale, molile se i slušali mali tranzistor i Radio Vukovar. Kad smo bile slobodne, znači između silovanja. Zarobljena sam od 14. 9. i pobjegla 5. 12. Jako sam zahvalna dragom Bogu na životu. Ovako, mi smo bili evakuacija žena i djece početkom osmog mjeseca u Puli i Medulinu. I tamo je, sad od moje vjenčane kume, sad smo prijateljice, muž je došao po mene i djecu da ih vodi u Njemačku. Meni je rekao: 'Ne vraćaj se u Vukovar, Vukovar je opkoljen i kad-tad će past'.' Šta ne vraćaj se, moji svi tamo. Mama, tata, brat, muž. Mi smo znači došli kući, vratili se. Kad je to bilo? Bilo je 15. 8. i bili smo jedno 10-ak dana kod kuće i onda smo morali pobjeć' iz kuće jer su nas zvali i prijetili da će nas sve pobiti. Prenoćili smo u drugoj kući, kad se skrene od Komunalca pa tamo iza ona uličica, druga kuća. Onda je došla policija

po nas. Znači mamu i mene, moju sestru i sina i tatu i odvezla nas na Mitnicu kod ujaka. Onda smo tu bili isto par dana. Ja sam išla u bolnicu sinu po lijekove jer je bio već onda teški bronhitičar, na granici da prijeđe u astmu. Nestalo mi je njegovih lijekova koje je pio i ja sam biciklom s Mitnice otišla do bolnice do doktorice Bosanac i onda mi je ona dala te lijekove. Znači bila je njegova liječnica. I ja onako idem sad nazad na Mitnicu i ja onako u centru već i sad je već ruševina bilo oho-ho. I meni su sad bili brat i muž gore na Sajmištu. I ja gore idem vidjet' njih. I pokojni susjed me pita: 'Je l' bi' htjela biti u sanitetu?' Ja kao: 'Pa je l' nema nikog, kako nema nikog? Ja imam ipak malo dijete, kako ću ja sad tamo doć'.' Pa kao kaže on jer sam iz tog kraja, a sve su ili otišle ili se boje. I ja kažem: 'Pa dobro može.' I oni mene odvezu na Mitnicu. U auto u gepek stavili bicikl i oni mene odvezu. I ja mojoj mami kažem da idem. A ona počela plakati i govoriti: 'Jao šta ću ja s tvojim djetetom ako tebe ubiju i ako tebi nešto bude?' Ja kažem: 'Ma neće meni mama ništa biti', i ja odem. Zadužila sam sanitetski materijal i odem gore. I, eto, 14. 9. sam bila zarobljena. A kako sam pobjegla? Nisam mogla izaći iz Vukovara, nego sam čula da, a novce sam još od onda kad mi je od prijateljice muž rekao da se ne vraćam u Vukovar imala u džepiću u hlačama, on mi je dao 100 DM, da se nađe. I ja sam tih 100 maraka stavila u taj džepić tako da sam ja cijelo vrijeme zarobljeništva imala kod sebe te novce u tom džepu. I znači 'Velepometovi' hangari su s lijeve strane, a ono di je bila ona poljoprivredna i ona kooperacija, tamo su se izdavale dozvole za izlazak, znači propusnice. I znači ja sam imala onako dugačku jaknu zelenu i kosu dugačku i samo sam kosom zaklanjala lice jer sam viđala susjede koji su prolazili – četnici, Srbi, samo da me ne prepoznaju. I onda unutra tražila sam propusnicu da idem u Beograd kod tetke da izađem. I on mi je dao 5 dana da mogu otići u Beograd i vratiti se nazad. Međutim, ja sam iz Beograda, kupili su mi pokojni tetka i tetak kartu za Prnjavor u Bosni, otišla prema Bosni. Tamo sam obišla čak i baku. Onda je još tamo bio mir. Nakon toga se, eto, i tamo zaratilo i autobus, koji je tamo vozio radnike iz Bosne i koji su bili na radu u Ljubljani, pa onda dođu i budu malo kod kuće i budu malo s familijom i onda idu nazad. I onda s tim autobus sam ja u biti došla u Zagreb i tamo sam izašla iz autobusa. Znači 14. 12. sam stigla, a muž mi je, on i dva bratića, 14. na 15. 9. zarobljen i on je isto razmijenjen 10. 12.

I tu sam ja onda počela mužu govorit' o prvom silovanju i kad sam počela dalje, onda je on mene zaustavio. Brat je moj imao sobu u Hotelu „Dubrovnik" i dao nam je sobu da se mi ispričamo i sve. I kad sam ja počela pričati o silovanjima, onda je on mene pretekao i rekao kako su žene, tamo di je on bio, u Begejcima. On je bio u Bubanj Potoku, Beogradu i Begejcima, kako su žene, znači, tamo svakodnevno odvođene na silovanje i ako sam ja tako prošla, da će ubiti i mene i sebe. A meni je bilo ono samo da dođem sinu. Ja sam jednostavno

kako bi rekla sve će proći. Jednostavno, sve te knjige i sve kontesa Dora, Nera, ovo, ono. To je mene onoliko ono, kako bih rekla, heroine. To je mene, sve što su oni meni napravili, ja njih jednostavno mrzim. Jedanput je jedan Crnogorac meni rekao da mu držim šljem tu i onako kako sam ja njega pogledala, on je meni rekao: 'Kak' ti mene gledaš, kak' ti mene gledaš?' Ja onako k'o nevino janje: 'Kako te gledam?' A mrzim. Ja kad sam se vratila, skoro sam godinu dana samo plakala i mrzila. Ja dandanas, znači, ja sam se vratila 23. 12. 1998. u Vukovar, ali ja moje susjede i dandanas ne pozdravljam. Niti jednog Srbina. Ali sam plakala, znači prvih godinu dana sam jako plakala. Evo sad ću opet (zasuzile su joj se oči). I onda sam išla u Crkvu. Meni nedjelja, Bože, sačuvaj, to je gluh dan bez mise. I onda sam, još ona kapela nije bila obnovljena, razgovarala s paterom Slavkom Antunovićem. I onda je on meni, kroz te razgovore i sve da sam se ja uspjela riješit' mržnje. Tako da ih mrzim, ali oni su za mene jednostavno k'o one biljke. Jer ja sam svjesna da naših ljudi, kojih nema, koji su ubijeni i odvedeni u nepoznato, krivi su domaći, nisu oni iz Srbije. Nisu oni i taj što je meni rekao da sam ja njegov zarobljenik i što je meni rekao da ćemo se mi zabavit' i ovo, ono. Nisu oni znali tko je Hrvat, tko je Srbin, nikom nije pisalo na čelu.

Isto tako ja sam jučer srela kćerku od mog silovatelja. Al' da mi nešto kaže, ja ne znam šta bi bilo. On je pobjegao. Pošto je branjen sa slobode, on je pobjegao. A drugi je, kad je trebalo biti izricanje presude, pobjegao. I sad se zimus proglasio mrtvim, ali nije mrtav.

Jednostavno, ne znam šta bih rekla. Svjesna sam toga da sam to prošla i ne žalim se. Znači mi smo prošle godine dobile tu terapiju, jer ja sam dobila u duhovnim vježbama, dok sam bila, ja sam dobila neki odgovor. Znači otišla sam, spomenula sam da je moja mama plakala kad sam ja htjela otići i rekla: 'Šta ću ja s tvojim djetetom ako se tebi nešto dogodi', ali mi nije dala blagoslov. Ja na vježbama kada sam bila dobila odgovor od Isusa, nisam dobila majčin blagoslov. I zato uvijek treba djecu blagosloviti i sve najbliže. Svakog treba blagosloviti, ali svoje najbliže pogotovo, gdje god da idu, gdje god da krenu. Ne znam kako bih opisala to sve što se meni dogodilo. Ja ne smijem sebe upuštat' u to da ja sebe pitam tko je njima dao pravo. Puno toga još ima što bi u meni izazvalo bijes. Ali jednostavno naučila sam si kontrolirat' emocije. Onda je dan tim gdje je bila isto jedna terapeutkinja, ona je radila isto pojedinačno s nama. Ja sebi nisam mogla godinama, u biti do prošle godine, do kad ona nije počela raditi s nama, ja sebi nisam mogla oprostiti što sam živa. Zašto sam ja to sve morala proć' i pretrpit' i sve, sve, sve. I onda bolje da sam bila ubijena i onda bi moj sin imao mrtvu mamu, ali bi bio sin poginule braniteljice. Sin koji bi imao sve. Ali ne bi imao mamu. Nisam na to gledala tako. U biti ona mi je pomogla da sagledam sve, da ja ne bi danas moju unučad vidjela, da ne bi uživala u njima i ovu ostalu djecu ne bi imala. Tako da sam jako zahvalna na tim

terapijama, ali prvenstveno sam Bogu zahvalna na životu i na svemu što mi je dao. Jer ja znam, svjesna sam svega k'o što sam sad rekla za Kristinu, došla mi je taman kad je Robert otišao. Ali isto tako mene znaju pitat' i osjećam, mene znaju pitat' zašto se ja nisam aktivirala nakon rata, nakon logora, opet u vojsku ili nešto. Zašto, zato što, ja sam se, meni je bilo samo doći mom djetetu. Meni ništa drugo i ja sam sve jednostavno složila si u glavi i zakunila se sama sebi da ću ja njega, samo da dođem, više nikad neću ostavit'. Sve što budem mogla ja ću mu pružit'. Ne mogu vam opisat', vi sad izađete van na ulicu i pogledate. I sad on ide i pada. I sad znate tlocrt grada, ja sam jako dobra u tim stvarima. I sad po tlocrtu, znači znam gdje je Mitnica, znam gdje je šta, i ja gledam avion i iz aviona dvije granate kako padaju dolje. Ja znam da je on tamo. I on je bio u biti kraj moje sestre u tom podrumu gdje su bili smješteni i kad je ona ranjena. Pala je bomba i šrapnela je nju pogodila.“

ČETVRTI KAZIVAČ (civilna osoba)
PSEUDONIM: Dražen
GODINA ROĐENJA: 1956.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 26. srpnja 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 24 minute
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HDSKL, Vukovar
(pripadnik civilne zaštite, zadužen za zbrinjavanje jednog skloništa u kojem je bilo 60 ljudi – kod bačvara Hudca u Vukovaru)

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine?

Odgovor: „U skloništu su bili ljudi svih profesija i zanimanja, uglavnom žena i djeca. I nas deset muških koji smo vodili straže, i tako to. Događanja koja su bila vezana su zapravo htjeli to neki priznat' ili ne, ali svi su molili. Supruga moja je bila aktivna u tom smislu što je otišla gore u samostan da vidi kako crkva izgleda. Kad se vratila, kaže: 'Nema je.' Ali svi su molili kad je počelo da grmi i da puca, svatko je naš'o neku svoju nišu u kojoj je se molio. I onaj koji je bio nevjernik i taj je, i molio je s dušom. Najviše smo se brinuli oko te naše dječice koja su bila u tom skloništu. Ostalo mi je u sjećanju, jedan kaže: 'Nemoj pucati, ja ručam!' Mati je bila brižna oko njega s dvije curice male koje su unosile na neki način neki optimizam. Pjevale su, recitirale. Ali kada je došla noć, onda je svatko išao u svoju nišu i svatko je molio za konačno slobodno sutra. Nije bilo mogućnosti otići do samostana gore do crkve. To, to je bilo jednako s ludošću tih petsto ili šesto metara napraviti i otići tamo. Ali, molitva je bila nazočna svaki dan, svaki dan (ponavlja se). Rekao sam i tko je vjerovao i tko nije vjerovao, ali tad je dalje prosvijetlio. Ja sam s mamom bio, koja je u 'Veleprometu' imala slomljenu ruku i nogu. Ja sam nju normalno nosio. U Mitrovici kad se ispitivalo, rekao je doslovce, onako grubo: 'Nosi tu babu da je više ne vidim.' To mi je zapravo spasilo glavu, tako sam ja izašao iz logora, mimo tih svih grozota. Bio sam u Mitrovici tri dana. A u 'Veleprometu' kad sam bio, jedan moj bivši učenik mi je rekao: 'Profesore, i za tebe ima crna mrlja.' Jezik za zube, ništa, čuti. Ali i u 'Veleprometu' i u tom skloništu, gdje god smo se sretali (misli nalazili), uvijek je bilo: 'Daj, Bože, da prestane.'

Pitanje: Što mislite zašto su se ljudi okretali vjeri, što je ona za njih značila?

Odgovor: „I utjehu i spas, jer jedino su u to vjerovali. Branitelji, naši dečki koji su tamo bili, bilo je tamo i mojih đaka (hmm), moram to ispričati. Jedan je vidio mene da ja sa baterlampom, kaže: 'Profesore, šta je?' Pa rekoh: 'Evo, noćas ako izdrži dobro', on kaže:

‘Evo vam moja’, a on tu noć pogine. I to je, kako bih rekao, jedno moje svjetlo. On je moje svjetlo, preko njega sa Svevišnjim.

Radio sam kao civilna zaštita. Prvo sam pisao štete na spomenicima. Onda mi je zapovjednik rekao: ‘Nemoj hodat' više po gradu, ugrožavate sebe, to je besmisleno.’ Besmisleno je hodat' po gradu i pisat' štetu po spomenicima kulture jer ruši se svaki dan sve više. ‘Ti si meni’, kaže, ‘potrebniji za nešto drugo, da mi zbrinjavaš jedno sklonište u kojem je jedno 60 ljudi.’ To je bilo kod bačvara Hutza, to je bila njegova radiona. I pokupili smo civile iz okolnih kuća i nema, mora se ići i gotovo. Nema ja ne bi' išao van iz svoje kuće.“

Pitanje: Je li vam bila organizirana prehrana ili ste se sami snalazili?

Odgovor: „Imali smo iz štaba dijeljenje kruha. Onda kad više ni to nije bilo moguće, imali smo žene, koje su bile u skloništu, koje su znale to raditi, pekli smo kruh. To je bio veliki problem otići i donijeti. Taj centralni dio, otkud smo se mi snabdijevali, nije bio dalje od nekih 300 metara, ali to više nije bilo moguće. Svi su se angažirali. Ali bez ovoga (molitve) nije prošla niti jedna ni večer niti jedna noć. Pogotovo kad je žestok napad bio. Onda su se sabrale glave.“

Pitanje: Jeste se zajedno molili ili svatko pojedinačno?

Odgovor: „Prvo je bilo zajednički, a poslije je svatko za sebe, svatko je tražio neku svoju dušu.“

Pitanje: Kome ste se vi najčešće molili?

Odgovor: „Antunu, svetom Antunu, jer moj ujak je bio Antun i bio je svojevremeno u bogosloviji i onda to se s vremenom prenijelo na sve nas. Mislim, kako god, ovo il' ono, al' kad je situacija životna, u opasnosti, onda se nema toga tko će kazat' ja ne, svi će vjerovati. Molilo se, kažem, skromno, tiho, pojedinačno, ali i svi zajedno.“

Pitanje: Rekli ste da ste preko toga mladića imali nekakav osjećaj povezanosti? Kad je i kako to bilo?

Odgovor: „Možda mjesec dana prije pada.“

Pitanje: Kakvu je važnost imala na vas ta svjetiljka?

Odgovor: „To je teško jako riječima opisati. Dala mi je snagu izdržati (hmmm zastaje, pa nastavlja i kaže), to se, te događaje je jako teško objasniti riječima. Ali bez ovoga (molitve) nije prošla niti jedna večer, niti jedna noć, pogotovo kad je žestok napad bio. Onda su se sabrale glave. Sad kad odem na memorijalno groblje, onda prvo kod njega odem.

Sestrin muž je bio u Mitrovici, on je prošao strašno. Tri mjeseca u samici. Njega smo u Zagrebu čekali da dođe iz logora. I danas kad mu spomenem taj period, sav je uznemiren.

Imao sam krunicu u džepu i u ruci i kroz Mitrovicu sam je pronio. Od moje sestre muž je u logoru napravio križ od špage. Koja je to snaga bila u njemu.“

Pitanje: Jeste li imali situacije umiranja u skloništu?

Odgovor: „Jesmo, punica je recimo vidla svoju kuću i bilo je gotovo. A onda je trebalo kćeri njene smiriti.” (Pitanje: Jeste li je uopće mogli sahraniti?) “Onda je bilo što učiniti, umotati je, papirić ime i prezime, adresu i onda je jedan momak koji je imao prikolicu na sreću da je odveze do bolnice i posle da je… (sahrane). Ružno, teško, strašno.

I u tom takvom životu dogodilo se da sam dvaput bio i ranjen i spakovali me automobilom koji više nije imao ni gume došli smo do bolnice i doktor Njavro kaže: ‘Miroslave, pa zar i ti?’ A tu je opet, ono što smo prvo rekli, nešto upravljalo nama, to je ta vjera.

Bio sam isto tako zatočen u ‘Veleprometu’, u hangarima. Ovdje u ‘Veleprometu’, tu su bili lokalni, koji su, znali smo ih i oni su nas znali. Mene su znali iz škole. Nisam ništa mogao skrivati i zato je bilo ono jezik za zube i ništa, nikakve priče. Ako mlati, mlati.“

PETI KAZIVAČ (branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima)
PSEUDONIM: Nikola
GODINA ROĐENJA: 1949.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 26. srpnja 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 60 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HDSKL, Vukovar

Pitanje: Htjela bih da mi ispričate što je vama značila vjera u tom periodu (i kao branitelju i naknadno kao zatočeniku u logoru).

Odgovor: „Vidi, kad sam bio kao branitelj, nisam u tom trenutku imao puno vremena za razmišljanje jer sam vodio grupe ljudi i znaš. Jednostavno u onom trenutku kad ti je najteže, onda se sjetiš svega, moliš se i sto problema, ovaj, to je normalno, ljudski, *jel*? Ali jednostavno u onom trenutku ja nisam vremenski imao mogućnosti. U tom trenutku, u vremenu početka djelovanja mi nismo ni mislili da ćemo mi ratovati, nije nitko o tome razmišlj'o. Mi smo smatrali da će se to mirnim putem sve riješiti dok to nije počelo sve više i više eskalirati, prvo sa ovim ispadima kojekakvim, grupa i ovo i ono. Kasnije kad su počeli presretati, kada naši prolaze kroz neka mjesta, tući ljude i zatvarati, onda smo se mi, ovaj, morali pomoći. Mi smo stavljeni odjedanput u situaciju da tebe napadaju u tvojoj državi, ti ne možeš ništa. Kasnije smo se počeli braniti i, ovaj, tom obranom smo jednostavno došli u situaciju da smo počeli slagati sve segmente kako smo mislili da je najbolje. I onda smo jedini drugima počeli pomagati. Uključio se i pater Ante, naš svećenik, on je to na misama govorio, pa smo mi išli tamo pa smo slušali pa malo dok se moglo, išli smo i u crkvu. Kasnije su oni radili po skloništima. To se radilo i u 'Komercu' i svuda. Mislim da su to bile kratke mise gdje se to pokušalo, jednostavno ljudima je bilo lakše i osjećali su se drugačije, opuštenije, bez obzira što su znali da je vani pakao, da je zlo, vani čim izađeš, postoji mogućnost da nastradaš. I to se tako događalo, više su se ljudi okretali razmišljanju o situaciji da jedinu pomoć može pružiti Bog, druge nije bilo."

Pitanje: Jeste li doživjeli nekakvo posebno iskustvo, nešto što je samo vama nešto značilo? Ukoliko jeste, kako je ono na vas utjecalo?

Odgovor: „Ja sam imao osjećaj stalno da ja ne odlučujem sam o svojoj sudbini. Da netko drugi umjesto mene odlučuje, jer mi gdje god smo se kretali, ja sam svaki put, ovaj, prije nekakve situacije koja bi se učinila zlom nama svima, ovaj, kao da bi mi netko rekao: 'Ne to, već 'aj'mo ovo, ne to 'aj'mo ono', tako da se jednostavno puno stvari događalo u tom trenutku što ja nisam bio svjestan. Tako je bila jedna situacija da smo mi išli, ovaj, prema Vukovaru, a

meni je žena bila u bolnici, bila je teško ranjena, onda smo mi išli po neke, po naoružanje, pa sam ja otišao da… (je vidim) i mi se zaustavimo ondje gdje je prije bio ‘London’ (kafić na skretanju sa Priljeva na Lužac), sad je tu Tokić, tamo gdje se skreće prema Lužcu, a bila je jedna velika ograda dugačka jedno 30-40 metara, visoka skoro 2 metra. I mi stojimo tu iza ograde i, ovaj, ja pitam njih: ‘Je l' vi vidite njih tamo preko?’ Ja kažem: ‘'Ajd' maknite se 'vamo, dođite 'vamo iza zgrade.’ Kažu oni: ‘Pa zašto?’ Ja kažem: ‘Bolje da se mi maknemo, jer ako vi vidite njih, oni će vidjeti nas.’ U tom trenutku cijela ta ograda je nestala. Znači sa dva tenka su pucali, znači da smo bili ostali tamo di smo bili, nitko ne bi ostao živ. A oni meni: ‘Jesi ti znao da će oni pucat' na nas?’ Nisam ja znao, ali meni kao da je netko rek'o: ‘Ne, sklonite se ovamo.’ Onda smo mi išli skroz okolo ili preko livade, to je otvoren prostor. U jednom trenutku ja njemu kažem: ‘Meni je netko rek'o lezi!’ i mi svi zalegli. Da nismo legli, nitko od nas ne bi ostao živ. Onaj sa transportera, onaj puškomitraljez odsjekao reklamu iznad nas tamo gore gdje smo mi bili, tamo bi nas pokosili, bez glave bi' svi ostali. Tako da su to segmenti da ne odlučuješ sam o svojoj sudbini.

Još jedan segment prije predaje vezan za prije predaje. Ja sam bio u ‘Borovo Komercu’ i onda, ovaj, meni je tog trenutka, ovaj, dođe zapovjednik vatrogasaca i kaže: ‘D., traži te neki specijalac.’ Ja sam mislio neki poznati, ja izađem van da pitam koji je. On nosi i pokazuje moju sliku i pita: ‘Je l' tu, je l' tu?’ I ja se onda poslije toga sklonim u ‘Komerc’, sakrijem se, kako je ‘Komerc’ porušen, između tri ploče i tu podvučem. Znači treći dan, drugi, ne treći dan, odnosno treću noć onda sam izašao van i ja krenem, kad sam izašao van, ja krenem pretrčat' preko ceste u Borovo di je klinasto remenje (dio postrojenja tvornice ‘Borovo’). To je cesta 10 metara, 10 metara cirka razmak. I šta se događa. Ja ne gledam uopće, ja krenem prema, znači, u pognutom položaju jer moram, jer to ti je jedino rješenje kako ćeš pretrčati preko da te nitko ne vidi, da te nitko ne zapazi. Ja krenem pravac na stražara, da bi' u tom trenutku kad ja krećem prema njemu, dignem glavu i vidim stražara, a on se okreće meni leđima i ide u ‘Komerc’. Meni se noge odsjekle, ja sam se ukočio, nisam se mogao mrdnuti dok on nije otišao. Ostao sam na tom potezu, kad sam došao, ja sam došao na sred ceste. Znači bio sam od njega pet metara, šest. On se u tom trenutku kad sam ja krenuo prema njemu okreće i ide, znači, u ‘Komerc’. Mislim, to ne možeš vjerovat'. I, a dobro, onda sam bio zarobljen i odveden. Onda sam naišao na neke koji su me zarobili, htjeli me ubit', svašta je bilo toga. I onda u Dalju bio je ovaj Gavranović što je imao vulkanizersku radnju. On je bio tamo zapovjednik vojne policije, tako da me nisu, inače bi me ubili. Jedna teška situacija gdje sam ja kao pojedinac zarobljen i da me nisu ubili. To je od nas tisuće jedan, to kako sam ja prošao. Znači netko je mene sačuvao, netko je donosio odluku da me ne ubiju, da ja ne

umrem. Htjeli su me ubiti, vadili su pištolje, vikali: ‘Zaklat ćemo te’, svašta je bilo. Ali, nije me nitko. I tako da su me iz Dalja, u Dalju meni ovaj jedan kaže odsjeći će mi uho, svašta. I odatle mene odvedu u Stajićevo. U Stajićevu smo doživjeli svi puno tih strahota kojekakvih. Ali jednostavno počeli smo, mi smo bili u štali. I onda kao da meni netko govori: ‘Pa čekaj malo, pa vi samo ležite.’ Situacija je takva da ste vi samo mogli ležati. Minus 20 je stupnjeva vani. Vi samo ležite, ne krećete se ništa. I sad ja njima kažem: ‘'Aj'mo mi šetat' kroz tu štalu.’ U početku je prvih dana bila policija, a onda kad je došao ovaj potpukovnik, ja njemu kažem: ‘Pa zašto mi ne možemo šetat'?’, a on kaže: ‘Pa možete šetat' uokolo.’ Tako da smo mi šetali u krug. To su ti segmenti, malo-malo je bilo da nekog prebiju, da netko ima neku nezgodu. Mi smo tu igrali igre bez granica. Ovi su tukli ljude, malo-malo pa je netko umro od batina i tih svih stvari. I u svakom takvom segmentu ti je jednostavno tako kao da ti netko kaže da ti reagiraš na bilo koji način. Nisam ja nikad odlučivao sam o sebi, uvijek je Netko odlučivao što, kako. Tako da sam ja, imam osjećaj da mi koji živimo na ovom svijetu ne odlučujemo sami o svojoj sudbini. Uvijek netko za nas, nešto nas vodi kroz život. U jednom segmentu, ja znam, oni su tamo po noći dolazili, pa pravili nered i sve nas htjeli strijeljati. Jedan dan doš'o neki vojni policijac i počeo na nas vikati: ‘Šta je, bre, Ustaše, želite preko hleba pogaču?’ Ja kažem njemu: ‘Šta je uzrok?’, on kaže: ‘Šta bi' vi htjeli više?’ Ja njega pitam: ‘Imaš ti obitelj svoju?’ Nisam ja to, meni odjedanput palo na pamet, kao da mi je netko rekao, eto, postavi mu to pitanje. Netko kao da ti kaže ti reci to, reci to. Mene nitko nije dirao. Došli su sa psima unutra, maltretirali ljude. Kad sam ja, koji sam bio zarobljen to mogao reći, šta bi bilo tek da nisam bio zarobljen. I tako da je bilo te vage koje smo imali. Ja sam bio i u Beogradu i svuda. Mene su, što je najveće kino, kad smo mi dolazili u Beograd, nas četvorica, al' mene su peglali stalno. Kad smo izašli mi van iz marice i normalno odmah na mene. Svi na mene, ja sam bio najstariji. I sad meni kaže neki oficir, šta ja znam koji je bio, natjera te da okreneš glavu prema zidu, ne znaš ni 'ko je ni šta je. Kaže on meni: ‘Kako se ponašala vojna policija prema vama?’ Ja kažem: ‘Šta kako se ponašala, ubila Boga u nama, stalno nas peglali!’ A on kaže: ‘Šta?’ A onda sam tek vidio da nosi pištolj. Onda on kaže: ‘A zašto su vas tukli?’ Ja kažem: ‘Pa valjda nismo bili dobri.’ To ti kao da ti netko kaže reci to, reci to. Još sam zaboravio, kad smo mi došli u Stajićevo, mi, nas iz Dalja, mi smo bili u Dalju i zajedno smo bili u Stajićevu. Mi dolazimo u Stajićevo i ja imao kožnu jaknu. Valjda je bila magnet zbog toga. I bila je pukla, a preko sam imao pancirku. Pukla je jer kad se baciš preko na okoliš. I mi došli u Stajićevo. Mrak. Oko nas vojna policija. I, normalno, pravac kod nas. Ovaj meni kaže: ‘Šta si ti, bre, bio u Vukovaru?’ I sad ja razmišljam šta bi ono rek'o. Htjeo sam kazat' kuvar. Zamalo nisam rek'o. Netko mi kaže: ‘Ne, ne!’ I ja kažem: ‘Sekretar za narodnu obranu.’ E, svi

se makli od mene dva metra, svi. I sad ja ono ost'o deset sekundi, paf, a ja htio kaza kuvar, svi su govorili da su bili kuvari. Prebili bi me ono, znaš. ‘U, ti si neka velika zver onda bio.’ Ja samo šutim, ja sam samo to rek'o. I što je najveće kino izlazi potpukovnik Živanović, mi u mraku, a on viče: ‘Di si Rehak, kućo stara?’ Ja se u životu nisam smrz'o k'o tad. Ja nisam mogao odgovorit', nisam mogao a kazat'. Pazite, onda sam se uplašio. Nisam se u životu toliko uplašio k'o onda. I on dolazi kod nas s lampom, a mi u mraku. Ja i dandanas ne znam 'ko je sve bio s njim. Samo znam da je bio Živanović. Ja ga toliko dobro poznam, a on o meni zna sve. I mi smo pričali satima, znaš ono, kad dođeš u logor. Ja sam s njim govorio evo k'o sad s tobom. Ja njemu kažem: ‘Gospodine potpukovniče!’, a on gotov. Ja sam se tako ponašao. Meni je jednostavno svejedno bilo, šta sad, ubili me, ne ubili, meni svejedno. Ali ja sam imao osjećaj kao da me netko vodi kroz to sve, da izbjegneš tu, da izbjegneš ovdje. Al' znaš ono, ti njega ne vidiš, a on tebi viče: ‘Di si, kućo stara?’ Nije mi bilo svejedno. I sad mi smo dalje bili u Beogradu i mi ulazimo u Beograd, a svi se otimaju da mene vode. Ja bio, mislio sam idem drugi pa kako bude. Ne, svi odoše, a ja ost'o zadnji. I sad svi se otimaju da mene vode. Jer znaju šta će biti. Ja ne znam ni di me vode. Pegla, bit će sigurno non stop. I sad: ‘Koliko si ubio, koliko si zaklao, šta si radio, zašto si ti protiv Srba, zašto si ovo, zašto si ono?’ I počelo sad to, znaš ono, i počeo se ja branit'. Al' ne branim se ja nego stavim glavu, stavim rame, stavim lakat, znaš! To je toliko bilo pakleno da je ovaj slomio ruku. Onda možeš mislit' kako sam se ja branio. Al' kao ne branim se ja. Ja stavim ruku kao. To je bilo strava. Ipak su oni amateri za mene bili. Ja nisam dobio možda jedno 5-6 udaraca, znaš ono. I sad oni mene vode dalje. Svi se otimaju, ovaj meni psuje majku ustašku. I sad ovaj meni kaže: ‘Šta praviš smeće ovdje, mi to moramo održavati?’ Ja kažem: ‘Kakvo smeće?’ A on se okrene i joj. Stalno si u nekom razmišljanju da netko odlučuje šta da kažeš ili napraviš. Ja sam sve čuo šta ovi rade. Ja sam stalno pratio svaki njihov pokret. To je strava. Kako sam se ja branio, to je čudo. Zamislite, ja nisam bio ni plav, ni ništa. A u koji god hodnik uđem, on mi izgleda duži nego što je. Šta je ovo? Di god vrata otvorim, a njih četiri-pet čekaju. A oni svi trljaju ruke. I sad ja idem nazad, znaš, ja ono idem polako, s noge na nogu, imam ja vremena i ja vidim u trenutku šta će biti. Znaš, osjetiš ti šta će oni napraviti. Ja se sagnem, čizma kad te udari u glavu, gotov si jer ti glava k'o staklo pukne. Ja kad sam se sagnio i uzeo ono, oni nisu stigli nogu odvojit' od zemlje. To je čudo, znači koja je to refleksna brzina bila. Kao da mi je netko rek'o: ‘To moraš munjevito napravit', okreni se samo nazad.’ I sad šta je poanta. Vode me prema toj samici i to je bila njihova soba, tamo je bilo jedno 6-7. I u tom trenutku ovaj mene, u'vati me za ruku i nešto mi priča i ja ne osjetim tog levata koji je tog trenutka skočio u zrak i mene ovdje, u leđa, čizmom. Uuu, to me je šest mjeseci poslije bolilo kad sam izašao iz

logora. To je strava koji je to udarac bio. Al' da me ovaj nije povukao nazad, ja bi' njega čuo, osjetio bi' ga, ja bi' se sagnio, kao da mi se odšnjirala pertla na cipelama, ono znaš. I onda oni mene ubace u tu spavaonu, bilo je tu i Srba njihovih koji su im pravili nered u vojsci. Kad su mene ubacili u tu spavaonu' ja ono ništa. Kao da mi je cijelo vrijeme netko govorio: 'Moraš ostati živ.' I sad oni mene vode na ispitivanje. Možeš mislit' kakav sam bio. 50 kila sa krevetom, 15 dana nisam ništa jeo, jednu krišku kruha i dobro je da si dobio i to. I sad oni meni kažu da uzmem papir i iskaz pišem. I sad ja uzmem te papire i odjedanput mali, nisam ja svjestan toga, bacim malom pod noge papir i kažem: 'Nek' ti tata piše!' E, nisam ja toga svjestan bio. Odakle meni to da sam ja to rekao. Kao da mi je netko rekao ti reci to, reci to. Svi mi moramo ići tamo di je nama suđeno da idemo i tamo ćemo morati otići. Sačuvati glavu ili otići. Jer znaš, kad bi oni mene uhvatili da meni nije bilo suđeno da me uhvate? Nikad. Ja sam se sklonio iza drveta, a oni prolaze na 50 m od mene i ne vide me. Onda možeš mislit' kakav sam bio. Stojim iza drveta. A prije toga ja nisam mogao otići, mene je nešto, ma to je netko odozgora naredio da ne možeš ići. On (kum), njegov sin, moj sin, Viktor i ja. Nas pet je trebalo izaći van i ići u Vinkovce. I ja zakažem. Možda je to ljudska sudbina, možda bi nas ovi ubili putem. Tko zna, al' netko je donio odluku da ja ne mogu ići. Ja nisam mogao otići, tako da su svi ostali živi. To je sreća. Ja sam bio mjesec dana u ozvučenoj samici sa Marinom Vidićem, a da nisam ni jednu riječ rekao o samom ratu u Vukovaru. On stalno pita pa pita. A ja njega pitam, pošto je on stručnjak za voće i povrće, o svemu da ne pričamo o ratu. Ja njemu kažem: 'Znaš šta ću napraviti poslije rata? Napravit ću malu tvornicu za proizvodnju sira i mljekaru.' Nisam ja to, to kao da je meni netko naredio. E, a znaš šta je još bilo? Ja njemu kažem: 'Ti si stručnjak za to, ti bi to morao znat'.' I ja kažem: 'Mogli bi' napraviti, ti si stručnjak za to i malu tvornicu za preradu povrća. Malu tvornicu, deset radnika pogon. Proizvodit ćemo mlijeko, sir, krastavce, papriku, ovo, ono.' On meni kaže: 'Ti si lud sto gradi.' A ja kao da sam bio ispred svog vremena. Sve je ozvučeno. Zamisli, u mjesec dana ni jednom riječi ja nisam spomenio rat. Kad dođe Marin sa ispitivanja, kaže on: 'Uuu, što je taj kapetan dobar čovjek neki!' Ja njemu kažem: 'Kad je tako dobar, vodi ga kući.' A on ustvari dobio batina, pretukli ga k'o zeca. Al' ja sam tek skužio kad mi je u hodniku Miljković rekao da je soba ozvučena, zašto dobivamo batine. I onda, a što smo nas dvojica molili. Sramota, ali krunicu nisam znao moliti, išao sam u crkvu ali nisam znao krunicu moliti. I on počne naglas, ja ga slušam, slušam. Ja njemu kažem: 'Ti brzo moliš, ja ne mogu tako brzo!' Ja nisam imao krunicu, išao sam prije rata u crkvu stalno, kasnije ono jednom mjesečno, a poslije za svetog Antu, i za Uskrs, Božić i tako, ali nisam znao moliti krunicu. Onda je s njim. Onda on počne u sebi, a ja mu kažem: 'Stani malo, daj da i ja malo s tobom!' E, ja sam se namolio valjda za

cijeli život tamo. Cijelo vrijeme sam molio Boga da izađem van. Ne znam ni di mi je obitelj bila, nisam znao ništa, ne znaš nitko di ti je. Cijelo vrijeme sam molio Boga, a ovi bi ubili i Boga u meni.

Mogu mislit šta su ovi mislili dok su slušali, koji su ovo magarci. Kad smo bili u samici iz iste mjesne zajednice ja, od moje bivše žene bratić i Zlatko pokojni, a Zlatko stalno priča kako se pravilo od teletine ovo, ono, a mi gladni. Ja njemu kažem: ''ajd' još jedanput, istući ću te.' E, sad dobio je Zlatko paket i on kaže: 'A šta misliš sutra ujutro oni dođu i kažu daj paket, sve daj?' A mi jedi, navalili, sve pojeli. E, zamisli pun paket pojeli. Tu je bilo šunke, slanine, kobasice. E, mi smo sve pojeli. Nas tri. I mi du o onaj, a ono pola čaše vode. U onoj kanti. E, sad kaže ovaj: 'Idem ja zvati policajca da nam da vode', a ovi su znali da smo se mi namlatili i ovaj kaže: 'Nema vode.' Hiii, ne možeš ti govorit', otek'o jezik. Šta da radim? Na kraju smo našli neke bombone od naranče i oni su nam pomogli, malo se stvorilo sline. A ovaj magarac rek'o: 'Šta ako oni nama to ujutro odnesu?' Šta odnesu, jedi to. Budale, jedva živi ostali. Mi smo bili u samici u prostoriji 2 x 3 m^2, dakle šest kvadrata nas četiri.

Kad su mene odveli u samicu, dole u podrumu, mislim 2. veljače 1992., u Mitrovici, e, a ono nema prozora, a ja u majici od Univerzijade, temperatura pala na minus 20 stupnjeva. Nisu mi dali dva dana ništa jesti. Nema spavanja, kakvo spavanje. Bio sam u samici 6 mjeseci. "

ŠESTI KAZIVAČ (branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima)
PSEUDONIM: Božidar
GODINA ROĐENJA: 1959.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 2. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 10 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HDSKL, Vukovar

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine i kasnije u logoru?

Odgovor: „Pa mi smo vjerovali uvijek u nas da ćemo mi to normalno dobit' jer mi smo bili napadati u svojim domovima i normalno vjera je postojala uvijek u nama da činimo pravu stvar. Dok se sve to dešavalo, vjera je postojala u svima nama. Da nismo vjerovali, ne bi' ni ostajali u gradu, izašli bi' svi iz grada i to je to."

Pitanje: Jeste li se u nekim trenutcima molili?

Odgovor: „Pa svatko je od nas molio u sebi, kad su bili ti žestoki napadi, to je bilo normalno, da nam ne nastrada obitelj."

Pitanje: Je li bilo nekih situacija u kojima ste smatrali da vas je samo Bog sačuvao?

Odgovor: „Pa je, bilo je na primjer jedno granatiranje, ja sam pretrčavao, u tom trenutku udario sam u štangu di se tepihi otresaju i ja sam tu pao, a da nisam pao, mene bi pogodilo. Znači, ja sam udario glavom i pao sam, da nisam udario u tu štangu, ja ne bih pao. Znači ta granata je pala, a ja kako sam ležao, nije me normalno ni dodirnulo.

Bio sam u logoru u Stajićevu. Mislim da su ljudi vjerovali i da im je vjera puno pomagala. Ja sam vjerovao da neka sila ima. Ako ti ne vjeruješ, kako onda?"

SEDMI KAZIVAČ (branitelj i zatočenik u srpskim koncentracijskim logorima)
PSEUDONIM: Mirko
GODINA ROĐENJA: 1968.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 2. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 25 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HDSKL, Vukovar

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine i kasnije u logoru?

Odgovor: „Odgojen sam u katoličkom duhu i tako sam se ponašao i tako se i sada ponašam. Za vrijeme rata vjera je imala jako veliki utjecaj. Ja se sada ne mogu sjetiti jesam li ja imao krunicu ili nisam, ali znam poslije svake akcije, svakog dana kad dođemo sa položaja i kad odemo na odmor tih sat-dva vremena, da smo vikali: 'Bože, daj da i sutra dočekamo dan.' Zašto? Zato što, ja sam bio na prvoj liniji, ovamo prema Bršadinu i šumi Đergaj. Dijelio nas je kanal i bili smo jako bliski sa njima i svaki dan je netko ginuo. Znači, ti se okreneš i nema ga, okrenem se na drugu stranu, nema ni njega. Svaki dan. Tako da je ta vjera imala veliki utjecaj. I na one ljude oko mene, ali i na samog mene. Jer, bili smo klapa, bili smo društvo i onda kako je jedan tako smo svi. Znači imala je utjecaja vjera. Zašto sam ja sad ostao na ovom svijetu, a neki moj prijatelj je (zastao) razumiješ. Netko je morao ostat'. E, sad, u ovih dvadeset i nešto godina poslije rata ja znam da nešto postoji. Nešto pomogne. Neka sila postoji. Ja sam do prije dvije godine išao u crkvu. Onda kad su političari preuzeli crkvu, ja više ne idem. Ja i dandanas nekad legnem u krevet i pomolim se Bogu i kažem: 'Hvala ti što si me spasio' al' u crkvu ne idem. Kažem, nešto pomogne. Jer, bila je situacija kad je Vukovar pao, u toj koloni, kad te netko izdvoji i odvede u mrak i ti ostaneš živ. Pa te odvede s druge strane države pa te dva dana drži na mostu. Hoće te ubiti, neće te ubiti. Jedna situacija di te vežu i tuku te i ja od tih silnih udaraca kažem: 'Nemojte me više tući, Bože, pomozi mi nek' me ubiju.' Bilo je toga više puta. To mi se dogodilo. Ja kad sam došao u logor, ja sam znao da ću jednog dana izaći. Znači vjera je bila bitna, ne idem u crkvu, nekad kad je za branitelje, al' kad legnem u krevet, onda se pomolim. Nijedna vjera ne kaže ubij, e, sad što kaže ne'ko drugi i kako on to shvaća, to je druga stvar. Ja sam se vratio 1. 12. 1998. sa ekipom na vrećama za spavanje."

Pitanje: Kakvu mislite da je ulogu imala vjera u Domovinskom ratu?

Odgovor: „Veliku, zašto mislite da branitelji danas idu u Lurd, u Fatimu, u Rim. Ja sam bio u Rimu, imao sam privilegiju biti u Rimu, kod Pape. Ja sam uvjeren da nešto postoji, neka sila

postoji i nešto je mene spasilo. Ja sam bio u Stajićevu, to je bila štala. Moj autobus je otvorio i zatvorio logor. Bio sam do 22. 12. Jedan je autobus nestao koji je krenuo u taj logor, a ja sam bio u drugom autobusu. To se tek sad na ispitivanjima nakon toliko godina otkrilo da je jedan autobus nestao. Rekao sam da više neću ni davati izjave i dolaziti na ispitivanja. Kao prvo, to predugo traje i ovoj državi nije stalo.

Općenito, ovdje u Vukovaru vjera je jako puno pomogla. Ja sam bio sa ekipom momaka iz Đakova, koji su bili dragovoljci i imao sam tu čast i privilegiju da s njima budem veći dio rata i odem. Ono što su oni donijeli u Vukovar, ono, vidi, ja sam imao sve sakramente, ali ovo područje Vukovara ljudi baš i nisu imali, mogu oni sad pričati ili ovo ili ono. Ti ljudi su donijeli jedno drugačije ozračje u vezi toga. Oni su došli ovdje sa vjerom da oni čine neku veliku stvar, neku dobru, hoće ti pomoći. I šta ti se onda događa u glavi? Pa kad je on došao ovamo, u ovaj pakao, to nešto znači. Jer vidi, do zadnjeg dana dojava, da l' je to lažna ili ne, vidi jedna situacija u jedanaestom mjesecu. Kažem ti, okreneš se, nema ti prijatelja, okreneš se 'vamo, nema ti prijatelja, nema ga, poginuo. Sad čekaš kada si ti na redu. I ideš svjesno, tako ti je svejedno. I odjednom netko je pustio priču. Dolazi 500 ljudi u pojačanje odblokirat' grad. Tu noć se ne spava, to se vjeruje. Ti živiš za to. Još kažu: 'Dobro obratite pažnju, nemojte ako oni probiju, naši ako probiju od Vinkovaca 'vamo, vi ste prvi na udaru, da se ne bi međusobno pobili.' I ti sad vjeruješ, čamiš i čekaš kad će se pojavit' tih 500 ljudi. Znaš ti šta je 500 ljudi? Koje je to vjerovanje. I odjednom bunar i bježanija. I onda se susrećeš sa drugim stvarima. Sa tim ljudima koji su iz straha, iz ničega, laži, ne kukavičluka, iz straha. Ti ideš i automatom, puškom ih vadiš iz podruma. To ti se događa. Znači, ja sam ubijeđen da neka sila postoji, nešto postoji, to je moje uvjerenje na koje imam pravo. Zato što znam šta sam prošao u životu i nešto je mene spasilo."

Pitanje: Jeste li imali neku situaciju za koju ste smatrali da vas je samo Bog ili neko čudo spasilo?

Odgovor: „Da, ne jednu, više njih. Na primjer, evo ovako. Bili smo na jednoj intervenciji početkom desetog mjeseca. Išli smo odavde u grad i oni su probili di je 'Varteksova' trgovina. Tamo smo se mi s njima peglali. Početak desetog mjeseca. To je bilo moje vatreno krštenje. Mi smo se s njima i mi smo njih vratili na Sajmište skroz preko one glavne ceste. Cijeli dan evo ovako kiša pada. I sad kad smo mi njih vratili, ostalo je još par njih po kućama zaostalih i to se sad išlo čistit' i vrata po vrata. I ovako, oras pred kućom, na Sajmištu u Pionirskom naselju, ja gledam 'vamo, moj kolega naslonjen meni na leđa gleda na drugu stranu da ne bi iz kuće koje došli s leđa. I ovako kiša pada, ona jesenja, deseti je mjesec. Ja velim prijatelju: 'Mi ako preživimo Vukovar, mi ćemo pisati povijest.' I mi dolazimo u logor, on meni: 'Od

kud ti ovdje, je l' nisi ti ošao?' Ja kažem: 'Nema, tu smo di jesmo. Mi smo ušli u povijest.' Druga situacija, kad tebe od dvije tisuće ljudi netko dođe pa te onda izdvoji i ti preživiš. Treća situacija, u Bogojevu na mostu, rekao sam: 'Mila Majko, Bože, nemojte me više tući, ubijte me.' Tamo su nas doveli, mrak, vidiš neke lampice, odsjaj Dunava i vidiš drveće i vidiš rupu. I čekaš tu rupu. Oni te mlate. Vezan si. Ja kažem: 'Nemojte me više tući, ubijte me.' Ali ne, Netko ne da da ja padnem u tu rupu. To je moje viđenje. Tko će me uvjerit' da je drugačije. To je tako, istina jedna jedina. Ja nikad nisam volio o tome pričati. Ali sad kad je ova tema, ja kažem nešto postoji, ne može me uvjerit' nitko da je drugačije. Ponovno ti kažem, ja sad ne idem na mise, idem kad je za branitelje, onda da, a ovako kad je nedjeljom, ne idem na misu. Ja dođem svojoj kući i kažem, milion puta sam to rekao: 'Bože, hvala ti što si mi pomogao!' Jer bude dana i teških, pogledaj, dolazi sad ta suhobna jesen. 'Ajd' još jesen je i dobro, al' već u desetom mjesecu tu ti kuva. Ima dana, ti nisi za ništa. Lakši mi je jedanaesti mjesec, deseti mi je najgori. Al' vidi, ja sad to polako potiskujem, koliko možeš potisnuti, *jel*. Nekad po dva dana ostanem kući, ne idem nikuda. Ali nešto postoji. Ja prihvatam sve vjere, ova je katolička vjera, sve vjere ne propagiraju rat, međutim ova naša katolička vjera to je ono. Naši svećenici nisu išli i podvikivali idite ovo, idite ono. A ja sam gledao snimke gdje pravoslavni svećenici to čine."

OSMI KAZIVAČ (branitelj)
PSEUDONIM: Stjepan
GODINA ROĐENJA: 1939.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 2. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 25 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HDSKL, Vukovar

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine?

Odgovor: „Iskreno rečeno, meni i sad i onda prije mi je značila vjera. Ali u onom trenutku kad sam ja recimo, sutradan četnici ulaze u bolnicu, a ja sam radio u bolnici, skinili su me sa škole i ne znam ja, navečer smo išli po vodu preko, za bolnicu i još nismo mogli donet' vode jer bio je bunar presahnio i treba narednih 4-5 sati čekat', jer toliko je iscrpljen, čekat dok žile ne dođu. I onda odjednom mi dok smo nosili posude, onda transporter se popeo taman samo da mu se kupola vidi tamo kada ulazite u Vukovar i po nama i mi došli unutra. Ja sjedim, sjedim i odjednom meni kao da je nešto kazalo: 'Spremaj se i idi!' (misli da ide iz bolnice). Ja se dignem, torbu od alata dam jednom kolegi i kažem: 'Evo ti moja torba, ne treba mi više, ja idem u Borovo.' Tamo mi je sin, žena, ja tu nemam šta tražit'. Ja (krenem) preko livada ovih ispod Priljeva, pa tamo Baja Vuković ima pse. Moraš daleko otići da te ne bi osjetili. A ono brisani prostor, ima kilometar. I došao ja do Bugara, tu imate stari most drveni. Oni su presjekli Vuku i tu je sad cesta. Ja se provlačim, vidim četnike kako lože vatru i čuvaju stražu. Ja računam proći ću ja sad. Kad iza mene voda i oni su mene vidjeli k'o u ogledalu. Ovaj se ustane, ja skočim u vodu i preplivam šaš. A oni pucaju li ga pucaju. Ja se sakrijem, kad se malo stišalo, ja tjeraj dole do Ive, pekara. Nešto šušti, dođem na Krivu baru, a ovi svi: 'Pa kako si ti došao? Pa to je već tjedan dana presječeno od Srba.' Al' iskreno, to kao da mi je netko rekao odozgo: 'Idi iz bolnice' jer bi inače, pretpostavljam, završio kao i svo drugo osoblje bolnice, odveden i ubijen na Ovčari. Ima još jedna stvar, dok sam još bio u školi, odjednom meni dođe idem ja tražit' bakinu krunicu, oko vrata (je stavio). Došlo mi je da ja moram objesit' krunicu oko vrata i gotovo. Kaže dalje: 'E, sad bi' (i drugi htjeli krunicu). Ja kažem: 'Nema, ići ću ja u crkvu.' I ja biciklom, ja sam svaki dan od Borova do Mitnice išao biciklom. Noću odradim stražu, odspavam dva sata i idem. Ja odem tamo, ono nema. Odem do Tomice Vukasa, tamo mi daju samo pet krunica. I ja njima kažem: 'Izvlačite' i tako je i bilo. Ja sam bio tu zarobljen u tvornici i kad je prije toga upalio se 'Komerc', ići ćemo mi sad spašavat', imate dolje pa 300, 400 ranjenika, a ovih civila ne zna se ni koliko. I dok sam ja

skupio ekipu i sad mi krenili, došli do kapije, kaže: ‘Ne vraćaj se. Šta je?’ Kaže da koji dođu spašavat', četnici ne puštaju nikoga van nazad. Ja kažem da smo mi zadnji ušli u kamione što svinje voze. Doveli oni nas u Dalj i odvojili muške od ženskih. I kad su oni ujutro došli, je l' major, znam po vojsci, jer sam bio, pa onda znam mu čin. Došao on i sad, nas je bilo 56 Mažara u Dalju. Samo Mažara, a bilo nas je 4-5 stotina ukupno. Oni su mene tražili, ali se nisam htio javiti. Tko će se javiti. I dok su oni nas tu gombali, dali nam i doručak. Jedan mesni narezak na nas dvojicu. Sljedeći dan došla žena i kaže: ‘Od nas četvorice došle žene.’ Ona kaže majoru: ‘Evo, ovo je moj suprug’, a on kaže: ‘Možete ići.’ Ništa! Ja u ženski autobus, sklonio se. Išli smo preko Brčkog, tamo se jedan autobus izvrnio. Tu smo tri sata čekali. Supruga žedna, izašao ja van, vani jedan Srbin kojeg znam i ja odmah nazad. Rekao sam joj da nema vode. Odatle u Đakovo i dalje. Svi su se čudili kako meni nisu ništa. To je bilo kao da netko kaže: ‘E, nećeš, ti ideš tamo!’ Šta je to bilo. U bolnici tko je god bio, ja nisam bio njihovo osoblje, ali s obzirom da je jako puno srpskog osoblja otišlo, ja sam bio jedan od onih koji su bili zaduženi za rublje, grijanje i toplu vodu. Bila je još jedna situacija gdje smo vadili ručno gorivo iz nekog rezervoara za potrebe bolnice i gdje je jedan mladić rekao: ‘Ja ću od vrata nosit' dalje, a vi samo od rezervoara do vrata.’ I udari mina direkt pred vrata, a vrata su bila onako u podrumu, dva metra niže. Ta granata je vrata istrgala i njega zajedno s vratima na zid (odbacila). On je samo spuzio, odjednom je požutio i bio je gotov. Ne može, ako je suđeno ti ćeš doći. Ja pumpam gorivo u kanistere da mogu donijet'. Ja na brisanom prostoru, a on još dva metra niže. On je došao sa Olajnice, on je radio u bolnici kao pomoćni radnik i kao tu mu je bolje jer nema brige za jelo, sigurnije je, ali nema, kome je suđeno. Bio sam zadužen za grijanje, one gore radijatore smo zavrnuli i onda su ovi dole u podrumu funkcionirali. Nitko isto nije znao za bunar u bolnici. Nekad se bolnica snabdijevala sa bunarskom vodom, nije bilo vodovoda. Taman smo ga osposobili pred pad Vukovara. U bolnici sam bio jedno dva mjeseca, dvije plaće sam ja dobio tamo. Tu smo imali jednog psa na Borovskoj cesti, išli smo ga stalno hraniti. Oni čim nadiru preko aerodroma, puzajući, odmah javi. On je bolje oči imao nego mi svi zajedno. Svaki dan sam imao na Mitnici kolege i prijatelje, pa sam išao, odnesem im kupusa i tako, a i civilima što su bili po podrumima. Ja sam se bio ranije dogovorio sa D., moj sin, njegov sin i neki još. I sad u dvanaest sati će on doći i idemo u proboj. Ja do dvanaest sati klince stavio da spavaju, šta će. Kad u dvanaest, nema D. Lego i ja. Kad sutradan šta ću ja, moram mu odvest' dijete. On kaže: ‘Pa je l' vi niste o'šli?’ Ja kažem njemu: ‘Što je tebi, Božji čovječe, di ja smijem dijete odvest'?’ Ipak odgovaraš za njega, a tu možeš naletit' na minu i onda šta, da ja budem kriv. I zato sam ih vratio nazad. A u Dalju isto, nitko mi ništa. To je bilo. Žena mi je isto u logoru promrzla, sve

joj kosti ispale na prstima pa sad mora dva broja veće cipele nosit'. Sin je bio u logoru, nazoveš Crveni križ, kažu na spisku je. Sutradan ga nema. I onda supruga, šta ćeš s njom, živci joj otišli. Pušila je po tri kutije cigareta, živila je samo od kave i cigareta. U dvanaest sati zaspe, u dva se probudi i onda šta ćeš s njom, idemo šetat po Opatiji. Da izvinete, policajci, one dame noćne i mi. Od izloga do izloga tako cijelu noć, dok se ne izmori. Svi su govorili ovo i ono, al' eno je, fala Bogu, dobro je.“

DEVETI KAZIVAČ

PSEUDONIM: Petar

GODINA ROĐENJA: 1961.

DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 1. dio: 4. kolovoza 2014. godine; 2. dio: 16. rujna 2014. godine

DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 18 minuta

LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HVIDRA, Vukovar

1. dio intervjua:

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine i kasnije, ukoliko ste bili u logoru?

Odgovor: „Ja nisam bio u logoru, ja sam izašao sa zadnjom grupom ranjenika iz Vukovara, tako da imao sam tu sreću da nisam završio u logoru. Svi koji smo tu bili na neki način smo stradali, da li, kažem, bio sam ranjen i sa konvojem ranjenika sam izašao. I cijelo to vrijeme, znači, ali nevezano za rat, znači i prije rata i obitelji svi tako smo odgojeni. Išli redovito u crkvu, obavili sve što se u crkvi trebalo obaviti. Znači krštenje, pričest, vjenčanje i sve ostalo. U ono vrijeme to je bilo nešto posebno za mene da sam se vjenčao u crkvi. Ne vjerujem da bih mogao da supruga nije pristala. A isto u ratu to jako dobro se zna spominjati i ta krunica oko vrata, i to sve. Koliko god se sada vršio pritisak na crkvu, mislim da samo dragom Bogu možemo zahvaliti. Ja kažem, nismo mogli svi biti nagrađeni pa da smo ostali živi, uvijek je moralo biti žrtava. Sad, evo, kažem netko je imao više sreće, netko manje.

Ja sam i danas, to možete staviti, a i ne morate, član stožera i kad su nam sva vrata bila zatvorena, jedino je crkva bila za nas i dala nam prostor da možemo održavati sastanke. I sad kad je gvardijan Propadalo odlazio, zadnja misa mu je bila za stožer i branitelje. Ja mislim da su ljudi sad kad nam je malo krenulo, počeli zaboravljat' šta je bila vodilja u ovome svemu. Ja osobno nisam kažem.“

Pitanje: Jeste li imali neki poseban trenutak u kojem ste se osjećali kao da vas je samo vjera spasila?

Odgovor: „Taj trenutak ranjavanja. U bolnici sam izgubio svijest, a kad sam se probudio u bolnici, bio sam sretan i kad vidite da ste okruženi ljudima koje volite, to je ipak jedan trenutak. Iako u tom momentu čovjek baš ne razmišlja. To onda čovjeka potiče još više na molitvu jer neki znak je sigurno. Ja sad to ne znam dobro objasniti, ali nečijom dobrom

voljom ste vi preživjeli. Isto tako kako sam ranjen, moglo je to otići i malo niže (ranjen je u prsa iznad srca) i da ne budem te sreće.“

2. dio intervjua:

Pitanje: Gdje ste se nalazili tijekom rata? Na kojem punktu?U kojem naselju?

Odgovor: „Naselje Mitnica. Znači nalazio sam se na punktu u naseljenom dijelu grada, nisam bio nigdje izvan grada. I dobar dio sam proveo u Gradskoj kavani jer sam bio poslije raspoređen na pripravljanje hrane za branitelje. To je bilo baš restoran u centru grada, Gradska kavana ta je, e, sad, točan datum ne znam. Garda je mobilizirala kompletni objekat i tu se pripremala hrana samo za branitelje.“

Pitanje: Od kojeg perioda?

Odgovor: „Pa to je bilo odma' u šestom-sedmom mjesecu. I svi uposleni koji su tada radili, mogli su ostati. Dato im je da sami odluče, da li žele ostati i raditi za gardu ili će otići kući.“

Pitanje: A jeste li vi onda sudjelovali cijelo vrijeme oko pripreme hrane ili ste dio vremena proveli i na ratištu?

Odgovor: „Ne, ne, ja sam vam, recimo, navečer od recimo 8 pa do jedno jedan-dva sata noću drž'o stražu na svome punktu gdje sam živio na Mitnici, a izjutra u pet išao dolje i pripremao hranu.“

Pitanje: Recite mi gdje i koji ste prostor koristili za odmor?

Odgovor: „Ja sam u svojoj kući bio, jer sam na tom punktu i bio. Znači ja nisam bio udaljen od kuće sto metara.“

Pitanje: Vezano uz prehranu, znači vi ste se onda i prehranjivali u sklopu objekta gdje ste i pravili hranu?

Odgovor: „Većinom su na punktovima žene koje su tamo ostale i živjele, one su pripremale hranu za branitelje. Bila je čak organizirana i kao kuhinja koja je bila po nekim kućama. O tome je glavnu riječ vodio gospodin M. D., on je bio za to zadužen. Tako da, eto, ja osobno sam, eto, davao straže i poslije toga išao dolje u Gradsku kavanu.“

Pitanje: Sad poslije toga jedno možda malo smiješno pitanje. Kako ste održavali higijenu?

Odgovor: „Jako teško, ali dok je bilo plinskih boca, jer onda nije bilo plina, bile su samo plinske boce. Dok se moglo ložit', to se voda zagrijavala, bilo je (održavanja higijene), ali poslije sve teže i teže. Ja kad sam i ranjen, kad sam došao u bolnicu u Čakovec, gdje sam bio odvezen sa konvojem, nisam se okupao ni kad sam došao na operaciju, već tek kad smo došli u Čakovec, onda sam se okupao. Znači, ona oprema, mislim oprema, ono što sam imao na sebi, znači i krvavo, to je tako ostalo. To je strašno, ali jednostavno smo se morali pomiriti s

time jer drugih mogućnosti nije bilo. Druga je stvar, možda oni koji su bili pokretljivi, pa koji su mogli, oni su imali mogućnosti najvjerojatnije otići negdje se otuširati ili samo ovako malo oprati, ali mi koji smo ležali, mi nismo mogli ništa."

Pitanje: Recite mi tamo gdje ste vi bili, znači na Mitnici, kakva je bila situacija sa naoružanjem?

Odgovor: „Pa imali smo to naoružanje što je bilo, što je došlo tamo na Mitnicu. Nama je naš zapovjednik koji je bio tamo, on je bio i lovac. On je svoga naoružanja imao i on je to sve dao nama. Bilo je oružja koje smo dobili iz policije. Ja sam recimo, pošto sam bio i na Mitnici i u Gradskoj kavani, ja sam dobio kratko naoružanje, znači pištolj iz MUP-a, jer sam i u MUP vozio hranu. Kad je pripremano, mi smo, recimo, u MUP razvozili, dok ostali punktovi su sami dolazili po hranu."

Pitanje: Prošli put kada smo bili razgovarali onda me zanimala vašu religioznost u periodu opsade Vukovara. Sada me zanima kome ste se najviše molili? Je li Bogu, Isusu, Gospi ili svetom Anti ili nekome drugome? Jeste se molili nekome od njih konkretno ili ste se molili općenito?

Odgovor: „Ma u većini slučajeva je to krenulo onda kad god je bilo najteže, onda smo, ovaj, sve je ovisilo o trenutku. Tko je bio možda najprisebniji pa je započeo, ali većinom je to bio Očenaš, Zdravomarija, Slava Ocu i ono što nam je u tom momentu bilo, ali dosta se molilo, ono što bi rekli, svetom Antunu. Jer i prije rata je sveti Antun štovan i išlo se jako, prvo, ono što bi' rekli mi kao djeca, zbog kirvaja, a onda to poslije sve pređe jednostavno u tradiciju. To vam prvo padne na pamet."

Pitanje: Jeste li ikada bili u bilo kojem podrumu na nekoj zajedničkoj molitvi ili misi?

Odgovor: „Ne, jer nisam imao prilike jer ja osobno nisam odlazio ni na prvi punkt do nas. Išao sam strogo svoj punkt i ovaj punkt (Gradska kavana) jer, ovaj, uzmite samo šta čovjeku u onom momentu kad ide, znate di je Radnički (u kojem se nalazila Gradska kavana) i sad do Vodotornja pa ona ulica prvo desno. Znači ja sam to imao da prođem i padaju granate, leti crijep, nije baš ni blizu, a idete sami ili ide još netko. To je bilo dovoljno vremena da se izmolite dok stignete do gore."

Pitanje: Kako ste se osjećali u tim trenutcima kad se izmolite? Jeste li imali osjećaj da vam ta molitva ikako pomaže?

Odgovor: „Pa svaki puta kada dođete na određeni cilj, to vam je sigurno jedan znak da vam je molitva pomogla da dođete do toga cilja. I onda jednostavno i kad sam ranjen i kad smo došli (konvojem u Čakovec), uvijek se sjetite i svetog Antuna i svega. Ne znam, teško da vam je u

onom momentu bilo šta drugo padalo na pamet, osim Boga i da, evo, imate tu sreću da preživite i da ostanete. Zato kažem vjera mi je puno pomogla.“

DESETI KAZIVAČ

PSEUDONIM: Marko

GODINA ROĐENJA: 1962.

DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 1. dio: 4. kolovoza 2014. godine; 2. dio: 16. rujna 2014. godine

DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 29 minuta

LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HVIDRA, Vukovar

1. dio intervjua:

Pitanje: Koju je za vas ulogu imala vaša vjera?

Odgovor: „Pa, vidite, ja tvrdim samo da je (vjera) mnoge nas spasila i svi mi kad biste dublje razmislili, vidjeli bi' barem nekoliko situacija koje su sigurno utjecale od strane vjere. Jer mi smo i počeli taj naš Domovinski rat i obranu grada Vukovara i naše domovine sigurno, to se kasnije i medijski širilo po cijeloj Hrvatskoj da su vukovarski branitelji prvi imali krunicu oko vrata i to je bilo, znači, u samom početku su naši pateri bili zajedno s nama. I oni su ti koji su sigurno nama prenijeli puno toga u tom samom začetku. Ja imam nekoliko iskustava što mislim da mi je samo Bog, a ja ću dodati i malo sreće, samo Bog je tu meni omogućio da sam ja preživio Domovinski rat, znači obranu grada Vukovara ovdje. A isto tako ja sam bio 9 mjeseci u srpskim koncentracijskim logorima. Prvo ću vam kazat' ovdje. Znači dva puta sam ranjen. Drugo ranjavanje mi se dogodilo na način da sam se približavao ja i jedna ekipa ljudi koji smo imali smjenu i vraćali smo se na mjesto gdje smo prespavali, *jel*. I vraćali smo se i išli smo u nizu, nismo išli jedan do drugoga već smo 4-5 meteri jedno od drugoga udaljeni. To je bilo otprilike jedno 50-ak metara da smo bili raštrkani. A one su padale i pale su baš na tu liniju. E, sad ja govorim osobno, za sebe, svoje iskustvo. To je, eto, neka za mene Božja volja da sam ja taj tren preživio. A bilo je takvih trenutaka puno. Kad sam drugi put bio ranjen, dogodilo se ovo da sam pred kućom tamo gdje smo bili dolazio pred kuću i čuo sam, ono, granatu koja leti. Al' sam bio već izvježban i ja sam se samo instinktivno bacio kroz vrata, samo sam se bacio. I naravno da sam dobio (pogodak). I opet osjećam i nakon toga sam se zahvalio Bogu jer, eto, i to sam preživio. Vjerojatno, netko, možemo mi pričati ili ovo ili ono, ali nešto to postoji, nešto što nas sačuva u takvim trenutcima. Onaj tko je vjerovao više, ja mislim da sam isto jedan od tih, vjerovao sam u to da i pored dužine svega toga i rata u gradu i zarobljeništva da će na kraju biti što je i bilo – sreća da iziđemo. Nakon toga sam se, ono, više puta sam razmišljao o takvim stvarima i čak se osjećam nagrađenim nakon svega toga. Ja sam prije rata imao dvoje djece, dvije curice. I ’96., znači nakon svega toga supruga je ostala

trudna i ja sam dobio sina. Ja sam tol'ko, ja to tako doživljavam, da me Bog nagradio s time, da nakon svih tih patnja, svih tih zala koji su se ovdje dogodili, da je on mene nagradio s time. A vrijeme provedeno u logoru je za nas mnoge, a ja sam devet mjeseci proveo (bio je u Sremskoj Mitrovici), pored svih tih tortura i psihičkih i fizičkih, u razgovoru sa prijateljima koji su bili oko mene, suborcima, puno smo se molili, pojedinačno, za sebe i za nas u tom kontekstu, znači u toj svojoj nekoj grupi. Znači vjerovali smo, zaista smo vjerovali. I na kraju puno, puno smo, govorim za sebe, mislim da mi je puno Bog ili ne znam, netko će kazati netko drugi, nešto je pomoglo u tom svemu. Prvo, da ostaneš, da se sačuvaš od tih svih tortura i na kraju iziđemo. I, evo, sad ponosno kažem još uvijek za sebe da sam još uvijek na neki način normalan i još uvijek dobro dođem svojoj obitelji. Ali samo zahvaljujući Bogu kroz taj period, tih godinu dana koji su bili izuzetno, izuzetno teški. A isto sam odgojen u takvoj obitelji gdje smo, ja sam u selu Bapska rođen, znači crkva je nama uvijek bila na prvom mjestu. Koliko smo u tim trenutcima stiskali taj križić (oko vrata, sa krunice). Zašto? U onom strahu. Tko kaže da se nije bojao, taj laže. U onom strahu u proboju i jednostavno držanje u ustima tog križa od straha."

2. dio intervjua (svrha: nadopuna podataka, teorijsko zasićivanje podataka):

Pitanje: Gdje ste se nalazili tijekom opsade Vukovara 1991. godine?

Odgovor: „Na Mitnici, u naseljenom dijelu. Na položaju tamo gdje je Kumrovečka bila. Tamo je bio taj položaj koji smo mi zauzeli. Kod nas je bilo organizirano na ratištu na način taj da si bio dan, noć i dan i onda si imao jednu noć, ako je sve pod kontrolom i da nema nekih većih problema, na tim linijama ili ako se negdje dalje nije moralo ići priskočiti. Imali smo po nekim kućama, tu smo bili smješteni. Recimo, drugi put kad sam bio ranjen, nisam ni išao sa toga položaja jer bio sam lakše ranjen i jer mi je bilo sigurnije nego se vraćati. Jer išli smo sa linije do te kuće nazad jedno kilometar. Tu smo imali jedan dio civila koji su nam nešto što se moglo skuhat' i tu smo prespavali. Ne znam koliko nas je bilo, barem dvadeset, ako ne i više."

Pitanje: Kakvi su bili higijenski uvjeti?

Odgovor: „Higijena***,*** to je katastrofa. Snalazili smo se tko se kako snalazio. Uglavnom, higijena je nula. Recimo, ja kad sam ono prvi put bio ranjen, onda sam završio u bolnici, *jel*. Prenoćio i slijedom toga jer sam bio lakše ranjen, ovi došli po mene i odvezli me nazad. I sad nemaš, u tom predjelu gdje sam ranjen, nemaš donji veš. Onda mi je tamo jedna sestra s

kojom sam bio dobar dala njezinog. Jer ja ne znam tko je stigao prati od tih žena. Moja nije bila tu i od njih nekoliko koji su tu bili sa mnom, njihove žene nisu tu bile, kao ni moja.

A kako smo se snalazili za **vodu?** Bio je problem i vode. Onda sam ja, recimo, skupljao na mojoj kući kišnicu. I to je bilo tad kad skupiš, imaš. A bila je relativno kišna godina, tako da je relativno i bilo vode. Onda dođeš kući i malo se opereš u toj kišnici."

Pitanje: Kakvo je bilo stanje sa naoružanjem, vaše osobno?

Odgovor: „U početku smo imali svatko svoje neko osobno naoružanje. Tipa, ja sam imao svoj pištolj, koji sam kupio u Klagenfurtu kad su počela ta događanja za rat. Kasnije smo, kad smo mi postavili tu neku liniju. Znači sa svojim tim osobnim naoružanjem se počelo, bilo je tih raznih, ovaj jedan je kupio pumpericu, ovaj jedan kalašnjikov. To su ti znači početci. I onda smo imali nekoliko komada lovačkog oružja. I onda se tako počelo u početku, znači bile su te neke smjene i onda smo jedan drugom davali to. Tako je to bilo, ti početci. Naravno, kako je rat odmicao, mi smo dobijali ponešto tog naoružanja, ali to je sve bilo na kapaljku. I opet smo, djelomice, dobar dio toga platili svojim novcem. Tako je uspostavljena ta linija. Ja govorim za svoj punkt, punkt lijevo od mene i desno od mene. Tako je to bilo. Onda je došao Dedaković koji je nas vojno i ustrojio. Onda smo tek bili i zadovoljavajuće organizirani i naoružani. Naravno, kasnije onaj tijek svega toga, ostalo se na minimumu nečega, tako da je stvarno bilo upitno koliko bi još bilo koji dio grada, koliko bi još izdržao."

Pitanje: Kakvo vam je bilo fizičko i psihičko stanje?

Odgovor: „Dugo vremena je bilo teško prihvatiti činjenicu da idemo ka tome, znači kad su nas zatvorili. Mi smo bili u tom nekom psihofizičkom stanju u tom stanju, mi smo bili dobro. Ja sam se osjećao izvanredno. Kasnije kako je taj rat odmicao tako si se fizički sve se lošije osjećao, a psihički si bio sve izbezumljeniji. Ja ne mogu zaboraviti sâm taj dan pada, kada se to objavilo da smo mi gotovi i da ta neka predaja ide. Na kraju, Bogu hvala, i završilo je. Ja osobno kažem, dobro je da sam se vratio (bio je kasnije i u logoru u Sremskoj Mitrovici). Vratio sam se nakon svega toga, to sam potisnio i živim tako. Ali, taj dan je bio mješavina svakakvih osjećaja. Meni je srce se kidalo, suze su išle same. Nisam mogao prihvatiti činjenicu da smo mi gotovi. To je nešto što je jednostavno bilo teško. I nitko nije mogao, jednostavno nismo mogli jedan na drugoga utjecati u tom trenutku. Eto, taj moj prijatelj s kojim sam bio cijelo vrijeme na liniji. Jedino sam njemu mogao ostaviti okrenuta leđa jer svašta nam se događalo. Jer nama su došli neki njihovi specijalci i pobili naših trinaest ljudi, samo zato što nismo bili budni. Tako da je to bilo strašan pritisak. Svatko ako je normalan tako je morao se osjećati. Tako sam se osjećao. Fizički sam se dobro osjećao jer ja sam bio sportaš. Ja sam se dobro drž'o do pred tih zadnjih par dana, osim te neke izgladnjelosti."

Pitanje: Koliko ste onda mogli spavati?

Odgovor: „Pa, ne puno, jer nisi mogao spavati. I kad si imao trenutak, to je sve bilo, što bi rekli 'zečje'. Bila je isto jedna situacija kada su nam ušli isto na neki način sa leđa. I, naravno, kad su ušli s tenka dva i kad je taj broj pješadije krenuo tamo, naravno da je tu nastala panika. Točno su valjda znali di šta ciljali. Recimo, pogodili su... I onda kad se ta panika dogodila sa ovamo tog desnog krila, kad su se pridružili sa drugih punktova. Mislim da su to Š. i Brođani bili. Kad su oni kresnuli ovoga jednoga, e, onda je opet u nama, ono što smo imali, s tim što smo imali, onda se to potisnilo opet i zauzela se ta pozicija opet. Onda kad je on leg'o, onda smo i mi dobili neki elan i pomoć ta što je došla odavde, onda smo se i mi s ove strane digli i vratili položaj."

Pitanje: Kome ste se najčešće molili?

Odgovor: „Ništa ciljano. Ja nisam ništa sad ciljano nekome upućivao neku molitvu. Uvijek sam se molio Bogu da me sačuva."

Pitanje: Jeste išli kada ne neku zajedničku misu?

Odgovor: „Ne."

Pitanje: Možete li mi reći zašto ste nosili krunicu**?**

Odgovor*:* „Zato što sam se osjećao nekako sigurnije, zaštićenije jer sam se i molio Bogu i to je nešto što je bilo prihvaćeno i šire ne samo pojedinačno. To je težak odgovor za mene, ali ne znam, osjećao sam se jače, sigurnije i zaštićenije. Nekako kad smo prebrodili te prve situacije u borbi, onda je to još veći značaj imalo. Jedno drugo je vezalo. Sreća i Bog. Bog drž'o te je."

Pitanje: Koje su postojale vrste položaja?

Odgovor: „Uz Dunav i krajnje točke gdje kreće nenaseljeno područje. To je bilo minirano i mi smo imali ljude koji su dežurali i samo povremeno se obilazilo. Prostori za odmor su bili u kućama, a hrana, većinom je bilo ljudi koji su dolazili na položaje i donašali. Ja ne znam da li je izdržalo do kraja desetoga mjeseca. I to garantiram da se nije moglo sve pokriti. To je bilo u manjem obimu. Vodom smo se snalazili sami po bunarima, a isto sa hranom smo se sami isto. Recimo lutale su svinje, na raznorazne načine. Išlo se kod obitelji po podrumima, svakako se snalazilo."

JEDANAESTI KAZIVAČ (branitelj)

PSEUDONIM: Ivan

GODINA ROĐENJA: 1965.

DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 1. dio: 4. kolovoza 2014. godine; 2. dio: 16. rujna 2014. godine

DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 26 minuta

LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HVIDRA, Vukovar

1. dio intervjua:

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine?

Odgovor: „Ja moram reći da me vjera održala jer da nisam vjerovao, da nisam vjerovao, da nisam imao tu krunicu, da, ne znam kako bih izašao. Imao sam situacija da sam se svaki put poslije toga molio, zahvalio se Bogu. Ima nešto u tome. Prva situacija dole na Sajmištu gdje sam bio, gdje smo imali na tom dijelu svaki dan napade s Petrove gore. Tu je i vojarna koja je bila na njihovoj strani, okupirana. Slučajno, u jednoj akciji, gdje su počeli preko pruge dolazit' i ići, mi smo ostajali u kućama i ispred kuća, samo s ove naše strane (Petrovačka cesta, prema Petrovcima) puneći okvir prijatelj moj sa mnom, Ć. K. i on je izašao u proboju i živ je. Potrošio sam municiju i punio sam i padne mi metak. Ja se sagnem tog istog trenutka jer metak je nama puno značio. Tad smo, u ono vrijeme, u devetom mjesecu kad se to dešavalo, imali smo, ali kasnije nismo imali. Ja sam se sageo, bila su dva hitca, meni iznad glave, ja sam se sageo dole. Kad se to, poslije jedno sat vremena, odbio napad, sve stišalo, ja sam zaboravio, iskreno ću vam reći, za to. 'Mene je', on kaže, 'idemo sad vidit' di bi dobio.' Na isto sam mjesto stao. Znam da sam stajao točno na samom ulazu kod vrata. Točno bi me pogodilo u glavu kako sam staj'o. Prva situacija, druga situacija u povlačenju, kad nam je palo Kugino groblje. To je dio Sajmišta isto gore. Povukli smo se, nismo mogli, to je bilo 15. 9. '91. jer je bio napad i na Borovo naselje i na Mitnicu tako da nam nisu mogli dečki doći pomoći. I povukli smo se u Dugu ulicu, to jest nekad se zvala Keršovanijeva, sad je Duga. Sjeli smo uz kuće, onako uz stazu, umorni od bježanja, od odbijanja napada. Ja sam sjeo na zelenu površinu gdje je breza bila svojeg promjera dvadesetak centimetara. Njih šest-sedam je sjedilo uz kuće pol metra od nas. Ja sam bio okrenut nogama i tijelom prema Bogdanovcima, a ovaj drugi, pokojni K., on je bio okrenut prema gradu, znači prema Vodotornju. Ja sam s ove strane, on je s one. Oni su uz kuće svi sjedili. Čujem ispaljenje granate i ne čujem je. I ja

zalegnem. Ona udari cestu, odma' je cesta. Udari u cestu, u bankinu, pogine on (K.), ostane bez pol glave, pokojni O. s druge strane, uz kuću, V. ostane bez noge, bio je još jedan policajac, on je umro treći dan u bolnici i još jedan je bio ranjen. Tog se dečka ne sjećam, ne znam odakle je bio, a ja, meni geler samo guzu rasjeko. I tad sam vjerovao. Evo, nešto je, ima nešto u toj vjeri što nas je držalo i spašavalo. To je druga situacija. prije toga, najprvija situacija, kad sam puk'o, uzeo sam i popio litru crnog vina, našao sam i otišao sam sâm napast' 'Vuteks', tvornicu 'Vuteks', u noći. Sa mnom prijatelj, pokojni, koji je bio na straži, a ispred nas usmjeravajuće, američke protupješadijske granate. Imali smo tri komada koje su bile na upaljače i bile su umotane u najlon i ispod kapije. Mi smo držali stražu i u meni je bilo puklo sve i ja sam krenuo sam. On je dremuck'o bio tu, kišica je bila padala i kako se trg'o i vidio da mene nema i otvorio onu kapijicu da vidi di sam i aktivira. A ja sam, ne znam kako, kao da mi je netko rekao: 'Lezi', ja sam legao u kanal. To je već bilo navučeno, a one nisu bile dobro ubodene, tako da su se one nakrivile i otišle su po zabatima kuća gore u toj ulici, a ja sam ostao u kanalu. Ništa. Prije toga još jedna najprvija situacija, koja je bila stvarno prva. Avionski napad na Sajmište, netko od naših sa M48, avioni su nadlijetali, pucali na avion, na miga, a išao je dosta nisko. Da li je on njega pogodio, nije, ne znam. Onda su oni imali komunikaciju, 'galebovi' su letjeli. I onda se galeb spustio, ja sam stajao na cesti i kad sam vidio da ide prema dole, kanali su tu, tu je sve bilo plitko. Ja sam leg'o u kanal i on tu nas mitraljir'o, sve nas koliko nas je tu bilo. Ja sam, sve su mi jagodice bile krvave da se ukopam, nisam uspio da se ukopam dublje u kanalu. I sve opet s tom krunicom oko vrata. Već pred pad sam, kad smo vidjeli da više nemamo ni municije ni protutenkovskih oružja ni streljiva kud? Vijećanja, kako, šta? Da li ići u proboj, preko Dunava preplivati, ovuda, onuda, to je razmišljanja nekolicine nas jako puno bilo. I nas se stotinu skupi, a od toga broja samo nas 38 krene. Ovo sve drugo se vrati. I prešli smo preko Vuke. Tu sam pao iz čamca, onog dječjeg na napuhavanje. Nosio sam kulen od 5 kg, što sam ga našao, u rancu. Pojeli smo ga kad smo došli u Zagreb, kad smo izašli u proboju. Izašli smo s puta nakon dva dana i dvije noći. Pili smo vodu iz bara, ja jedini od nas 38 imao ćuturicu. A ispred Nuštra nam se desi jedno ranjavanje našeg branitelja od jednog HOS-ovca. Dečko je slučajno iz pumperice. To je bila katastrofa. Njega smo morali na rizik u pola noći na Nuštar iznijet'. Njih sedam je njega nosilo. Mi smo odvukli pozornost jednom transporteru, mi smo pucali po njemu da oni njega izvuku. Oni su njega iznijeli i ostavili ga u kanalu, otišli u Nuštar. Ovi su pucali malo po njima, ali ništa. Onda su se po noći vratili, a njega su pokrivali šašom. Mi to nismo znali, dok nismo izašli i dok nam oni nisu ispričali. I držeći krunicu i križ u ustima od straha za sebe i za

sve ostale s kojima smo išli, ja sam tu krunicu pregrizo. I izašli smo svi u proboju, došli u Vinkovce, momak je spašen i došli smo svi u Zagreb.“

2. dio intervjua:

Pitanje: Možete li mi opisati dio ratišta na kojem ste vi bili? Jeste se nalazili u naseljenom dijelu ili izvan grada?

Odgovor: „Mi smo bili na Sajmištu, dio grada Vukovara od poteza od Petrovačke ceste dole do ‘Vuteksa’. Među naseljem, među našim ljudima. S jedne strane je bila Markovićeva ulica bivša i Petrova gora, s druge strane bilo je jedno selo, Negoslavci, znači jedno čisto srpsko selo odakle su nadirali i arkanovci i ostale parapostrojbe i JNA.“

Pitanje: Ukratko, kakva vam je bila situacija s naoružanjem?

Odgovor*: „*Situacija s naoružanjem nije bila nikakva. Ispočetka, tko je imao novaca, taj si je kupio, a zaduživali smo neke M48 koliko je moglo biti pa sam ja raspodijelio po čitavom gradu. Znači na sve crte pa koliko je tko dobio. Većinom smo mi to, ovaj, sebi se sami snalazili i oduzimali od četnika, zarobili ili smo eventualno izbacili ih iz stroja pa smo im uzeli. Tako da sam i sam došao do automata, imao sam pumpericu koju sam dobio od našeg jednog branitelja.“

Pitanje: Kako je izgledao prostor u kojem ste se odmarali?

Odgovor: „Prostor za odmor bio je u podrumima, pretežno ovaj, naše je područje poznato da smo imali puno tih kuća, starih švapskih, koji su imali dobre podrume. Ja sam bio u jednoj novogradnji, u podrumu koji je bio dosta dobar, znači relativno dug. Nije taj dio pao pa smo se znali povući. Znači to malo odmora što smo imali, evo tu smo malo. Kod nas na sajmištu bila je situacija specifična naspram ostalih dijelova grada. Donekle se negdje primirje i poštivalo, kod nas ne. Ako su JNA poštivali sat-dva vremena, domaći nisu. Tako da smo tu imali akcije non-stop. Moje: kad ste spavali? Pa u pet-šest dana, možda dva-tri sata, zavisi. Najslađe sam se naspavao na stepenicama, na stubištu.“

Pitanje: Kakva je bila situacija s prehranom?

Odgovor: „Kako smo se snalazili. Ispočetka je bilo organizirano, kraj osmog ili deveti početak, nešto je bilo, međutim, kasnije ništa. Sami smo se snalazili. Konzerve, po kućama što smo našli, i to je sve.“

Pitanje: Kakva vam je bila higijena?

Odgovor: „Higijena, nikakva. Niti smo imali vremena, niti smo razmišljali o higijeni. U ono vrijeme, mogu vam reći, za vrijeme čitavog rata, ja ne znam jesam li se jednom, u devetom mjesecu, prije nego što sam bio ranjen, okupao. Okupao sam se u svom dvorištu, jer gore mi

je i kuća bila di sam stanovao. Ostalo je plina u boci, našli smo vode na pumpi i malo smo se oprali. Pretežno smo samo presvlačili veš, di smo našli po kućama.“

Pitanje: S obzirom na sve te uvjete u kojima ste se nalazili, kakvo vam je bilo psihofizičko stanje?

Odgovor: „Psihičko je u par navrata bilo dosta loše, međutim uz podršku svojih suboraca sve se to prevlada. A fizičko, nadnaravno, ja to opisat' ne mogu. Umora nikakvog nije bilo. Možda nas je ta vjera spašavala i ta krunica oko vrata, samo Bog zna, ali umora nije bilo. Jednostavno nisi razmišljao o tome, niti se tko žalio da je umoran. Nitko ništa nije govorio, koliko se ja sjećam od svojih suboraca. Da, interesantno.“

Pitanje: Prošli put ste mi govorili kako ste imali krunicu i kako ste se molili. Kad bi ste razlučili jeste li se najčešće molili Bogu, Gospi, Isusu ili svetom Anti?

Odgovor: „Svima, tko god mi je pao na pamet u svojim trenutcima.“

Pitanje: Jeste li odlazili na zajedničke mise?

Odgovor: „Bilo je u početku nešto organizirano tu dole, tu su bili svećenici, tu je bila crkva, pa se donekle moglo otići.Mi gore ne. Iskreno ću reći, nije nam padalo ni na pamet. Tad mi je bila dovoljna krunica.“

DVANAESTI KAZIVAČ (branitelj)
PSEUDONIM: Luka
GODINA ROĐENJA: 1949.
DATUM PROVOĐENJA INTERVJUA: 4. kolovoza 2014. godine
DULJINA TRAJANJA INTERVJUA: 17 minuta
LOKACIJA PROVOĐENJA INTERVJUA: prostor udruge HVIDRA, Vukovar

Pitanje: Koju je važnost za vas osobno imala vjera u periodu opsade grada Vukovara 1991. godine?

***Odgovor*:** „Ja sam bio u gardi, kasnije i u aktivnoj brigadi. Jako velika iskustva, jako puno mi je vjera značila, ja sam jednostavno morao nedjeljom tu kad su držali misu u podrumu, svećenik je dolazio, sad di je policija. Tu je bio veliki podrum, tu je bilo oko tristo ljudi (mađarska škola). Tu je svećenik dolazio nedjeljom držati misu, više se nije moglo gore ići u crkvu. Puno je naroda bilo tu. Nije drž'o misu gore u crkvi, crkvi je bila pogođena. I onda je on dolazio nedjeljom držat' misu. Ja sam to znao, ja sam jednostavno tamo dolazio s položaja. Jednostavno, to ne možete opisati koji je to osjećaj kad ono drži misu, kad vjernici pjevaju za vrijeme mise. To je za mene stvarno ono bilo i značilo mi je jako puno. I cijeli rat kroz cijelo vrijeme ja sam imao veliku snagu vjere, i to me je držalo. Jednostavno se nisam bojao ničega. Onda sam si mislio: 'Što Bog da' i jako puno situacija je bilo da sam izbjegao ranjavanje. Bilo je, recimo, sjedimo tu nas pet-šest, pričamo, ja se jednostavno ustanem, k'o da mi je netko rek'o da stanem tu uza zid, padne granata, njih čet'ri-pet poranjava, a ja ni okrznut nisam bio. A da ne pričam o proboju, kad smo išli u proboj. Ja sam na kraju ostao sam, tako smo, bila je jedna naša grupa i oni su upali u zasjedu, ja i nas čet'ri-pet prijatelja smo ostali u nekoj vikendici u Marincima. Tu smo se mi, ono, malo odmorili, osušili, zapalili neku vatricu i onda smo dalje krenili. Ovi su već svi bili otišli, na kraju sam čuo da su oni svi upali u zasjedu. I onda sam ja ono, kad smo išli dalje nas četvorica, jedan kolega je isto tako već bio prolup'o, počeo halucinirati, više nije, valjda od iznemoglosti. Mi smo jednostavno išli, on je, što kaže, psihički smo padali. Ono što kaže iz *Biblije*, tri put sam padao psihički, a samo bio u sebi (govorio): 'Bože, vodi, Bože, vodi me!' Više nisam imao izlaza. Na kraju kad sam ostao sâm, rek'o sam: 'Bože, vodi me!' I ono kad sam, već mračak pada, sad ja ne znam di ću. Sam sâm na kraju ostao, oni su, ovaj, mi smo u neke kukuruze, netko je vikao iz zasjede: 'Digni ruke, predaj se!' Ja sam ono k'o da mi netko dao snagu, ma kakvi, prije toga sam ovako hodao (vuče se teško po prostoriji), dizao noge, ne možeš hodat'. Mi smo cijelu noć hodali u proboju, ujutro na isto mjesto gledamo – Bršadin silos. A cijelu noć smo hodali. To ne možete opisati.

Ja sam svu kožu zgulio sa nogu. Cijelu noć smo hodali kroz tu neku lovačku šumu. Kad nisam imao više snage, legao sam, pokraj mene je i kolona prošla i neki pas. Al' svejedno kažem da mi je dragi Bog pomogao. Ja kažem da sam valjda svu sreću od dragoga Boga imao kroz taj cijeli Domovinski rat. I na kraju kad više nisam imao snage, gledao sam i vidio neke kuće i pomislio vjerojatno su naše i ja krenem prema njima. Gledam ove što pucaju. Oni su pucali sa tenkova sa onim svjetlećim metcima. Meni kao da je Majka Božja pokazala taj put. Ja sam sad pratio taj trag gdje ti svjetleći metci odlaze jer oni vjerojatno pucaju po našim položajima. Tako da sam ja sam odredio sebi put prateći svjetleće metke i izašao u proboju da ni sam ne znam kako, kroz minska polja. Tako da sam nakon što sam se izgubio i odvojio od svih i uspio na kraju ipak izaći u proboju preko minskih polja. Ja sam bio vjernik i prije rata. Meni strašno puno znači vjera, jer koliko sam stabilan kroz tu vjeru. Mnogi su psihički pukli od tog svega. Išao sam poslije rata i na hodočašća sa svećenicima razgovarao i tako. Jednostavno i onda me vjera držala i sada. Na taj način nađem sebi neki ventil.“

PRILOG 3: Tekst koji je pročitan ispitanicima prije početka dubinskih intervjua

Moje ime je Ivana Bendra i zaposlena sam u Područnom centru instituta Ivo Pilar u Vukovar. U svom doktorskom radu bavim se istraživanjem važnosti i ulogom religioznosti za katoličko stanovništvo koje je boravilo u Vukovaru za vrijeme opsade grada 1991. godine i naknadno u nekom od srpskih koncentracijskih logora.

U istraživanju ću koristiti metodologiju pod nazivom Utemeljena teorija. To je istraživačka metoda koja je dizajnirana tako da na apstraktan način poveže podatke dobivene od više pojedinačnih intervjuiranih osoba iz kojih se potom razvija teorija o tome koju je važnost i ulogu imala religioznost za katoličko stanovništvo u Vukovaru 1991. godine, odnosno koju je važnost i ulogu imala religioznost među stanovništvom u kriznoj ratnoj situaciji, na primjeru Vukovara 1991. godine.

U rezultatima istraživanja nigdje se neće navoditi vaše ime niti će na bilo koji način iz podataka biti moguće otkriti vaš identitet. Razlog tomu je način obrade podataka koji omogućava da se dobiveni podatci kodiraju na način da ne mogu biti povezani s vama.

Isto tako ukoliko se za vrijeme našeg razgovora odlučite da ipak ne želite sudjelovati u istraživanju, možete to slobodno i učiniti, a eventualno prikupljeni podatci do toga trenutka bit će uništeni.

Ovaj intervju je zapravo razgovor koji omogućava, ukoliko ste voljni to učiniti, da podijelite vaše iskustvo sa mnom.

Imate li možda vi nekakvo pitanje za mene?

PRILOG 4: POPIS INICIJALNIH KODOVA

KOD 1: NOŠENJE KRUNICE U ZATOČENIŠTVU

KOD 2: ZATOČENOST U LOGORU

KOD 3: VJERA U BOGA

KOD 4: NADA U ŽIVOT

KOD 5: NADA U SLOBODU

KOD 6: GUBITAK OSOBNE SLOBODE

KOD 7: OSJEĆAJ BESPOMOĆNOSTI

KOD 8: OSJEĆAJ KONTROLE

KOD 9: „KRUNICA KAO DIO RATNE OPREME“ (in vivo)

KOD 10: „VJERA KAO SMISAO DOLASKA NA RATIŠE“ (in vivo)

KOD 11: „DUHOVNA SNAGA“ (in vivo)

KOD 12: „PRAVI GARDIST„ (in vivo)

KOD 13: „BOŽJA VOLJA“ (in vivo)

KOD 14: VJERA U ČUDO

KOD 15: „UBITI BOGA U NJIMA“ (in vivo)

KOD 16: „RAZGOVOR SA NEBOM“ (in vivo)

KOD 17: NOVI OBLIK POBOŽNOSTI-„NE DAM TI BOŽE, TO JE MOJE“ (in vivo)

KOD 18: MOLITVA ZA VRIJEME LOGORSKIH ZLOSTAVLJANJA

KOD 19: SAMOSTALNO OBLIKOVANE MOLITVE SV. ANTI LOGORAŠA

KOD 20: RUČNI RADOVI LOGORAŠA

KOD 21: SVEĆENICI U LOGORIMA

KOD 22: PRIBRANOST ZA VRIJEME BORAVKA U LOGORIMA

KOD 23: IZRUGIVANJE SA VJEROM

KOD 24: PRIVJESAK SV. ANTE

KOD 25: MOLITVE BOGU ZA SPAS

KOD 26: VJERA U BOGA JEDINA POMOĆ BRANITELJIMA

KOD 27: MOLITVA KRUNICE U SKLONIŠTIMA

KOD 28: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 29: SLUŠANJE PRIJENOSA MISNIH SLAVLJA PREKO RADIJA U PODRUMIMA

KOD 30: „BOG JE JEDINA SVJETLOST“ (in vivo)

KOD 31: KRUNICA OKO VRATA BRANITELJA

KOD 32: MOLITVA BOGU ZA SUPRUGA

KOD 33: MOLITVA BOGU ZA MIR

KOD 35: MOLITVA BOGU JER JE ON JEDINI RAZUMIJE

KOD 36: MOLITVA BOGU ZA ZAŠTITU OBITELJI

KOD 37: MOLITVA BOGU ZA SPAS OD ZLOSTAVLJANJA

KOD 38: MOLITVA BOGU:„MOLITVA MUČENIKA“ (in vivo) PJESMA LOGORAŠA

KOD 39: KRIŽ I KRUNICA KAO SIGURNOST

KOD 40: MOLITVA KRUNICE U PODRUMIMA

KOD 41: MOLITVA BOGU JER IM NIŠTA DRUGO NE PREOSTAJE (in vivo)

KOD 42: MOLITVA BOGU ZA SPAS OD SMRTI

KOD 43: VJERA U BOGA U TRENUTCIMA NAPUŠTENOSTI I BESPOMOĆNOSTI

KOD 44: SUDBINA U BOŽJIM RUKAMA

KOD 45: POVJERENJE U BOGA

KOD 46: SIGURNOST

KOD 47: POBJEDA PRAVDE

KOD 48: JAČANJE VJERE KROZ MOLITVE I MISE

KOD 49: STAVLJANJE SAKRALNIH PREDMETA NA SEBE

KOD 50: MOLITVA BOGU ZA ZAŠTITU

KOD 51: SAMOSTALNO OBLIKOVANA MOLITVA „NE DAJ NAS BOŽE“(in vivo)

KOD 52: „VJERA U BOŽJI PLAN“ (in vivo)

KOD 53: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ U IZBAVLJENJU IZ PAKLA ZLA I SAMOĆE

KOD 54: IZRAĐIVANJE KRUNICA

KOD 55: KRIŽNI PUT

KOD 56: MOLITVA ZBOG STRAHA

KOD 57: MOLITVA ZA SPAS OD ZLOSTAVLJANJA

KOD 58: SPAS BOGA OD SMRTI

KOD 59: ZAJEDNIČKA MOLITVA LOGORAŠA

KOD 60: MOLITVA LOGORAŠA SV. ANTI

KOD 61: „MOLITVA ZA POMOĆ U BOLI I KUŠNJI“ (in vivo)

KOD 62: IZRADA KRUNICA U LOGORIMA

KOD 63: USTRAJNOST U KUŠNJAMA I BOLOVIMA KROZ MOLITVU

KOD 64: „MOLITVA BOGU ZA VRIJEME BATINANJA“ (in vivo)

KOD 65: „VAPAJ BOGU ZA POMOĆ“ (in vivo)

KOD 66: MOLITVA BOGU ZA SPAS ŽIVOTA

KOD 67: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 68: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 69: MOLITVA DRUGIH ZA BRANITELJE

KOD 70: „OBRANA DOMOVINE KAO NAJSVETIJI ČIN“ (in vivo)

KOD 71: CRPLJENJE SNAGE KROZ MOLITVU BOGU

KOD 72: MOLITVA BOGU U NAJTEŽIM TRENUTCIMA

KOD 73: USPOREĐIVANJE S KRISTOM

KOD 74: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ

KOD 75: VJERA U BOGA

KOD 76: MOLITVA OČE NAŠ

KOD 77: „BOG JE UZ NAS“ (in vivo)

KOD 78: „SAMO NAM JE VJERA UMANJIVALA STRAH“ (in vivo)

KOD 79: VJERA U BOGA UMANJUJE STRAH

KOD 80: STRAH ZA VLASTITI ŽIVOT

KOD 81: MOLITVA ZDRAVO MARIJO U TRENUTCIMA ZAROBLJAVANJA

KOD 82: VJERA U BOGA SPASILA GA OD SIGURNE SMRTI

KOD 83: VJERA U ČUDO

KOD 84: „ZAZIVANJE MILOSTI MAJKE BOŽJE PRIJE STRIJELJANJA“ (in vivo)

KOD 85: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ PRUŽALA JE OSLOBOĐENJE OD BRIGA I STRAHOVA

KOD 86: VJERA U BOGA OMOGUĆILA MU SPAS OD SMRTI

KOD 87: MOLITVA OČE NAŠ

KOD 88: ZAJEDNIČKE MOLITVE U SKLONIŠTIMA

KOD 89: MOLITVA ZA NAJMILIJE NA RATIŠTIMA

KOD 90: MOLITVA ZA DRUGE

KOD 91: POTICANJE DRUGIH NA MOLITVU BOGU

KOD 92: MOLITVENIK NOVOG ZAVJETA

KOD 93: MOLITVA POMOĆ OD BOGA

KOD 94: ZAHVALNOST BOGU NA POMOĆI U OSLOBOĐENJU

KOD 95: „PONOVNI ŽIVOT“ (in vivo)

KOD 96: MOLITVA ISUSU ZA ZACIJELJIVANJE RANA NA DUŠI I TIJELU

KOD 97: MOLITVA BOGU ZA OPROST NEPRIJATELJIMA

KOD 98: MOLITVE IH SPASILE OD ZEMALJSKOG

KOD 99: „TJERANJE NA POSMRTNE POSMTRNE MOLITVE“ (in vivo)

KOD 100: ZLOSTAVLJANJE ČITANJEM BIBLIJE

KOD 101: SPAS BOGA OD SMRTI

KOD 102: ZAVJET SV. ANTI

KOD 103: MOLITVA KRUNICE PRED ZAROBLJAVANJE

KOD 104: TJERANJE NA MOLITVU PRED SMRT

KOD 105: ZAZIV SPASENJA KROZ MOLITVU

KOD 106: IZRUGIVANJE SA VJEROM

KOD 107: NOŠENJE SLIKE SVETCA LEOPOLDA MANDIĆA

KOD 108: VJERA U BOGA

KOD 109: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ U IZLASKU IZ GRADA

KOD 110: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ DA GA NJEGOVA OBITELJ NE VIDI U TAKOVOM STANJU

KOD 111: MOLITVA NAD POGINULIMA

KOD 112: MOLITVA BOGU U IZLASKU IZ BOLNICE

KOD 113: „PAKAO VUKOVARSKE BOLNICE“ (in vivo)

KOD 114: „BOG JE HTIO DA SVJEDOČE O TRAGEDIJI HRVATA“ (in vivo)

KOD 115: MOLITVA ZA MRTVE/POGINULE

KOD 116: MOLITVE NAD GROBOM POGINULIH

KOD 117: „BOŽJA PROVIDNOST ŠTITI PRAVEDNIKE“ (in vivo)

KOD 118: MISA NA BADNJU NOĆ U LOGORU

KOD 119: BOŽIĆNA PJESMA RADUJTE SE NARODI NA BADNJAK U LOGORU

KOD 120: „RAZGOVOR S BOGOM ZA SPAS“ (in vivo)

KOD 121: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 122: MOLITVA NAD POGINULIMA BRANITELJIMA

KOD 123: ODAVANJE POČASTI NAD POGINULIMA KROZ MOLITVU

KOD 124: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 125: MOLITVA PRED SMRT

KOD 126: MOLITVA BRANITELJA BOGU U SLOBODNIM TRENUTCIMA

KOD 127: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 128: MOLITVA ZA SAN

KOD 129: MOLITVA BOGU DA ODE SA OVOGA SVIJETA KAKO TREBA

KOD 130: „MOLITVA BOGU KAKO JE ZNAO I UMIO“ (in vivo)

KOD 131: MOLITVA BOGU ZA OBITELJ

KOD 132: MOLITVA BOGU ZA PRIJATELJE

KOD 133: „MOLITVA ZA MOJU HRVATSKU“(in vivo)

KOD 134: „MOLITVA BOGU ZA SLOBODU CIJELOGA SVIJETA“ (in vivo)

KOD 135: SAMOSTALNO OSMIŠLJENA MOLITVA BOGU

KOD 136: „SAMO BOG NAS JE ČUVAO“ (in vivo)

KOD 137: „ HVALA TI BOŽE NA TIM MINIMALNIM GUBITCIMA“ (in vivo)

KOD 138: MOLITVA BOGU ZA DRUGE

KOD 139: „ BOG JE USLIŠAO MOJE MOLITVE“ (in vivo)

KOD 140: MOLITVA SVAKI DAN ZA DRUGOG

KOD 142: MOLITVA BOGU DA JOJ ČUVA SUPRUGA

KOD 143: MOLITVA BOGU DA JOJ SE SUPRUG VRATI KUĆI SA RATIŠTA

KOD 144: „ HVALA TI BOŽE ŠTO SI NAS SPASIO“ (in vivo)

KOD 145: ZAHVALA GOSPI NA SPASU

KOD 146: ZAHVALA SVIM SVETCIMA NA SPASU

KOD 147: PRAVLJENJE NA SEBI ZNAKA KRIŽA U TRENUTCIMA IZLASKA IZ GRADA

KOD 148: SPASENJE OD PRELASKA PREKO MINSKOG POLJA

KOD 149: MOLITVA „POŠTEDITE ME OD OVOGA ZLA“ (in vivo)

KOD 150: MOLITVA BOGU DA GA POŠTEDI ZLA

KOD 151: MOLITVA MARIJI U TRENUTCIMA OPKOLJAVANJA

KOD 152: MISA U PODRUMU

KOD 153: MOLITVA ZA NAJMILIJE NA RATIŠTU

KOD 154: MOLITVA ZA ŽIVOT ONIH NA RATIŠTU

KOD 155: ZAHVALNOST BOGU NA PREŽIVLJAVANJU

KOD 156: BOŽJA ZAŠTITA OD SMRTI

KOD 157: PREŽIVJETI ZAHVALJUĆI BOGU

KOD 158: MOLITVA ZA DRUGE SUBORCE

KOD 159: MOLITVA BOGORODICI TIJEKOM ZLOSTAVLJANJA

KOD 160: „MOLITVA BOGORODICI ZA POMOĆ I UTJEHU“ (in vivo)

KOD 161: „MOLITVA BOGORODICI ZA POTREBNU SNAGU PRIJE SMRTI“ (in vivo)

KOD 162: MOLITVA KRUNICE ZA POMOĆ I UTJEHU

KOD 163: MOLITVA UZ OPREZ DA JE NITKO NE PRIMIJETI

KOD 164: MOLITVA BOGORODICI PRIJE SMRTI (in vivo)

KOD 165: NOŠENJE KRUNICE ZA SNAGU

KOD 166: ZASTRAŠIVANJE ZBOG KRUNICE

KOD 167: MOLITVA BOGU TIJEKOM ZATOČENIŠTVA

KOD 168: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 169: MOLITVA ZA SEBE

KOD 170: „MOLITVA DA MI BOG PODARI ZADDNJU MILOST“ (in vivo)

KOD 171: MOLITVA BOGU ZA NEPRIJATELJE

KOD 172: MOLITVA BOGU ZA NEPRIJETELJEVSKE MAJKE

KOD 173: MOLITVA BOGU ZA SPAS NEPRIJATELJEVSKE DUŠE

KOD 174: IZRUGIVANJE SA SVETIM PREDMETIMA

KOD 175: „BIJELI I ČISTI RATNICI“ (in vivo)

KOD 176: „PREDAVANJE SVEMOGUĆEM U RUKE“(in vivo)

KOD 178: „TRPINJSKA CESTA KAO ŽRTVENI OLTAR“ (in vivo)

KOD 179: „VUKOVAR KAO HRVATSKI ŽRTVENIK“ (in vivo)

KOD 180: „ RATNA MUDROST IZ RUKU NADNARAVNOGA“ (in vivo)

KOD 181: UTJEHA U ZVUKU CRKVENIH ZVONA

KOD 182: „BOG JE S NAMA“ (in vivo)

KOD 183: IZGUBLJENOST U LOGORU

KOD 184: MOLITVA BOGU DA NE DOZVOLI DA PADNE PRED NEPRIJATELJIMA

KOD 185: SNAGA OD BOGA

KOD 186: ZAJEDNIČKE MOLITVE U PODRUMIMA

KOD 187: „PORAZGOVARATI SA SVOJIM MOJIM BOGOM“ (in vivo)

KOD 188: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ DA SRETNO STIGNE DJECI

KOD 189: „ON ĆE ME VODITI SVOJIM PUTEM“ (in vivo)

KOD 190: „ISČEKIVANJE BOŽJEG GLASA“ (in vivo)

KOD 191: BOŽJA POMOĆ U IZLASKU IZ LOGORA

KOD 192: IZLAZAK IZ LOGORA NA DAN UOČI VELIKE GOSPE

KOD 193: NAPUŠTENOST I SAMOĆA

KOD 194: MOLITVA BOGU IH JE JEDINA TJEŠILA U LOGORU

KOD 195: VJERA U BOGA

KOD 196: „STVARNA JE SAMO VJERA“ (in vivo)

KOD 197: PREPUŠTENOST BOGU

KOD 198: OKRENUTOST BOGU U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 199: OKRENUTOST MOLITVI U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 200: DUHOVNO SAZRIJEVANJE KROZ MOLITVU BOGU

KOD 201: ZAHVALNOST BOGU JER JE IZAŠAO ŽIV IZ GRADA

KOD 202: MOLITVA ISUSU DA OČVRSNE U VJERI

KOD 203: BRANITELJ KAO PRAVI VJERNIK, KRŠĆANIN

KOD 204: SPREMNOST ZA SUSRET S BOGOM

KOD 205: „SAM BOG NAS JE ČUVAO“ (in vivo)

KOD 206: MOLITVA BOGU U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 207: BEZVRIJEDNOST LJUDSKOG ŽIVOTA

KOD 208: KRUNICA OKO VRATA

KOD 209: „ BITI DOBAR S BOGOM“ (in vivo)

KOD 210: TRAŽENJE DODATNE SNAGE KROZ VJERU

KOD 211: RAZMIŠLJANJE O BOGU DAJE SNAGU

KOD 212: MOLITVA BOGU ZA SNAGU

KOD 213: KRUNICA OKO VRATA BRANITELJA

KOD 214: IZGRUGIVANJE S MOLITVAMA Hvala Bože, oče i majko

KOD 215: KRUNICA KOD LOGORAŠA

KOD 216: VJERA MU PRUŽA NADU

KOD 217: MOLITVA ZA DRUGOG DA PREŽIVI

KOD 218: POMOĆ BOGA DRUGOME

KOD 219: SVEĆENICI UBLAŽAVAJU PATNJE

KOD 220: SVEĆENICI PRUŽAJU DUHOVNO SMIRENJE

KOD 221: MISA U SKLONIŠTU

KOD 222: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ ZA POMOĆ

KOD 223: VJERA U BOŽJU LJUBAV I MILOSRĐE

KOD 224: ZAZIVANJE BOŽJE POMOĆI U OSVJETLJAVANJU VUKOVARSKE TRAGEDIJE

KOD 225: SLJUBLJIVANJE VUKOVARSKE PATNJE I ŽRTVE SA ISUSOM KRISTOM (in vivo)

KOD 226: ČITANJE BIBLIJE U SKLONIŠTU

KOD 227: POMOĆ BOGA U IZLASKU IZ GRADA

KOD 228: MOLTVA BOGU ZA POMOĆ

KOD 229: PLAČ NEBA NA DAN PADA VUKOVARA (in vivo)

KOD 230: MOLITVA BOGU DA SRETNO PROĐU MINSKA POLJA

KOD 231: ZAHVALNOST BOGU NA SNAZI

KOD 232: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ U IZLASKU IZ GRADA

KOD 233: MOLITVA BOGUZA SNAGU

KOD 234: MOLITVA BOGU ZA IZDRŽLJIVOST

KOD 235: MOLITVA NAJUZVIŠENIJEM BIĆU DA PRITEKNE U POMOĆ (in vivo)

KOD 236: MOLITVA KRUNICE U SKLONIŠTU

KOD 237: MOLITVA SPASITELJU U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 238: OKRETANJE SVOJOJ UNUTRAŠNJOSTI U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 239: SVETA MISA U SKLONIŠTU

KOD 240: RADOST I SREĆA ZBOG IŠČEKIVANJA SVETE MISE

KOD 241: DOLAZI NAM SVEĆENIK, ONAJ KOJI NAM MOŽE OJAČATI NAŠ DUH I VJERU (in vivo)

KOD 242: „JEDNA DUŠA SJEDINJENA U MOLITVI PJESME“ (in vivo)

KOD 243: RAZGOVOR S BOGOM KROZ MOLITVU

KOD 244: „RAZGOVOR S BOGOM JE PLEMENIT I SRDAČAN RAZGOVOR“ (in vivo)

KOD 245: MOLITVA ŽIVIH LJUDI UKOPANIH U ZEMLJU

KOD 246: SJEDINJENJE I DODIR S BOŽANSKIM BIĆEM

KOD 247: MOLITVA BOGU I MAJCI ZA POMOĆ NAPAĆENIM DUŠAMA I TIJELIMA

KOD 248: MOLITVA BOGU I MAJCI ZA SVLADAVANJE POTEŠKOĆA

KOD 249: MOLITVA BOGU I MAJCI ZA POMOĆ U SVLADAVANJU NEPRIJATELJA

KOD 250: SJEDINJENJE S BOŽANSKIM BIĆEM KROZ MISNO SLAVLJE

KOD 251: PJESMA ZA VRIJEME MISE U SKLONIŠTIMA

KOD 252: SVEĆENICI SU IM PRUŽALI UTJEHU I OHRABRENJE

KOD 253: MISA U SKLONIŠTU

KOD 254: SPAS ŽIVOTA SAMO BOŽJOM VOLJOM

KOD 255: MOLITVA BOGU ZA HRANU

KOD 256: BOG IM JE DAVAO SNAGU

KOD 257: MOLITVA BOGU DA SASLUŠANJE PROĐE ŠTO PRIJE

KOD 258: SPAS KROZ KUKURUZNI PUT SAMO OD DRAGOGA BOGA

KOD 259: „SAČUVAO IH JE SAMO BOG“ (in vivo)

KOD 260: MOLITVA BOGU ZA SINOVE

KOD 261: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 262: TRAŽENJE ODGOVORA OD BOGA

KOD 263: ŽALOST ZA POGINULIMA/MOLITVA BOGU NEUSLIŠANA

KOD 264: POMOĆ GOSPE SOTINSKE I SV. ANTE

KOD 265: ZAVJET SV. ANTI

KOD 266: SPAS KROZ MOLITVU

KOD 267: SPAS BOGA OD SMRTI

KOD 268: ZAHVALNOST DRAGOM BOGU NA PREŽIVLJAVANJU

KOD 269: MOLJENJE KRUNICA

KOD 270: VJERA I OPRAŠTANJE

KOD 271: KRIŽNI PUT

KOD 272: SPAS ŽIVOTA OD BOGA

KOD 273: „KRŽNI PUT-KUKURUZNI PUT“ (in vivo)

KOD 274: „BOG JE BIO S NAMA“ (in vivo)

KOD 275: ZAHVLANOST BOGU NA SPASU

KOD 276: PRIZIVANJE BOGA DA MU ŠTO PRIJE OKONČA ŽIVOT

KOD 277: ZAHVALNOST BOGU NA HRANI

KOD 278: ZAZIVANJE BOGA, TRAŽENJE ODGOVORA OD NJEGA

KOD 279: „ŽIVJETI U DRUGOM ŽIVOTU“ (in vivo)

KOD 280: ŽIVOT/SUDBINA U BOŽJIM RUKAMA

KOD 281: ZAHVALNOST BOGU NA PONOVNO PODARENOM ŽIVOTU

KOD 282: TRAŽENJE ODGOVORA OD BOGA

KOD 283: OSTANAK UZ BOŽJU POMOĆ

KOD 284: PONOVNO PODAREN ŽIVOT OD BOGA

KOD 285: BOŽJA POMOĆ U SPASU OD SMRTI

KOD 286: GUBLJENJE VJERE U BOGA

KOD 287: „MOLITVA BOGU ZA DUŠE ONOH KOJI SU POGINULI“ (in vivo)

KOD 288: MOLITVA BOGU ZA POGINULE

KOD 289: TRAŽENJE OPROSTA OD BOGA JER JE UBIO

KOD 290: BOŽJA ZAŠTITA VUKOVARSKE BOLNICE

KOD 291: MOLITVA BOGU PRED PREDAJU

KOD 292: SUDBINA U BOŽJIM RUKAMA

KOD 293: VJERA JEDINO U BOGA

KOD 294: HRVATSKI VOJNIK

KOD 295: KRUNICA OKO VRATA BRANITELJA

KOD 296: KRUNICA OKO VRATA BRANITELJA KAO ZNAK VJERE I PRIPADNOSTI BOGU

KOD 297: KRUNICA OKO VRATA KAO ZNAK TJERANJA U NEPRAVEDAN RAT

KOD 298: „NAORUŽANI KRUNICOM“ (in vivo)

KOD 299: ZAZIVANJE BOGA ZBOG ZAŠTITE

KOD 300: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ

KOD 301: KRUNICA OKO VRATA

KOD 302: KRUNICA JE PREDSTAVLJALA BOŽJU BLIZINU

KOD 303: VJERA U BOGA U RATU

KOD 304: UMIJEŠANOST BOGA U RAT

KOD 305: OBRAĆANJE BOGU DA GA ČUVA

KOD 306: „PRAVEDAN RAT“ (in vivo)

KOD 307: „GOSPE MOJA SPASI ME“ (in vivo)

KOD 308: VRAĆANJE IZGUBLJENOG DUŠEVNOG MIRA KROZ VJERU I DUHOVNOST

KOD 309: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ ZA POMOĆ

KOD 310: DRŽANJE KRUNICE I KRIŽIĆA U RUCI U TRENUTCIMA NEMIRA

KOD 311: MOLITVA PRED PREDAJU

KOD 312: PRIZIVANJE BOGA U POMOĆ

KOD 313: TRAŽENJE ZAŠTITE I SIGURNOSTI OD DRUGOG, SVETOG SVIJETA

KOD 314: OSJEĆAJ ODLASKA SA OVOZEMALJSKOG SVIJETA/OSJEĆAJ BLISKOSTI SA SMRĆU

KOD 315: „PREPUŠTAM SE BOGU U RUKE“ (in vivo)

KOD 316: „DOZIVANJE DRAGOG BOGA U POMOĆ“ (in vivo)

KOD 317: MOLITVA U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 318: MOLITVA GOSPI ZA SPAS

KOD 319: MOLITVA GOSPI ZA POMOĆ

KOD 320: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ ZA ZAŠTITU

KOD 321: EMOTIVNA DUBINA PREMA BOŽANSKOM

KOD 322: NEPRESTANE MOLITVE PRED PREDAJU

KOD 323: VJERNIK U RATU

KOD 324: MOLITVA KRUNICE SV. ANTI U TEŠKIM TRENUTCIMA

KOD 325: MOLITVA SVETOM ANTI ZA POMOĆ

KOD 326: UBIJANJE I VJERA

KOD 327: MOLITVA ZA NEPRIJATELJEVSKE DUŠE

KOD 328: „PREDAVANJE ŽIVOTA U BOŽJE RUKE“ (in vivo)

KOD 329: MOLITVA GOSPI ZA POMOĆ I SPAS U TRENUTCIMA NEIZVJESNOSTI

KOD 330: BACANJE KRUNICE U SMEĆE

KOD 331: KRUNICA IZVOR SNAGE I UTJEHE

KOD 332: „ BOŽE, SVOJ ŽIVOT PREDAJEM U TVOJE RUKE“ (in vivo)

KOD 333: „ BOŽE NEKA BUDEM TVOJ“ (in vivo)

KOD 334: „BACIO SAM SVOGA BOGA U SMEĆE“ (in vivo)

KOD 335: BACANJE KRUNICE ZBOG STRAHA ZA VLASTITI ŽIVOT

KOD 336: STRAH I NESIGURNOST BEZ KRUNICE

KOD 337: ZAHVALNOST BOGU NA POMOĆI

KOD 338: OLAKŠANJE ZBOG POVRATKA KRUNICE

KOD 339: SKRIVANJE KRUNICE

KOD 340: PONOS ZBOG NOŠENJA KRUNICE

KOD 341: KIDANJE/ODUZIMANJE KRUNICE

KOD 342: DOZIVANJE MAJKE BOŽJE DA GA NE NAPUŠTA

KOD 343: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ U ZATOČENIŠTVU

KOD 344: ZAZIVANJE BOŽJEG IMENA TIJEKOM ZLOSTAVLJANJA

KOD 345: MOLITVA GOSPI ZA POMOĆ

KOD 346: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 347: „DOZIVANJE BOGA U POMOĆ“ (in vivo)

KOD 348: „POTPUNO SE PREDAJEM U BOŽJE RUKE“ (in vivo)

KOD 349: MOLITVA GOSPI DA BUDE UZ NJEGA

KOD 350: DRŽANJE ZA KRUNICU U TRENUTCIMA ZAROBLJAVANJA

KOD 351: „OPROSTI MI ŠTO SE LJUTIM NA TEBE“ (in vivo)

KOD 352: LJUTNJA NA BOGA

KOD 353: NAJDUBLJA SPONA S GOSPODOM

KOD 354: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ/MOLIM TE, MAJKO BOŽJA, POMOZI MI

KOD 355: MOLITVA GOSPI ZA POMOĆ

KOD 356: KRIŽIĆ U RUCI NA OVČARI

KOD 357: ZAZIVANJE MAJKE BOŽJE

KOD 358: „OPROSTI MI BOŽE, NE VJERUJEM VIŠE U SPAS“ (in vivo)

KOD 359: MOLITVA GOSPI DA IZDRŽI DOSTOJANSTVENO MUKE

KOD 360: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 361: VAŽNOST BOGA

KOD 362: MOLITVA BOGU ZA SNAGU

KOD 363: RAZGOVOR S BOGOM/PITANJA UPUĆENA BOGU

KOD 364: MOLITVA BOGU ZA UMANJIVANJE STRAHA NA OVČARI

KOD 365: MOLITVA BOGU PRUŽA MU NADU U PREŽIVLJAVANJE

KOD 366: MOLITVA ISUSU, BOGU I MAJCI BOŽJOJ U TRENUTCIMA GUBLJENJA NADE U PREŽIVLJAVANJE NA OVČARI

KOD 367: ŽIVOT U BOŽJIM RUKAMA

KOD 368: MOLITVA: GOSPE SPASI ME!

KOD 369: „POGLED U NEBO“ (in vivo)

KOD 370: „BOŽE, BUDI UZ MENE“ (in vivo)

KOD 371:DOZIVANJE BOGA NA OVČARI

KOD 372: ZAHVALNOST BOGU NA SPASU

KOD 373: MOLITVA GOSPI NA OVČARI

KOD 374: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 375: „OPROSTI MI BOŽE“ (in vivo)

KOD 376: BIJEG KROZ MOLITVU

KOD 377: MOLITVA GOSPI DA BUDE UZ NJEGA

KOD 378: MOLITVA SV. ANTI DA BUDE UZ NJEGA

KOD 379: „OPROSTI MI BOŽE“ (in vivo)

KOD 380: MOLITVA BOGU ZA SNAGU

KOD 381: PITANJA BOGU ZAŠTO MU PRODUŽAVA AGONIJU, ZAŠTO GA NIJE OSTAVIO DA UMRE

KOD 382: ZAHVALNOST BOGU

KOD 383: MOLITVA BOGU ZA MILOST I SPAS

KOD 384: „OBRAĆANJE SVEVIŠNJEM KROZ MOLITVU“ (in vivo)

KOD 385: TRAŽENJE OPROSTA OD BOGA

KOD 386: GUBLJENJE VJERE U ČUDA

KOD 387: BORBA SUMNJE I VJERE

KOD 388: DOZIVANJE BOGA DA GA PRIMI U NJEGOVO KRALJEVSTVO

KOD 389: PRIPREMANJE ZA SMRT

KOD 390: MAJKA BOŽJA U MISLIMA U TRENUTCIMA NEMOĆI

KOD 391: MOLITVA MAJCI BOŽJOJ

KOD 392: MOLITVA ZA DUŠEVNI MIR

KOD 393: MOLITVA ZA SPAS OD NEIZVJESNOSTI

KOD 394: MOLITVA ZA SKRAĆIVANJE MUKA I PATNJE

KOD 395: TRAŽENJE OPROSTA OD BOGA

KOD 396: PREDAVANJE ŽIVOTA U RUKE BOŽJE

KOD 397: MOLITVA BOGU DA BUDE UZ NJEGA

KOD 398: ŽIVOT U BOŽJIM RUKAMA

KOD 399: ZAZIVANJE BOGA PRED BATINANJE

KOD 400: POMIRENJE SA SUDBINOM

KOD 401: MOLITVA ZBOG STRAHA OD NEIZVJESNOSTI

KOD 402: MOLITVA BOGU ZA POMOĆ

KOD 403: NEDOSTAJE MU KRUNICA

KOD 404: „MOLITVA MI JEDINO PREOSTAJE KAD NI NA ŠTA DRUGO NE MOGU UTJECATI (in vivo)

KOD 405: DOZIVANJE BOGA U POMOĆ

KOD 406: ZAHVALNOST BOGU NA KRAJU MUKAMA

KOD 407: MOLITVA BOGU PRED MUČENJE

KOD 408: MOLITVA OPROSTI BOŽE

KOD 409: MOLITVA PRED SMRT

KOD 410: DOZIVANJE BOGA PRED SMRT

KOD 411: VJERA U BOŽJI SPAS

KOD 412: „KRAJ MUČENIČKOG PUTA“ (in vivo)

KOD 413. „MOLITVA BOŽE PRIMI GA K SEBI“(in vivo)

KOD 414: MOLITVA BOŽE, ZAŠTO? (in vivo)

KOD 415: NEMAM VIŠE SNAGU ZA MOLITVU (in vivo)

KOD 416: BOG JE OD NAS DIGAO RUKE (in vivo)

KOD 417: BITKA SA SVEVIŠNJIM (in vivo)

KOD 418: ZAŠTO BOŽE/NISAM DOVOLJNO MUDAR DA RAZUMIJEM/NE RAZUMIJEM BOŽE

KOD 419: GUBLJENJE NADE U SPAS/BOGA

KOD 420: OPROSTI MI BOŽE ALI NEMAM VIŠE SNAGE

KOD 421:“KAKO BOŽE DA TI SE SADA MOLIM?“ (in vivo)

KOD 422: VJERA U BOŽJU SVEMOĆ

KOD 423: MOLITVA BOGU ZA SPAS

KOD 424: MOLITVA PRED MUČENJE „BOŽE POMOZI“ (in vivo)

KOD 425: „MOLITVA PRED MUČENJE MAJKO BOŽJA POMOZI“ in vivo

KOD 426: „BOŽE MOJ BUDI UZ MENE“ (in vivo)

KOD 427: POMOZI MI BOŽE

KOD 428: „OSTAJE MI SAMO BOG“ (in vivo)

KOD 429: PRIZIVANJE ISUSA KRISTA

KOD 430: SPREMNOST NA SUSRET S BOGOM

KOD 431: NEIZVJESNOST

KOD 432: „NE RAZUMIJEM BOŽE“ (in vivo)

KOD 433: NE SUMNJAM U TEBE, ALI NE RAZUMIJEM

KOD 434: „DOSTOJANSTVO U MUKAMA (POPUT ISUSA)“ (in vivo)

KOD 435: „ISUS JEDINO NADAHNUĆE/ISUS KAO NADAHNUĆE“ (in vivo)

KOD 436: „OTIĆI SA OVOGA SVIJETA PO PRIMJERU ISUSA KRISTA“ (in vivo)

KOD 437: „POSLJEDNJI TRENUTCI NA OVOM SVIJETU“ (in vivo)

KOD 438: „ISUS UZ NJEGA U POSLJEDNJIM TRENUTCIMA ŽIVOTA“ (in vivo)

KOD 439: „STANJE TRANSA I POLUSVIJESTI“ (in vivo)

KOD 440: „MISTIČAN DODIR S ISUSOM“ (in vivo)

KOD 441: „CRPLJENJE SNAGE IZ VJERE“ (in vivo)

KOD 442: MOLITVA BOGU DA MU OPROSTI GRIJEHE

KOD 443: „PREDAJEM SE SAV ISUSU, SAV SAM NJEGOV“ (in vivo)

KOD 444: „ZAVIDNOST DRUGIMA NA SMRTI“ (in vivo)

KOD 445: ZBUNJENOST

KOD 446: „BOŽE SPASI ME“ (in vivo)

KOD 447: „POMOZI MI BOŽE“ (in vivo)

KOD 448: MOLITVA BOGU ZA SPAS OD MUČENJA

KOD 449: „BUDI UZ MENE, GOSPODE!“ (in vivo)

KOD 450: MOLITVA BOGU DA BUDE UZ NJEGA

KOD 451: „BOŽE, POTPUNO SAM SPREMAN NA SMRT“ (in vivo)

KOD 452: NE PRIHVAĆANJE SUDBINE (BOŽJE)

KOD 453: „BOŽE NEKA BUDE VOLJA TVOJA“ (in vivo)

KOD 454: RASTRGANOST IZMEĐU NEPRIHVAĆANJA BOŽJE SUDBINE I SPREMNOSTI NA SMRT

KOD 455: MOLITVA BOGU ZA OBITELJ

KOD 456: BOG JE UZ MENE

KOD 457: MOLITVA BOGU ZA SNAGU

KOD 458: MOLITVA BOGU PRED SMRT

KOD 459: „SVA SVOJA VJERA U JEDNOJ KRATKOJ MOLITVI“ (in vivo)

KOD 460: SPREMNOST NA KRAJ

KOD 461: „NEOPISIV OSJEĆAJ BOŽJEG DODIRA I SUGURNOSTI“ (in vivo)

KOD 462: SPAS OD BOGA

KOD 463: PONIŽEN KAO LJUDSKO BIĆE

KOD 464: „MOLITVA ME JEDINO USPJELA SPASITI“ (in vivo)

KOD 465: TRENUTCI MIRA I SPOKOJA

KOD 466: ZAHVALNOST BOGU

KOD 467: MOLITVA BOGU ZA ZAHVALNOST

KOD 468: OSJEĆAJ MIRA NAKON MOLITVE

KOD 469: MOLITVA OČE NAŠA I ZDRAVO MARIJE

KOD 470: MOLITVA ME SMIRUJE I ČINI SIGURNIM

KOD 471: MOLITVA ME SMIRUJE I ČINI SIGURNIM

KOD 472: SNAGA I POSEBNA MOĆ ZBOG VJERE U BOGA

KOD 473: „VJERA ME ŠTITI DA NE POLUDIM“ (in vivo)

KOD 474: VJERA DA GA BOG ČUVA

KOD 475: VJERA U BOGA MU PRUŽA NADU U SPAS

KOD 476: TRAŽENJE ODGOVORA OD BOGA

KOD 477: MOLITVA OSLONAC I NADA

KOD 478: POUZDANJE U BOGA PRED STRIJELJANJE

KOD 479: MOLITVA BOGU ZA SNAGU

KOD 480: ZAZIVANJE BOGA U NEVOLJI

KOD 481: „NE MOGU MOLITI VIŠE“ (in vivo)

KOD 482: RAZGOVOR S BOGOM

KOD 483: „OPROSTI MI BOŽE, NE MOGU VIŠE“ (in vivo)

KOD 484: MOLITVA OČE NAŠA TIJEKOM ZLOSTAVLJANJA

KOD 485: MOLITVA BOGU ZA SUBORCE

KOD 486: „MOLITVA „BOŽE PRIMI ME K SEBI“ (in vivo)

KOD 487: GUBLJENJE NADE

KOD 488: POTPUNO PREDANJE U BOŽJE RUKE KROZ MOLITVU

KOD 489: POTPUNO ĆU SE PREDATI U BOŽJE RUKE (in vivo)

KOD 490: OBRAĆANJE BOGU KROZ MOLITVU

KOD 491: SAMOSTALNO OSMIŠLJENA MOLITVA BOGU

KOD 492: POIMANJE VJERE U BOGA

KOD 493: UTJEHA VJERA U ONOZEMALJSKI ŽIVOT

KOD 494: NAJVEĆI IZVOR UTJEHE BOG

PRILOG 5: **POPIS DNEVNIKA, MEMOARA, BIOGRAFIJA I AUTOBIOGRAFIJA (IZDANIH OD 1992. DO 2010.)**

Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Vukovaru; Memoari (osobna ratna iskustva).

1. Almaš, Marijan (1993). *Drugi put Vukovar*. Vukovar: Ogranak MH Vukovar.
2. Borković, Branko (1995). *Rušitelj ustavnog poretka*. Zagreb: Meditor.
3. Božićević, Mate (1997). *Hranite ili ubijte: 45 dana u srpskom logoru u Borovo Selu: 2. srpnja-15. kolovoza 1991*. Zagreb: Rama Penava.
4. Crlenjak, Branko Ed. (1995). *Dimenzije zločina počinjenih u Vukovaru 1991. godine*. Zagreb: Poglavarstvo Grada Vukovara, Nakladni zavod Globus.
5. Crnjac, Slavica (1994). *Vukovar i poslije njega*. Zagreb: Vlastita naklada.
6. Fedorovsky, Saša. Željko Kliment (1992). *Vukovarski dobrovoljac*. Zagreb: Popreklam.
7. Glavašević, Siniša (1992). *Priče iz Vukovara*. Zagreb: Matica hrvatska.
8. Gurguri, Hamit (2009). *Vapaj oko Vukovara*. Gislaved: Izdavač „Shota“.
9. Katanić, Jadranka (1994). *Glas iz Vukovara*. Varaždinske toplice: Golden Time.
10. Lang, Slobodan. Vesna Ivanković (2005). *Pružena ruka. Hrvatski „Pravednici“. Djela dobra u ratu*. Zagreb: Amatio.
11. Miljković, Miljenko (2000). *Vukovarski deveti krug*. Zaprešić: Vlastito izdanje.
12. Nekić, Nevenka (1999). *Vukovarske elegije*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima.
13. Plavšić, Damir (1994). *Zapisi iz srpskih logora*. Zagreb: ZKSV.
14. Prkačin, Nada (1993). *Tamo gdje nema rata*. Vinkovci: Slavonska naklada „Privlačica“ Vinkovci.
15. Raić, Anđa. Ivica Vučak Ed. (1992). *Medicinska svjedočenja o vukovarskoj tragediji*. Zagreb: Medicinska naklada.
16. Rogić Nehajev, Ivan (1998). *Smaragdni brid. Vukovar '91. i hrvatski identitet*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
17. Runtić, Davor (1999). *Vukovar 1991 Vinkovci. Ratne kronike*. Vinkovci: Neobična naklada.
18. Šakić, Vlado (1997). *Načelo Vukovar. Bilješke za imaginarnu povijest vukovarske Hrvatske*. Zagreb: Otvoreno učilište.

19. Viro, Dušan Ed. (2002). *Priče iz Domovinskog rata*. Zagreb: Ministarstvo obrane RH, Uprava za odnose s javnošću i informiranje, Služba za nakladništvo, Multigraf.
20. *Vukovar – An Eye-Witness Account of Medical Staff, Croatian Information Service* (1992). Zagreb, London, Toronto, Sydney, Samobor.

Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Vukovaru; Monografska izdanja (kronike o ratnim događanjima)

1. Biro, Štefan (1993). „Organizacija i djelatnost stomatološke službe u ratnoj epopeji Medicinskog centra Vukovar.“ Hrvatski stomatološki vjesnik br. 1., Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
2. Biro, Štefan, Ed. (2000). *Vukovarska bolnica*. Vinkovci: Zebra.
3. *(1992). Bolnica na meti. Zagreb:* Hrvatski informativni centar.
4. Brozović, Petar (2004). *Između života – monografija*. Vukovar: Tiskara Pauk.
5. Crlenjak, Brane Ed. (1995). *Vukovar-ponos Hrvatske*. Zagreb: Poglavarstvo Grada Vukovara, Nakladni zavod Globus.
6. Dedaković-Jastreb, Mile, Alenka Mirković-Nađ i Davor Runtić (1997). *Bitka za Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni.
7. Filipović, Zoran (2006). *Dnevnik smrti 1991. – integralno*, Sarajevo: Naklada ZORO.
8. Hekman, Jelana, Bratulić, Josip i Alfred Pal Ed. (2001). *Spomenica MH u povodu desete obljetnice vukovarske tragedije 1991.-2001*. Zagreb: Matrix Croatica.
9. Horvat, Vlado Ed. (1996). *Gdje su naši najmiliji?*. Zagreb: Vukovarske majke, Hrvatski feniks, Poglavarstvo Grada Vukovara, Gradski muzej Vukovara.
10. Horvat, Vlado (1999). *Suzama do istine*. Zagreb: Vukovarske majke.
11. Horvat, Vlado Ed. (2001). *Deset godina nade i boli 1991.-2001*. Zagreb: Savez udruga obitelji i zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja.
12. Karaman, Igor Ed. (1994). *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb: Nakladna kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica.
13. Kosec, Branimir fra. fra. Ante Perković (2009). *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru – godine progonstva i povratka*. Zagreb, Vukovar: Ogranak MH Vukovar, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda.
14. Mate Sušec Ed. (1992). *Croatia – Vukovar*. Zagreb: HKDS.
15. Pavković, Mladen Ed. (2002). *Apeli dr. Vesne Bosanac*. Koprivnica-Vukovar: Alineja, Koprivnica.

16. Pavković, Mladen (2002). *Sveto ime Vukovar – Fotografije*. Zagreb: Alineja, Klub veterana Domovinskog rata, Ina-Naftaplin.
17. Pole, Stipo i dr. (2008). *„Jake snage MUP-a“ – Policija u obrani Vukovara 1991*. Vinkovci: SN „Privlačica“ Vinkovci.
18. Rehak, Danijel (2007). *Borovsko nebo čisto jesmo li te voljeli svi isto*. Vukovar: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.
19. Rehak, Danijel Ed. (2003). *Život za domovinu*. Vukovar: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.
20. Stockinger, Tomislav (2004). *Vukovar-grad koji je obranio Hrvatsku. Jedan prikaz najsudbonosnije bitke hrvatske povijesti*. Zagreb: Mato Lovrak.
21. Šafer, Miroslav (2009). *Vukovarska elegija. Kud narodna vojska krene*…, Samobor: Antun Gustav Matoš.

Naracije kao priče o osobnim ratnim iskustvima; dnevnici i autobiografije o Vukovaru: Dnevnici

1. Antunović, Dragutin (1998). *Od kalvarije do pakla: dnevnik jednog Vukovarca*. Zagreb: AGM.
2. Brozović, Petar (2003). *Čuvari Vukovara. Svezak 1 i 2*. Cerna: Tiskara „Pauk“.
3. Brozović, Petar (2008). *Čuvari Vukovara. 2. dopunjeno izdanje*. Cerna: Tiskara „Pauk“.
4. Gaunt, Steve (1995). *Rat i pivo, Biblioteka „Slike rata“, Knjiga 7*. Vinkovci: Slavonska naklada „Privlačica“.
5. Marić, Anica (2009). *Halo Mama! Ratni dnevnik i progon iz Vukovara*. Vukovar: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Mar-Tis.
6. Mirković, Alenka (1997). *91,6 MhZ Glasom protiv topova*. Zagreb: Algoritam.
7. Mravak, Ivan (1993). *Svjetlost Vukovara*. Zagreb: Nakladni zavod MH, Hrvatska elektroprivreda.
8. Nazor, Ante (2008). *Grad je bio meta: Bolnica, Dom umirovljenika ... (agresija Srbije, odnosno JNA i srpsko-crnogorskih snaga na Republiku Hrvatsku i srpska okupacija Vukovara 1991.).* Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Stega tisak.
9. Njavro, Juraj (1995). *Glave dolje ruke na leđa*. Zagreb: Quo Vadis.
10. Runtić, Davor (1994). *Rat prije rata. Vinkovci-Vukovar 11. siječnja-11. rujna 1991*. Vinkovci: Vlastita naklada.

11. Smek, Marija (1995). *Vukovarski dnevnik Marije Smek. Dnevnik holokausta na hrvatskom Dunavu.* Zagreb: Hrvatska znanstvena Zaklada.
12. Steigner, Josef (1997). *Posljednji Vukovarac*. Osijek: Ideoteh.
13. Šarić, Zlatko (1995). *Dnevnik jednog logoraša*. Vinkovci: Ogranak MH Vinkovci.
14. Šimunović, Zlatko (1995). *Vukovarski dnevnik*, Školske novine, Zagreb.
15. Šimunović, Zlatko (2003). *Vukovarski dnevnik. Drugo izdanje.* Zagreb: Školske novine.

Naracije kao priče o osobnim ratnim iskustvima; dnevnici i autobiografije o Vukovaru: Autobiografije

1. Fulgosi, Ljerka i Vince-Ribarić, Vlasta Ed. (1993). *Stotinu svjedočanstava – Potresni iskazi hrvatskih prognanika i logoraša*. Zagreb: Društvo hrvatskih intelektualki, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
2. Janjić-Tromblon, Petar (2004). *Žedni krvi gladni izdaje*. Zagreb: Vlastita naklada, Zagreb.
3. Jelić, Drago (1997). *Pogled u nepovrat u srbijansko-četničkim logorima*. Pazin: Zajednica prognanika Županije istarske, MH Ogranak Pazin.
4. Jurić, Željka (2004). *Moja rijeka suza*. Koprivnica-Vukovar: Alineja.
5. Kiefer-Helin, Ivan (1993). *Vukovarska balada: rat i ljubav*. Vinkovci: Slavonska naklada Privlačica.
6. Kiefer-Helin, Ivan (1995). *Suživot, mir i dobro-lojalno i lokalno*. Osijek: Vlastita naklada.
7. Kovačević, Marko (2002). *Pseće sunce*. Vinkovci: Vlastita naklada, Zebra.
8. Kumpf, Slavica (1999). *Pod znakom križnog puta*. Vukovar: Gradski muzej Vukovar.
9. Matić-Fred, Predrag (2001). *Ništa lažno*. Zagreb: Vlastita naklada, Tiskara Impress.
10. Matić-Fred, Predrag (2008). *Ništa lažno*. Zagreb: Vlastita naklada, Tiskara Parvus.
11. Matiković-Lasta, Ivan (1998). *Bogdanovci vrata Vukovara*. Zagreb: K. Krešimir. Biblioteka posebna izdanja.
12. Međimurec, Miroslav (2004). *Piše Sunja Vukovaru. Istinite priče iz Domovinskog rata*. Zagreb: Naklada Pavičić.
13. Majoros, Sándor (2004). *Umrijeti kod Vukovara.* Zagreb: Artresor naklada.
14. Plavšić, Franjo (1996). *Samo nek ne bude uzalud*. Vinkovci: SN „Privlačica“ Vinkovci.
15. Rehak, Danijel (2000). *Putevima pakla kroz srpske koncentracijske logore 1991… u 21. stoljeće.* Zagreb: Hrvatsko društvo srpskih koncentracijskih logora.
16. Runtić, Davor (1995). *Tako smo branili Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni.

17. Runtić, Davor (2002). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 1*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
18. Runtić, Davor (2003). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 2*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
19. Runtić, Davor (2003). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 3*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
20. Runtić, Davor (2003). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 4*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
21. Runtić, Davor (2004). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 5*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
22. Runtić, Davor (2004). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 6*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
23. Runtić, Davor (2004). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 7*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
24. Runtić, Davor (2005). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 8*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
25. Runtić, Davor (2005). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 9*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
26. Runtić, Davor (2005). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 10*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
27. Runtić, Davor (2006). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 11*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
28. Runtić, Davor (2006). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 12*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
29. Runtić, Davor (2007). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 13*. Vinkovci-Samobor: Neobična naklada.
30. Runtić, Davor (2008). *Junaci Domovinskog rata. Ratne priče iz Domovinskog rata, Knjiga 14*. Vinkovvi-Šibenik: Neobična naklada.
31. Runtić, Davor (2008). *Vukovar i istočno bojište*. Varaždin: Biblioteka Domovinski rat.
32. Sablić, Martin (2000). *Posljednja presuda „u ime naroda“*. Zagreb: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Tiskara Impress.
33. Slonje-Šved, Ivan (1994). *Ne pucaj prvi*. Vinkovci: Knjižnica Dom, Ogranak MH Vinkovci.
34. Slonje-Šved, Ivan (1994). *Pakao Vukovara*. Vinkovci: Ogranak MH Vinkovci.

35. Tomičić, Zlatko (2006). *Vukovarski žuti mravi. Pripovijesti*. Zagreb: Vlastita naklada.
36. Vorgić, Dominik (1996). *Sjećanja jednog logoraša*. Zagreb: Rama Penava.

Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Hrvatskoj; biografije, memoari, monografije (u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru): Memoari

1. Blaskovich, Jerry (1998). *Anatomija prijevare*. Zagreb: Moderna vremena.
2. Bobetko, Janko (1996). *Sve moje bitke*. Zagreb: Vlastita naklada.
3. Boljkovac, Josip (2009). *„Istina mora izaći van...” Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
4. Borovčak, Damir (2001). *Hello Toronto. Ovdje Zagreb 1991.-2001*. Zagreb: CC Marketing.
5. Carević, Olga (1995). *Glas srca i razuma*. Zagreb: Durieux, Tipotisak.
6. Carević, Olga (2005). *Dodirnimo zvijezdu prijateljstva*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
7. Degoricija, Slavko (2008). *Nije bilo uzalud*. Zagreb: ITG.
8. Džeba, Krešimir (1998). *Sudbina novinara-članci, kolumne, intervjui 1990-1992*. Zagreb: Interpublic.
9. Freundlich, Maja (1996). *Kao čitav jedan život – izabrani članci*. Zagreb: Slovo.
10. Gotovac, Vlado (1995). *Znakovi za Hrvatsku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
11. Granić, Mate (2005). *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam.
12. Gregurić, Franjo (1998). *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991.-1992*. Zagreb: Naklada Zadro.
13. Gumzej, Jakov (1997). *Od balvana do Daytona*. Zagreb: Nakladničko trgovačko društvo Mato Lovrak.
14. Hedl, Drago (1993). *Ratne reportaže*. Osijek: Galerija likovnih umjetnosti Osijek.
15. Kačić, Hrvoje (2003). *U službi domovine*. Zagreb: Croatia revivida, Matica hrvatska.
16. Katinić, Križo (1992). *Mir u kliještima rata. Živjeti i preživjeti rat*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Matica hrvatska.
17. Manolić, Josip (1995). *Intervjui i javni nastupi 1989.-1995*. Zagreb: MISL.
18. Milardović, Anđelko (1992). *Requiem za Jugoslaviju. Komentari i dnevnici 1989.-1992*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
19. Mesić, Stjepan (1994). *Kako je srušena Jugoslavija. Politički memoari*. Zagreb: Biblioteka Time for Truth, Mislavpress.

20. Mučalo, Marina (1993). *S Domovinskih bojišta*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
21. Pečarić, Josip (2002). *Pronađena polovica duše. 10 godina s australskim Hrvatima*. Zagreb: Vlastita naklada.
22. Rogić Nehajev, Ivan (1992). *Peti stupanj prijenosa. Kratka povijest najduže hrvatske godine pisane nedjeljom*. Zagreb: Hrvatski radio.
23. Rudolf, Davorin (1999). *Rat koji nismo htjeli. Hrvatska 1991*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
24. Stojanović, Josip (2010). *Tjeskobe. Ratno svjedočanstvo jednog liječnika. Knjiga 1 i 2*. Zagreb: Nova knjiga RAST.
25. Svoboda, Damir (2002). *Trik razglednice*. Osijek: MH Osijek.
26. Špegelj, Martin (2001). *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje.
27. Štefica, Šarčević (2006). *Vukovarski zbornik br. 1*. Vukovar: Ogranak MH Vukovar.
28. Štefica, Šarčević (2007). *Vukovarski zbornik br. 2*. Vukovar: Ogranak MH Vukovar.
29. Tuđman, Franjo (1995). *Zna se. HDZ u borbi za učvršćenje hrvatske državne suverenosti*. Zagreb: Glavno tajništvo Središnjice HDZ.
30. Tuđman, Franjo (1999). *Hrvatska riječ svijetu. Razgovori sa stranim predstavnicima*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest.
31. Vazdar, Vladimir (1993). *Sjene rata*. Osijek: Valpovo.
32. Visković, Nikola (2003). *Sumorne godine – Nacionalizam, bioetika, globalizacija*. Split: Kultura&Rasvjeta.
33. Vuković, Milan (2003). *Desetljeće koje se pamti – Dnevnički zapisi 1990.-1999*. Zagreb: Naklada Ljevak.
34. Živić, Dražen (2008). *Vukovarski zbornik 3*. Vukovar: Ogranak MH Vukovar.
35. Živić, Dražen (2009). *Vukovarski zbornik 4*. Vukovar: Ogranak MH Vukovar.

Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Hrvatskoj; biografije, memoari, monografije (u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru): Biografije

1. Bekavac, Ivan Ed. (1997). *Dr. Franjo Tuđman. Misao hrvatske slobode od nacionalne ugroženosti do državne samostalnosti (fragmenti, misli i pogledi)*. Zagreb: Narodne novine.
2. Bobetko, Janko (2002). *Sava je ipak potekla prema Zagrebu. Govori, članci, intervjui 1990.-2002*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
3. Cvetnić, Ratko (1997). Zagreb: *Kratki izlet. Zapisi iz Domovinskog rata*. CERES.

4. Đuretić, Nikola (2004). *Iskreno vaš…zapisi s otoka*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
5. Gugo, Ante (1995). *Da se ne zaboravi*. Zagreb: CERES.
6. Ježić, Branimir (1995). *Dnevnik rata*. Zagreb: Vlastita naklada.
7. Hartmann, Florence (2002). *Milošević dijagonala luđaka*. Rijeka-Zagreb: Nakladni zavod Globus.
8. Kačić, Hrvoje (2002). *Serving my country. Croatia Revivida*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
9. Merišnjak, Saša (2002). *Gvordijski čvor*. Zagreb: Matica hrvatska.
10. Mihanović, Nedjeljko (1996*). Na putu do hrvatske državnosti (govori 1990.-1994.)*. Zagreb: Zagreb.
11. Pavković, Mladen Ed. (2006). *Slobodan Milošević krvnik Balkana*. Varaždin: Alineja.
12. Perić, Ivo (1995). *Godine koje će se pamtiti*. Zagreb: Školska knjiga.
13. Rajter, Vladimir (1995). *Nebeski ratnici. Uspomene hrvatskog pilota*. Zagreb: Vlastita naklada.
14. Rumiz, Paolo (2002). *Maske za masakr*. Zagreb: Durieux.
15. Runtić, Davor (2003). *Prvi hrvatski redarstvenik, Udruga prvi hrvatski redarstvenik*. Cerna.
16. Subotić, Ivica (1995). *Ratna priča dragovoljca*. Vinkovci: Vlastita naklada.
17. Ujević, Dunja (2003). *Ministar obrane. Jedno sjećanje na Gojka Šuška*. Zagreb: Alfa.
18. Viro, Dušan (2007). *Slobodan Milošević-Anatomija zločina*. Zagreb: Profil.

Naracije kao kronike o ratnim događanjima i osobnim ratnim iskustvima u Hrvatskoj; biografije, memoari, monografije (u kojima se spominje ili su uključeni dijelovi o ratnim zbivanjima u Vukovaru): Monografska izdanja

1. Aparac-Gazivoda, Tatjana. Dragutin Katalenac Ed. (1993). Wounded Libraries in Croatia, Croatian Library Association, Zagreb.
2. Croatia: Hospitals on Target. Deliberate Military Destruction of the Hospitals in Croatia, Croatian Information Centre, Zagreb, London, New York, Toronto, Sydney, (1992). Zagreb
3. Đurić, Tomislav Ed. (1993). Ratna sudbina hrvatske tradicijske baštine, Rad. Hrvatsko društvo folkloristike, Vol. 1 p. 1-108, Zagreb.
4.Ferinac, Krešimir Ed. (1991). Fotomonografija – Varaždinski dani rata, NIŠP "Varaždin", Varaždin.

5.Filipović, Zoran (1992). Dnevnik smrti, Omladinski kulturni centar, Hrvatski tiskarski zavod, Kršćanska sadašnjost, HIRAM, Zrinski, Zagreb.
6.Ivančević, Radovan Ed. (1993). Cultural Heritage of Croatia in the War 1991-1992, Department of Art History, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
7.Jović, Josip (2000). Sudbonosci: Politički presjek Hrvatske 20. stoljeća, Verbum, Split.
8.Jovičić, Zoran (1993). Ratni zločini Jugoslavenske armije 1991-1992, Hrvatski informativni centar, Zagreb, London, New York, Toronto, Sydney, Zagreb.
9.Kapetanović, Mirko Reuf (1997). Kronologija zbivanja u RH 1989.-1995., Informator, Zagreb.
10. Kevo, Mladen (1992). Rat za Hrvatsku: istočnoslavonska ratna kronika.Vinkovci, Osijek.
11. Krunpotić, Miroslav Ed. (1998). Kronologija rata. Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (s naglaskom na stradanja Hrvata u BiH) (1989.-1998.), Hrvatski informativni centar, Zagreb.
12. Kujundžić, Milivoj. Zdravko Dizdar (2000). Hrvatska borba za opstojnost 1918. -1998., Hrvatski državni sabor, Zagreb.
13. Maričić, Miro Ed. (1994). Županijski vijenac, JP Hrvatski radio Županja, Županja.
14. Maroević, Ivo (1995). Rat i baština u prostoru Hrvatske, Petrinja, Zagreb.
15. Oraić Tolić, Dubravka Ed. (1992). Hrvatsko ratno pismo 1991/92. Apeli, iskazi, pjesme, Zavod za znanost o književnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
16. Perić, Ivo (2007). Suvremena i samostalna RH, Dom i Svijet, Zagreb.
17. Pifat-Mrzljak, Greta Ed. (1992). Nobel Laureates for Peace in Croatia, Ruđer Bošković Institute Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
18. Ratni zločini srpskih vojnih i paravojnih postrojbi u zapadnoj Slavoniji i Banovini 1991. – 1995., CPD, (1997). Sisak.
19. Rehak, Danijel (2005). Nek' ne dođe nitko do prijatelj drag, Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Vukovar.
20. Selak, Ante Ed. (1992). Mass killing and genocide in Croatia 1991/92: A book of evidence (Based upon the evidence of the Division of Information, the Ministry of Health of the Republic of Croatia), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
21. Selak, Ante Ed. (1992). Scientists against the war in Croatia. World Responses to the Ruđer Bošković Institute's Endeavour for Peace in Croatia, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

22. Slišković, Marija Ed. (2005). Žene u Domovinskom ratu. Snaga ljubavi činiti dobro, Parvus, Zagreb.
23. Šaravanja, dr.sc. Don Vjekoslav (2002). 10 000 djece bez roditelja u Domovinskom ratu, Rimokatolički župni ured, Glavosjek sv. Ivana Krstitelja (Biskupija Mostarstko-Duvanjska), Gradine.
24. The War Against Croatia, A Chronology of the Aggression, Croatian Information Centre, (1992). Zagreb.
25. Topić, Dario. Davor Špišić (1992). Slavonska krv. Kronologija rata, Čuvar buke, Glas Slavonije, Osijek.
26. Veselica, Marko (2005). Uskrsnuće Republike Hrvatske od 1990. do Bljeska i Oluje 1995. godine, Graphis, Zagreb.
27. Zgaga, Višnja Ed. (1997). War damages to Museums and Galleries in Croatia, Museum Documentation Centre, Zagreb.

PRILOG 6: MEMOARI, DNEVNICI, BIOGRAFIJE I AUTOBIOGRAFIJE (IZDANIH U PERIODU OD 2010-2014.)

1. Adamić, Stjepan (2011). *Razmjene ratnih zarobljenika 1991. godine vrijeme hrabrosti i ponosa*, Zagreb: Udruga pripadnika grupe „ORION“, Varaždin.

2. Baier Jakovac, Anita (2012). Dani koji su prekinuli moje djetinjstvo. U: *Vukovarski zbornik* 3. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 192-195.

3. Baričević, Martina (2013). *Krik za Vukovar*. Zagreb: Udruga hrvastkih branitelja dragovoljaca Domovinskog rata Republike Hrvatske.

4. Biro, Andrija (2010). Skloništе i logističko središte Mjesne zajednice Vukovar Stari 1991. u Mađarskoj školi u Vukovaru, Stjepana radića 64. U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 203-215.

5. Emedi, Vladimir (2010). Borovo Commerce-rezervna bolnica. U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 187-191.

6. Fulgosi-Masnjak, Rea, Vince-Ribarić, Vlasta (2012). Stotinu svjedočanstava. U: Živić, D. (ur.). *Victor quia victima*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda – Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 185-194.

7. Garrett, Linda (2011). *Vukovar: both sides now = sa obje strane: twenty years later, war and postwar stories from one Balkan town*. USA: Center for democracy in the Americas.

8. Hubalek, Ivan (2010). Podrumi i skloništa tvornice Borovo. Podrumi Vukovara 1991. godine – crtice za povijest (II.dio).U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 216-227.

9. Hubalek, Ivan (2011). Podrumi i skloništa tvornice Borovo. Podrumi Vukovara 1991. godine – crtice za povijest (III.dio). U: *Vukovarski zbornik* 6. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 242-262.

10. Ivanda, Stipe (2010). *Vukovar od nade do beznađa*. Zagreb: Hrvatsko društvo srpskih koncentracijskih logora.

11. Karlović, Vilim (2011). *Preživio sam Vukovar i Ovčaru*. Zagreb: Pressus studio.

12. Kovačević, Ivan (2010). Mađarska škola kao borovski pogon i ratno sklonište 1991. U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 196-202.

13. Kovačić, Mirko (2012). Pismo Dragi. U: *Vukovarski zbornik* 7. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 189-191.

14. Maksimović, Drago (2013). *Vukovar. „ Grad tisuću istina!“.* Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar.

15. Marijan, Davor (2013). *Obrana i pad Vukovara*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

16. Merčep, Tomislav (2012). Ratna sjećanja na Borovo naselje. U: *Vukovarski zbornik* 7. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 180-188.

17. Oklopčić, Antun (2010). Nova obućara Borovo d.d. – najveće skloništе u Vukovaru 1991. U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 228-234.

18. Pečarić, Josip E. (2013). Vukovar i njegov stožer. Zagreb: vlast. nakl.

19. Petrić, Antun-Frenki, Ivanda, Stipe (2012). *Branili smo Vukovar i zarobljenim tenkovima*. Osijek: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.

20. *Ranjeni ratom dodirnuti nadom* (2011). Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

21. Tihomir Ponoš (ur.) (2010).Vukovar 1991. : dokumenti iz srpskih izvora. Zagreb: Novi liber.

22. Rehak, Danijel, Bušić, Krešimir (2011). Vukovar: rat 1990./1991. – organizacija obrane. U: *Vukovarski zbornik* 6. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 225-241.

23. Rehak, Danijel, Barbarić, Ružica (2013). Prešućeni ratni zločin. U: Živić, D.; Špoljar Vržina, S.; Lupis, V.B.; Cvikić, S. (ur.) *VUKOVAR ’91. – ISTINA I/ILI OSPORAVANJE (između znanosti i manipulacije).* Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 351-358.

24. Ropac, Darko (2011). *Sjene prošlosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.

25. Runtić, Davor (2010). *Tako smo branili Vukovar*. Vinkovci-raslina: vlast. nakl.

26. Šarčević, Štefica (2011). Ovčara je neizmjerna bol i istina. Osvrt na rukopis Jozefine Varga. U: *Vukovarski zbornik* 6. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 272-295.

27. Šimunović, Zlatko (2010). Umjetnička kolonija u Borovo Commercu ratne 1991. godine. U: *Vukovarski zbornik* 5. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 192-195.

28. *Žene u Domovinskom ratu, Snaga ljubavi-činiti dobro. Knjiga sedma – Vukovar* (2013). Zagreb: Žene u Domovinskom ratu.

29. Živić, Dražen (2011). Odabrane vojno-geografske odrednice obrane Vukovara 1991. godine. U: *Vukovarski zbornik* 6. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar. Str. 208-224.

ŽIVOTOPIS

Ivana Bendra (rođ. Augustinović) rođena je 7. siječnja 1982. godine u Vukovaru. Srednju školu završila je u Zagrebu. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu završila je studij kroatologije i sociologije (2000. - 2006.). Poslijediplomski interdisciplinarni studij kroatologije upisala je 2007. godine, a od siječnja 2007. godine radi kao znanstvena novakinja u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar – područni centar Vukovar. Objavila je dva zanstvena rada iz područja sociologije religije. Kao članica programsko – organizacijskog odbora sudjelovala je u pripremi 3 znanstvenih skupova. Izlagala je na tri domaća znanstveno-stručna skupa.